

ÇÜTAD ÇUKUROVA
ÜNİVERSİTESİ
TÜRKÖLJİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

**Cilt 5 Sayı 1
Haziran 2020**

**Çukurova Üniversitesi Basımevinde çoğaltılmıştır.
Haziran / 2020**

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör Yardımcıları

Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu

Editör Kurulu

Prof. Dr. A. Deniz Abik	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Aysu Ata	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Julian Rentzsch	Johannes Gutenberg University
Prof. Dr. Yuu Kuribayashi	Okayama University
Dr. Öğr. Üyesi Bedri Aydoğan	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu	Çukurova Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Dilek Ergöneç Akbaba	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Yılmaz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Boz	Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Açık	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz Kılıç	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. G. Gonca Gökalp Alpaslan	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsüm Killi	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Gökalp	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Aynur	İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Sofu	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl Özyıldırım	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime Üstünova	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla Karahan	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Özmen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Mengi	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye Yıldız	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat Özkan	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah Çetin	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Horata	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Mert	Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Pervin Çapan	Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Sebahat Deniz	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat Sever	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Zühal Ölmez	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Karakoç Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Evrim Ölçer	Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Almanca	Prof. Dr. Munise Aksöz	Çukurova Üniversitesi
İngilizce	Prof. Dr. Rana Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Rusça	Doç. Dr. Caştengin Turgunbayer	Dicle Üniversitesi

Redaktör

Nevin Mazman Çukurova Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD); Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türk halkları ve kültürleri ile Türkçenin öğretimi alanlarında özgün çalışmalarını, çevirileri, tanıtma ve derleme yazılarını içeren, yılda en az iki sayı çıkan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a; düşünsel, bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak ve Logo Tasarımı: Öğr. Gör. Derviş İlker Gül

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 (2693)

Merkez E-posta Adresi: cutam@cu.edu.tr

Dergi E-posta Adresi: cutad.editor@gmail.com

İnternet Sayfası: <http://dergipark.gov.tr/cutad>

ISSN : 2587-1900

E-ISSN : 2548-0979

Derginin Tarandığı Dizinler

Modern
Language
Association

MLA

Makalelerin Tarandığı İntihal Programı

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Atabey Kılıç	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Caner Kerimoğlu	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Yılmaz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Engin Çetin	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzi Ersoy	Ankara H. Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. G. Gonca Gökalp Alpaslan	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Şirin	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Jale Öztürk	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Muna Yüceol Özzen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Argunşah	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Tanç	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Prof. Dr. Nergis Biray	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Karaca	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Nuran Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Prof. Dr. Nermin Yazıcı	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ramilya Y. Yıldırım	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk İşsever	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sera Yeşim Aksan	Toros Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Tan	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Caşteğin Turgunbayer	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan Salan	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Refika Altıkulaç Demirdağ	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Sema Aslan Demir	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mağfired Yunusoğlu	Beykent Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nigâr O. Orbay

Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Ergene

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan Öztürk

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Çelik

Çukurova Üniversitesi

Mersin Üniversitesi

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

YAYIN İLKELERİ

Amaç

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türkçenin öğretimi ile Türk halkları ve kültürleri alanlarında yeni ve özgün konularda bilimsel ölçütler içerisinde kültürel, bilimsel birikimi ortaya koymak amacıyla yılda en az iki kez yayımlanmaktadır.

Yazım Dili

Derginin yazım dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte Türkçenin diğer kollarında yazılmış makaleler ve *native speaker* denetimi belgelenmiş olmak kaydıyla farklı dillerden bilimsel çalışmalar da yayımlanabilir.

Makale Yayımlama Şartları

Gönderilecek yazıların daha önce bir kaynaktan yayımlanmamış veya yayına kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Gönderilecek yazıların alanda bir boşluğu dolduracak, yeni bir bilimsel yöntem ya da tekniği tanıttacak nitelikte olması gerekmektedir. Derleme, çeviri ve tanıtma yazıları da dergide yayımlanabilir.

Makale Değerlendirme Süreci

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle editör kurulunca dergi yazım ve içerik ilkelerine uygunluk açısından değerlendirilir. Uygun görülmeyen yazılar düzeltilmesi amacıyla yazarlarına iade edilir. Değerlendirme için uygun görülen yazılar, intihal sorgulaması için iThenticate programı ile incelenir. Daha sonra yazılar, adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz rapor sunmuşsa üçüncü hakeme başvurulur ve bu hakemin raporu doğrultusunda editör kurulu kati kararı verir.

Yazım Kuralları

ÇÜTAD'a gönderilen makalelerin bütün bölümleri, Türk Dil Kurumu (TDK) güncel yazım kılavuzuna uygun olarak hazırlanır. Yazım ve noktalamada TDK güncel yazım kılavuzunda yer almayan transkripsiyon, transliterasyon vb. alana özgü uygulama ve durumlarda yazarın ölçünlü şekilde kullandığı yöntemler, hakem değerlendirilmesine göre kabul edilmektedir. Makale bölümlerine özgü yazım kuralları aşağıdaki gibidir:

a) Başlık: İçerikle uyumlu olarak koyu büyük karakterlerle yazılmış olmalıdır. Türkçe ve İngilizce başlık, ayrı ayrı 12 kelimeyi geçmemelidir.

b) Yazar Adları: Yazarların adları ve soyadları koyu yazılmalı, soyadları büyük karakterlerle belirtilmelidir. Yazarların unvanları, e-posta adresleri, kurum ve ORCID bilgileri ilk sayfada dipnot olacak şekilde ¹ işaretiyle gösterilmelidir. Yazar adları başlığın altında yazılmalıdır.

c) Özet: En az 100 en fazla 250 kelimedenden oluşmalıdır. Özeti sonunda bir satır altta, en az 3 en fazla 7 kelimedenden oluşan anahtar sözcükler

verilmektedir. Makale dilindeki özetten sonra İngilizce özet de verilmelidir. İngilizce ve diğer Türk dillerindeki makalelerde Türkçe özet de istenir. Özet, 7 punto ve tek satır aralığıyla (6nk) yazılmalıdır.

ç) Makale Metni: Ms Word yazılımında 8 punto, tek satır aralığıyla (6nk) Times New Roman (Eğer çeviri yazı vb. nedenlerle farklı bir yazı karakteri kullanıldıysa hem bu yazı karakteri hem de metnin .pdf biçimi sisteme yüklenmelidir.) yazı karakteriyle A4 (21cmx13 cm) boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 7 punto (0nk) ve iki yana yaslanmış biçimde yazılmalıdır. Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri ana hatlar olarak yer almalı, gelişme bölümünde kullanılan yöntem, teknik vb. konular alt başlıklar hâlinde, numaralı biçimde verilmelidir. Makale metni, bütün unsurlarıyla birlikte (özet, tablolar vd.) 9000 kelimeyi geçmemelidir.

d) Makale İçinde Kaynak Gösterimi: Kaynaklar metin içinde parantez arasında gösterilmelidir. Açıklamalar için dipnot kullanılabilir ancak kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalıdır. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 0,5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla, 1 punto küçük yazılmalıdır.

Örnekler:

Tek yazarlı kaynaklar:

(Aksan, 2000, s. 20)

Tek yazarın aynı yıl birden çok kaynağı:

(Aksan, 2000a; Aksan, 2000b ...)

Çok yazarlı kaynaklar:

(Vardar vd. 1988, s. 20)

e) Kaynakça: Makale metninin sonunda yer almalıdır. Soyadı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynağın üçten fazla yazarı varsa ilk yazarın soyadından sonra vd. kısaltması kullanılmalıdır. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır. Varsa çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editör adı, eser adından sonra yer almalıdır. Kaynakça yazımında APA biçiminin 6. sürümünden yararlanılabilir.

Örnekler:

Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Temir, A. (1992). Ural-Altay ve Altay dilleri. *Türk Dünyası El Kitabı*. 2 (1), 3-58.

Brandist, C. (2011). *Bahtin ve çevresi*. Cem Soydemir (Çev.). Ankara: Doğubatı.

Akyüz, K. vd. (1958). *Fuzulî Türkçe divân*. Ankara: İş Bankası Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Yayın ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanan yazılar dergipark.gov.tr/cutad adresinde sisteme yüklenmelidir. Makaleyle ilgili işlemlerin tamamı bu sistem üzerinden gerçekleştirilmektedir. Hakemler tarafından düzeltme istenen yazılar, düzeltmelerin yapılmasının ardından en geç bir ay içinde aynı adresteki süreç takip bölümüne gönderilir.

Yayın / Araştırma Etiği ve Yasal / Özel İzin Belgesi

ÇÜTAD'a gönderilen aday makalelerde etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasının gerekip gerekmediği yazar tarafından ilk sayfada dipnotla belirtilir. İzin alınması gerekli durumlarda ilgili resmî evrak; alındığı kurum, tarih ve / veya sayı numarası ile açıkça belirtilir.

ÇÜTAD'ın yayıncılık politikası göz önünde bulundurularak "anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar" bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Telif Hakkı

Yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a devredilmiş sayılır. Yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci veya telif hakkı devri formundaki sorumlu yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Değerli okurlar,

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezinin (ÇÜTAM) süreli yayınlarından ÇÜTAD'ın 5. cildinin 1. sayısı ile Türkoloji çalışmalarına katkı sağlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Okurlarımız, ÇÜTAD'ın bu sayısına hem e-dergi hem de basılı dergi olarak erişebilecekler. Aralık 2017 (2. Cilt 2. Sayı) sayımızdan itibaren ÇÜTAD'da yayımlanan tüm makaleler DOI (Digital Object Identifier) hizmetinden yararlanmaktadır. ÇÜTAD, *MLA Modern Language Association* ve *SOBIAD Sosyal Bilimler Atf Dizini*'nde taranmaktadır.

ÇÜTAD, kuruluşunda karara bağlanan yayın anlayışı doğrultusunda *araştırma makalesi, çeviri, derleme, tanıtma yazısı ve biyografi (vefeyat)* gibi farklı türlerle akademiye katkı sağlamayı hedeflemektedir. ÇÜTAD'ın bu yayın anlayışı doğrultusunda yeni amacımız, Türkolojiye dair bilimsel niteliği haiz farklı türlerdeki çalışmalarını alt başlıklarda tasnif ederek değerlendirme ve yayımlama süreçleri geliştirmektir. Bu doğrultuda ÇÜTAD'ın yayımlamayı taahhüt ettiği türler için *teelif eserler, işlemeli yayınlar, sözlükler, bibliyografik yayınlar* gibi alt başlıklar oluşturulacaktır. Mezkûr türler ve onlarla ilgili alt başlıklar, ÇÜTAD'ın DergiPark sayfasında siz değerli araştırmacılar için ilan edilecektir.

Kuruluş tarihi olan 1996'dan bu yana farklı projelerle Türk dünyası araştırmalarına hizmet eden ÇÜTAM'ın <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresindeki makale veri tabanı, sizlerin de gönderdiği yayımlanmış bilimsel çalışmalarınızla her geçen gün genişlemektedir. Bu veri tabanında hâlihazırda 8028 yazarın 21193 makalesi erişime açık vaziyettedir. Ayrıca ÇÜTAM Kültür Evi'ndeki konferansların basılı yayın hâline getirildiği ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4133), dijital ortamda yılda iki kez yayımlanmaya devam etmektedir. Haziran 2015'ten bu yana, kesintisiz her hafta sürdürülen ÇÜTAM Kültür Evi konferansları, 2020 Mart ayından bu yana yaşadığımız salgın sürecinde sanal ortama yönlendirilerek *cutam1996* Instagram sayfasından canlı yayınlı istifadelerinize sunulmaktadır.

∧

ÇÜTAD'ın bu sayısında araştırma makaleleriyle *Bülent Bayram, Evren Karataş, İpek Yıldız, Ezgi Karşlı, Merve Özseri, M. Zeki Gelir, Muna Yüceol Özezen, Samet Onur, Tahir Aşirov, Çağdaş Albayrak, Yakup Sarıkaya*; çevirisiyle *Seher Maşkaraoğlu*; tanıtma yazılarıyla *Elif Yılmaz, Muna Yüceol Özezen* ve *Zehra Çelik* yer alıyorlar. Bu sayıya çalışmalarıyla katkı sağlayan yazarlarımıza, titiz değerlendirmeleriyle destek olan hakemlerimize müteşekkirimiz.

Ayşehan Deniz Abik

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALESİ

- Vasiliy Andreyev - Mariya Dmitriyeva - Halil Açıkgöz'ün 13-27
Yayımlanmamış "Türkçe-Çuvaşça Sözlük"ü
*The Unpublished "Turkish-Chuvash Dictionary" by Vasiliy
Andreyev - Mariya Dmitriyeva - Halil Açıkgöz*
Bülent BAYRAM
- Acıyı Damıtma Sanatı: Toplumsal Bellek ve Ahmet 28-51
Yorulmaz'ın Eserlerinde Mübadele
*The Art of Refining Agony Analysis of "Population Exchange"
in The Works of Ahmet Yorulmaz Within The Scope of Social
Memory*
Evren KARATAŞ, İpek YILDIZ
- Kırgız Türkçesi ile Yazılan Edebî Metinleri Türkiye 52-70
Türkçesine Aktarmada Yaşanan Sorunlar
*Problems Experienced Translating The Literary Texts
Written in Kyrgyz Turkish into Turkey Turkish*
Ezgi KARSLI
- Münif Paşa ve Mekteb-i Hukûk'ta Okutulan Kitaplardan 71-87
İlm-i Belâgat (La Rhétorique)
*Munif Pasha and His Eloquence Science (La Rhétorique)
as a Coursebook in Law School*
Merve ÖZSARI
- Cicianne Sözü Hakkında 88-107
On The Word Cicianne
M. Zeki GELİR
- Türkiye Türkçesinde Ara-Orta Kavramlarının 108-135
Dilbilgiselleşmesi
*The Grammaticalisation of Ara-Orta Concepts
in Turkish*
Muna YÜCEOL ÖZEZEN
- Doğu Türkçesi - Latince Sözlük: Vocabularium Linguae 136-157
Giagataicae Sive Igureae (Lexico Ćiagataico)
*Eastern Turkish - Latin Dictionary: Vocabularium Linguae
Giagataicae Sive Igureae (Lexico Ćiagataico)*
Samet ONUR
- XX. Yüzyılın Başlarında Türkmenistan'da Kız Çocuklarının 158-172
Eğitimi Üzerine Çalışmalar: Gülsüm Şehidiye Örneği
*Studies on The Education of Girls in Turkmenistan at The
Beginning of XX Century: Example Of Gulsum Shehidiye*
Tahir AŞIROV, Çağdaş ALBAYRAK

Türkmen Türkçesinde Ek-Fiil ve Türkiye Türkçesinden Farklı İşlevlerde Kullanımı 173-193
Copulative Verb in The Turkmen Turkish and Its Use in Different Functions From Turkey Turkish
Yakup SARIKAYA

ÇEVİRİ

Tatar Şairi Zölfet ve Şiir Sanatı: Sık Ormanda Bülbül Öter 194-209
Tatar Poet Zölfet and His Poetics: Nightingale Sings in The Dense Forest
Çev. Seher MAŞKARAOĞLU

TANITMA

Haluk Gökalp/ Osmanlıca 210-216
Elif YILMAZ

Alan Barnard / Tarihöncesinde Dil 217-228
Muna YÜCEOL ÖZEZEN

Abdurrahman Özkan, Ufuk Deniz Aşçı, Mustafa Toker / Türkiye Türkçesi Söz Dizimi 229-232
Zehra ÇELİK

Makale Künyesi (Araştırma): Bayram, B. (2020), Vasiliy Andreyev-Mariya Dmitriyeva-Halil Açıkgöz'ün yayımlanmamış "Türkçe-Çuvaşça Sözlük"ü. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 13-27.

VASİLİY ANDREYEV - MARIYA DMİTRİYEVA - HALİL AÇIKGÖZ'ÜN YAYIMLANMAMIŞ "TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK"Ü

Bülent BAYRAM¹

ÖZET

Birçok araştırmacının, hayatta iken üzerinde çalıştığı eserlerinin bir bölümünü tamamladığı, bir bölümünü ise tamamlayamadan vefat ettiği yıllar sonra arşivlerinde yapılan çalışmalarla tespit edilebilmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı aradan çok uzun bir süre geçtikten sonra tespit edilebilmekte ve yayımlanmaktadır. Bazı eserler ise çeşitli sebeplerle yayımlanma şansına sahip olamamaktadır. Türk şive ve lehçeleri üzerine 1990'lı yıllardan itibaren çok sayıda sözlük çalışması yapılmıştır. Her şive ve lehçenin kapsamlı sözlüklerinin artması elbette özellikle Türkiye'deki çalışmaların nitelik ve niceliğini doğrudan etkilemektedir. Türkiye'de Çuvaşlar üzerine yapılan çalışmalarda da sözlük konusunda benzer sorunlar yaşanmıştır. Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlükler bulunmasına rağmen Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine bir sözlük yayını yapılmamıştır. Makalede ele alınan sözlük de el yazısı nüshasının ön sözünde belirtildiği üzere 15 Ağustos 1994 tarihinde tamamlanmıştır. Eserin tamamlanış tarihi dikkate alındığında o dönem için hazırlanmış ilk ve kapsamlı sözlüklerden biri olarak değerlendirilebilir. Ancak çeşitli sebeplerle bu kapsamlı sözlük Türkiye'de ve Çuvaşistan'da yayımlanamamıştır. Makalede, el yazısı tam nüshası elimizde bulunan bu sözlük çeşitli yönleriyle ele alınacak ve bilim dünyasının dikkatlerine sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Çuvaşça sözlükler, Türkçe-Çuvaşça sözlük.

¹ Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Prof. Dr. bulentbayram01@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7284-9597>

**THE UNPUBLISHED "TURKISH-CHUVASH
DICTIONARY" BY VASİLİY ANDREYEV - MARIYA
DMİTRİYEVA - HALİL AÇIKGÖZ**

ABSTRACT

It may sometimes be possible to determine the availability of a work of an author, completed or incompletd, during the studies in the archives after his/her decease. Some of these works can be detected and published after a long time. And even some of them can't find the chance to be published. Many dictionary studies have been done on Turkic languages since 1990's. Each increase in the comprehensive dictionaries of languages affects directly the quality and quantity of the works, particularly in Turkey. During their studies in Turkey, around Chuvashes, the researchers faces with similar problems for dictionaries. Although there are dictionaries from Chuvash to Turkish; there is no published dictionary from Turkish to Chuvash. The dictionary studied in this article was completed at 14th of August 1994 as it is stated in the preface of the dictionary. Considering the completion date of the work, it can be considered as one of the first and comprehensive dictionaries prepared for that period. However, for various reasons this comprehensive dictionary could not be published in Turkey and Chuvashia. In this article, this dictionary of which the whole manuscript copy is in our hands will be studied in different aspects and will be presented to the attentions of the scientific world.

Keywords: Chuvash, Chuvash dictionaries, Turkish-Chuvash dictionary.

GİRİŞ

Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından bu birlik içerisinde yaşayan Türk boylarının dilleri, tarihleri, edebiyatları, folklorları üzerine yapılan çalışmaların sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Bu çalışmalar esnasında şive ve lehçeler arası sözlüklere duyulan ihtiyaç da çoğalmış, bunun neticesinde de telif ve tercüme çok sayıda sözlük yayımlanmıştır. Bu sözlüklerin önemli bir bölümü diğer Türk şive ve lehçelerinden Türkiye Türkçesine sözlüklerdir. Öncelikli olarak Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalar ve Türkiye'de yapılan çalışmaların ihtiyaca yönelik eserler olduğunu söylemek gerekir. Çuvaş Türkçesi konusunda da benzer bir durumun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Söz varlığı bakımından diğer Türk şiveleri ve Türkiye Türkçesinden farklılığı göz önüne alındığında Çuvaş Türkçesine ilişkin sözlük ihtiyacının çok daha öncelikli olduğu söylenebilir. Bu alanda Türkiye'de birkaç eser yayımlanmıştır. İlk olarak Heikki Paasonen'in *Csuvas Szójegyzék* adlı, 1908 yılında Budapeşte'de yayımlanan ve 8.000 civarında sözcüğü içeren

çalışması, Türkiye'de 1950 yılında Türk Dil Kurumu tarafından tercüme ettirilerek yayımlanmıştır (Paasonen, 1950). 1996 yılında Emine Ceylan tarafından hazırlanan *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri Çuvaşça-Türkçe / Türkçe-Çuvaşça Sözlük* adlı eser ise sadece çalışmaya konu edilen metinlerin sözlüğünü içermektedir (Ceylan, 1996). Bu çalışmaların ardından 2007 yılında Bülent Bayram tarafından *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük* yayımlanır. Bu sözlüğün genişletilmiş ve örneklendirilmiş bir bakıma yeniden kaleme alınmış şekli olarak nitelendirilebilecek *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü* adlı eser de 2019 yılında yayımlanır (Bayram, 2019). Dolayısıyla bu konuda yayımlanmış olan çalışmalar dikkate alındığında geniş kapsamlı bir Türkçe-Çuvaşça sözlüğün günümüze kadar yayımlanmamış olması dikkat çekmektedir². Diğer lehçelerin aksine Türkçe-Çuvaşça bir sözlüğün aslında erken sayılabilecek bir zamanda hazırlandığını ancak bugüne kadar bu eserin çeşitli sebeplerle yayımlanmadığını öğrendik. Makalede genel özellikleriyle tanıtacağımız bu çalışmanın yazarlarından Halil Açıkğöz'ün tarafımıza iletmiş el yazısı nüshadaki ön sözden 15 Ağustos 1994 yılında Çuvaşistan / Urmar'da tamamlandığını düşünmekteyiz. Ancak bir bölümüne vakıf olduğumuz çeşitli sebeplerle çalışma günümüze kadar yayımlanamamıştır³. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen sonrasında kısa sayılabilecek bir süre içerisinde hazırlanmış olan bu hacimli sözlük makalede yazarlar ve genel özellikleri ile ele alınacak ve bilim dünyasının dikkatine sunulacaktır.

² Çuvaşçanın sözlükleri ile ilgili daha geniş bilgi için Bülent Bayram'ın *Çuvaş Türkçesinin Sözlükleri* ve Emine Yılmaz'ın *Çuvaşça Sözlükler* makalelerine bakınız.

³ Bu çalışmanın hazırlanmasında Türk Dünyasına yönelik birçok çalışmayı maddi olarak destekleyen Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın önemli katkısının olduğu; yazarların Türkçe-Çuvaşça Sözlük için kaleme aldıkları ön sözde Prof. Dr. Turan Yazgan'a teşekkür için ayrılan bölümde açık bir şekilde ifade edilmektedir. Vakfın bu çalışmalar esnasında Vasilij Andreyev'in Türkiye'deki çalışmalarına, Halil Açıkğöz'ün de Çuvaşistan'daki çalışmalarına maddi katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Ancak küçük bir bölümüne vakıf olduğumuz çeşitli sebepler dolayısıyla eser günümüze kadar yayımlanamamıştır. Sözlüğün yazarlarından Vasilij Andreyev ve Halil Açıkğöz'ün vefat etmiş olmaları sebebiyle bugün itibarıyla sözlüğün yayımlanmasının önündeki engellerin daha da artmış olduğunu belirtmek gerekir. En azından alanda çalışanların bu sözlüğün varlığından haberdar olmalarını sağlamak da makaleyi yazma amaçlarımız arasındadır.

1. TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK'ÜN YAZARLARI⁴

Sözlüğün, 15 Ağustos 1994 tarihinde tamamlandığı el yazısı nüshanın ön sözündeki kayıta görülmektedir. Aynı el yazısı nüshanın 1995 yılında yayımlanmak üzere Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın yayımları arasında neşredilmesi için hazırlandığını kapak sayfasındaki nottan anlamaktayız. Bu kapakta çalışmanın üç kişi tarafından hazırlandığı da görülmektedir. Sözlük, Vasiliy Andreyev, Mariya Dmitriyeva ve Halil Açıkğöz tarafından hazırlanmıştır. Bugün sözlüğün yazarlarından Vasiliy Andreyev ve Halil Açıkğöz hayatta değildir. Mariya Dmitriyeva hakkında ise bütün araştırmalarımıza rağmen bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sözlüğün önemini ortaya koymak bakımından eserin yazarları hakkında temel bazı bilgileri vermenin uygun olacağı düşüncesinden hareketle makalenin bu bölümü bu bilgiler için ayrılmıştır.

Vasiliy Alekseyeviç Andreyev 01.08.1960 tarihinde Çuvaşistan'ın Kanaş şehrinin Yaşkildino köyünde dünyaya gelmiş ve 05.05.2002 tarihinde Çeboksarı'da vefat etmiştir. 1982 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesini bitirmiş aynı üniversitede araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Aynı zamanda 1982-1986 yılları arasında da doktorasını yapmıştır. 1986 yılından itibaren Çuvaş Devlet Üniversitesinde Türkçe dersler vermeye başlamıştır. Bu üniversitede çeşitli idari görevlerde bulunduktan sonra 1994-1995 yıllarında İstanbul Üniversitesinde de görev yapmıştır. Çuvaşça gramer, Türkoloji, toplumsal dilbilim alanlarda çok sayıda çalışması bulunmaktadır. En önemli eseri 2000 yılında yayımlanmış olan *Oçerki Po Funktsional'noy Grammatike Çuvaşskogo Yazıkı: Kategoriya Skloneniya İmeni Suşçestvitel'nogo* [Çuvaşçanın Fonksiyonel Dilbilgisi Üzerine Yazılar: İsim Çekim Kategorisi] adlı çalışmasıdır. Andreyev Çuvaş dilbiliminde fonksiyonel-semantic alanında çalışan ilk bilim adamıdır (Degtyarev, 2020).

Sözlüğün yazarlarından Halil Açıkğöz 1952 yılında Manisa'nın Turgutlu ilçesine bağlı Osmancık köyünde doğmuş ve 25 Kasım 2019 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. 1977 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans öğrenimi "Fuat Köprülü'nün Hayat ve Ülkü Mecmualarındaki Fikri-İçtimai Yazıları" başlıklı tezi ile tamamlayan Açıkğöz 1977 yılında başladığı doktorasını çeşitli sebeplerle bitirememiştir. 1977 yılından 1983 yılına kadar İstanbul'un çeşitli liselerinde edebiyat öğretmenliği

⁴ Makalenin bundan sonraki bölümlerinde başlıklar hariç eserin adı TÇS kısaltması ile verilecektir.

yapan Açıkgöz, 1983 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde Türk Dili Okutmanı olarak görev yaptığı süre içerisinde 1989-1998 yılları arasında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı bünyesinde Türk Dünyası'nın başta Azerbaycan, Tataristan, Kazakistan Kırgızistan olmak üzere birçok bölgesinde Türkiye Türkçesi kursları düzenlemiş, dersler vermiştir. Ayrıca yine Vakıf bünyesinde Türk dünyasından gelen ilim adamlarına, öğretmenlere, iş adamlarına Türkiye Türkçesi kursları ve Türk kültürü seminerleri düzenleyip bu kurs ve seminerlerin plan ve programlarını hazırlamış, dersler vermiştir. 1983'ten 1998 yılına kadar Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda Vakfın yayınladığı dergilerle (Türk Dünyası Araştırmaları ve Türk Dünyası Tarih Dergisi) kitapların editörlüğünü ve redaktörlüğünü de yürütmüştür. Yunus Emre Enstitüsü tarafından Ekim 2011-Temmuz 2012 tarihleri arasında Üsküp'te, Eylül 2012-Ocak 2013 tarihleri arasında ise Kazan'da görevlendirilmiş, Türkoloji Projesi kapsamında yurt dışında çeşitli üniversitelerde okutmanlık yapmıştır⁵.

Kısa hayat hikâyesinden anlaşılacağı üzere Açıkgöz Türk Dünyası'nın birçok bölgesinde görev yapmıştır. Yayın listesi dikkatle incelendiğinde onun Türk dilinin eski ve yeni dönemlerini de içine alacak şekilde geniş bir yelpazede, Türk edebiyatının klasik edebiyat, halk edebiyatı, modern edebiyat alanlarında eserler verdiğini, Türk dünyasının neredeyse bütün bölgeleriyle yakından ilgilendiğini tespit etmek mümkündür. Çalışmalarını yakından takip edenler ve kendisini yakından tanıyanlar onun kalem oynattığı alanlara olan ilgisinin yüzeysel olmadığını bilmektedir. Açıkgöz'ün Türk Dünyasına olan akademik ilgisi de aynı çerçevede değerlendirilmelidir.

Açıkgöz, Türk Dünyasına yönelik çalışmaları içerisinde Çuvaşların da yaşadığı coğrafya olan Orta-İdil bölgesi Türk ve Fin halklarına özel bir ilgi gösterdiği bilinmektedir. Bu konuda çok sayıda telif, tercüme eser kaleme almıştır⁶. Burada onun özellikle

⁵ Halil Açıkgöz için hazırlanan "Halil Açıkgöz Armağanı-Türk Dünyasından Halil Açıkgöz'e Armağan" başlıklı armağan kitapta özgeçmiş ve eserleri ile ilgili bir liste verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bu çalışmaya bakılabilir. Ancak burada verilenler dışında yayımlanmamış bildirilerinin de olduğu düşünülmektedir.

⁶ Halil Açıkgöz İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar, Başkurt ve Çuvaşlara çalışmalarında özel bir yer ayırmıştır. Bu çalışmaları arasında telif kitap ve makaleler, bildiriler, tanıtımlar, aktarmalar yer almaktadır. Bunların bir bölümü şunlardır: Aktarmalar; A. H. Halikov'dan "Bolgar Halkı ve Anıng İsimi", Mirkasım Osmanov'dan "Manas Destanının İki Yazması ve Onun Tarihi", Fuad Ganiyev'den "Türk Lehçelerinde Analitik Morfoloji Meseleleri", Helif Kurbatov, "İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler" başlıklı aktarmalar; "Başkurt Türkçesi'nin İzhahlı Sözlüğü" ve "Tatar Folkloru I-

sözlükçülük üzerine ilgisini göstermesi bakımından Fuad Ganiyev ve Rifkat Ahmetyanov'la hazırladıkları *Tatarça-Törükçe Sözlük / Tatarca-Türkçe Sözlük* adlı çalışmayı zikretmek gerekir (Açıköz-Ahmetcanov, 1997). Açıköz için hazırlanan armağan kitapta onun yayımlanmamış çalışmaları da listelenmiştir. Bunlar arasında 1997 yılında tamamlandığı belirtilen *Altay Dilleri Sözlüğü* başlıklı çalışması onun sözlükçülüğe olan alakasını; Vasiliy Andreyev'le hazırladığı ve 1993 yılında tamamlandığı belirtilen *Çuvaş Türkçesi Grameri* adlı çalışmaları da Çuvaşlara olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

Açıköz'ün İdil-Ural Bölgesi üzerine çalışmaları sadece Türk boyları ile sınırlı değildir. Gerek eserlerini gerekse kendisini yakından bilen biri olmanın verdiği güvenle onun Türklüğe dair merakın bir sınırının olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çerçevede Orta İdil bölgesinin Fin-Ugor toplulukları ile de ilgilenmiş onların yaşadığı bölgelerde de alan araştırmaları yapmıştır. Özellikle bölgedeki Çuvaş ve Tatar gibi Türk boylarıyla yakın ilişkide bulunan Fin boylarından Marilere olan ilgisinin somut çalışmalara dönüştüğünü görmekteyiz. Daha önce başlayıp tamamlayamadığı doktora tezini Prof. Dr. Hatice Tören danışmanlığında "Marice-Türkçe İlişkileri" konusunda devam ettirirken 10 ciltlik geniş kapsamlı Marice sözlüğün Türkçeye tercümesini yaptığundan haberdardık. Ancak gerek yarım kalan tezinin gerekse Marice sözlüğün Türkçeye tercümesinin, sağlığında tamamladığı fakat yayımlanamadığı diğer eserleriyle aynı akıbete uğraması muhtemeldir.

2. TÜRKÇE-ÇUVAŞÇA SÖZLÜK

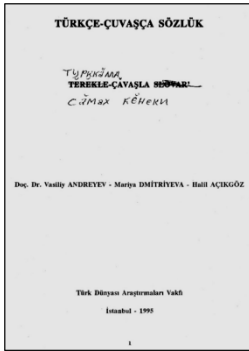
Daha önceki bölümlerden anlaşılacağı üzere özellikle Vasiliy Andreyev, Mariya Dmitriyeva ve Halil Açıköz'ün hazırlamış olduğu Türkçe-Çuvaşça Sözlük ciddi bir birikimin eseridir. Kendisiyle yapılan bir görüşmede bir "Türkiye Türkçesi-Çuvaş Türkçesi" Sözlük hazırlama niyetimiz olduğu söylendiğinde mezkûr sözlüğün el yazısı nüshası bize gösterilmiş ve böyle bir sözlüğün kendileri tarafından hazırlandığı ancak yayımlanmadığını söylemiştir. Ardından bu sözlüğün yayımlanmasının önemi üzerine yapılan konuşmalardan sonra, sağlık sorunları sebebiyle kendisinin bunu bilgisayar ortamında

II" başlıklı tanıtma yazıları; "Atilla Rasih'in 'İşan Onığı' Romanı Örneğinde Bir Veri Tabanı Analizi", İdil-Ural Bölgesinde Alp Anlatmaları ve Destan Bütünlüğü Konusunda 'Dört Kök Eleman' (Anasır-ı Erba'a) Analiz Sistemi.", "İdil-Ural Havzasında Alp Batır Tipi Dönüşümü", "Tukay Şiirinde Türkiye", "Altın Ordu Sahasında Runikler" başlıklı bildirileri İdil-Ural sahasındaki çalışmalarının bir bölümüdür.

yazmasının artık mümkün olmadığını, dilediğimiz takdirde bize bir nüshasını verebileceğini söylemiştir. Kendi şahsi kütüphanesinde bulunan el yazısı nüshanın .pdf formatında bir kopyası tarafımıza iletilmiştir. Bu eserin kendisinin sağlığında yayımlanması konusundaki isteğimize rağmen bu gerçekleştirilememiştir.

TÇS'nin tamamlanış tarihi ile ilgili bazı kayıtlar el yazısı nüshada bulunmaktadır. Ön Söz'de 15 Ağustos 1994 tarihi kaydedilmiştir. Ancak metnin son kısmından "Z" maddesinin sonunda bazı tarihlerin de kaydedildiğini görüyoruz. 03.01.1995 İstanbul ve 06.04.1995 saat 17.45 / İstanbul notları da "Z" maddesinden sonra kaydedilmiştir. Bu bakımdan eserin Ön Söz'ünde belirtilen tarih 15 Ağustos 1994 olsa da bu tarihten sonra da bazı tashihlerin metinde yapıldığını söylemek mümkündür.

Çalışma yayımlanmamış olsa da kapak, ön söz, içindekiler, alfabe gibi kısımları da el yazısı ile hazırlanmıştır. Hazırlanmış olan "İçindekiler"den anlaşılacağı üzere TÇS; *Sunuş, Ön Söz, Alfabe, Kısaltmalar, Sözlük, Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri, Bibliyografya* kısımlarından oluşmaktadır. İçindekiler sayfasında bazı tashihler bulunmaktadır. Eserin .pdf formatında bize teslim edilen nüshasında İçindekiler'de belirtilenlerden *Sunuş, Kısaltmalar, Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri* ve *Bibliyografya* kısımları yer almamaktadır.

Görsel 1. TÇS'nin Kapak Sayfası

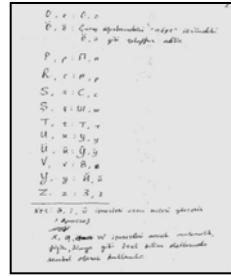
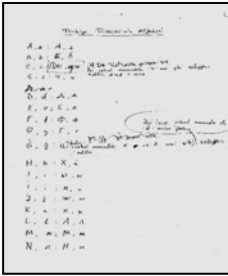
İÇİNDEKİLER	
Sunuş	1
Ön Söz	2
Alfabe	3
Kısaltmalar	4
Sözlük	5
Türkiye Türkçesinin Kısa Grameri	6
Bibliyografya	7

Görsel 2. TÇS'nin İçindekilerini Gösteren Sayfası

Eser, her ne kadar başka sayfalarda daha sonraki tarihlere ait tashihler içerse de Ön Söz'de belirtilen tarihe göre 1994 yılında

Açıkgöz'ün uzun süre çeşitli çalışmalarında aktif rol oynadığı Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) bünyesinde yayımlanmak üzere hazırlanmıştır. Daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız Ön Söz'de de teşekkür kısmında TDAV başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a eserin yayına hazırlanmasına vermiş olduğu katkılardan dolayı yapılan teşekkür de çalışmanın TDAV'ın desteği ile gerçekleştirildiğini göstermektedir. Aynı zamanda eserin dizgisini yaptığı için teşekkür edilen Tülay Şevik de TDAV çalışandır⁷.

Eserin kapak sayfasında dikkat çeken bazı hususlar bulunmaktadır. Ön Söz'de eserin 15 Ağustos 1994 tarihinde bitirilmiş olmasına rağmen kapaktaki tarihe dikkate alındığında bir yıl sonra baskı için hazır hâle geldiğini görmekteyiz. Aynı zamanda eserin adı ile ilgili de bir tashihe gidilmiştir. Öncelikle *Tērēkle-Çávaşla Slovar'* (Терекле-Чăвашла Словарь) olarak adlandırılan eser *Туркăлла-Чăвашла Сăмах Кĕнеки* şeklinde değiştirilmiştir. *Tērēk* ifadesi Çuvaş Türkçesinde genellikle bütün Türk boylarını içine alacak şekilde zaman zaman yanlış olduğunu düşündüğümüz *Türkî* ifadesini karşılayacak şekilde de kullanılmaktadır. *Туркă* ise doğrudan Türkiye Türklerini; *Туркăлла* ise Türkiye Türkçesinin karşılığıdır. Büyük ihtimalle de bu sebeple bu değişikliğe ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmanın *Türkiye Türkçesinin Alfabeti* başlıklı kısmında harflerle ilgili açıklamalar yer almaktadır ve bunların tamamı Türkiye Türkçesi ile yapılmıştır. Aynı zamanda Rusça "sözlük" anlamına gelen *Slovar'* (Словарь) kelimesi de eserin adından çıkarılıp Çuvaşçada sözlük anlamında kullanılan *Сăмах Кĕнеки* kelimesi kullanılmıştır.

Görsel 3. TÇS'de Türkiye Türkçesinin Alfabetinin verildiği kısım

⁷ Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nda eserin bir nüshasının özellikle de dizgisi tamamlanmış bir nüshasının olup olmadığı konusu sorulmuştur. Ancak vakıfta böyle bir nüshanın mevcut olmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Yazarlar baskı için hazırlamış oldukları Ön Söz'de eserle ilgili temel bilgileri vermişlerdir. İlk dikkat çekilen husus Finlandiyalı dilci ve folklorcu H. Paasonen'in 1908'de neşrettiği Çuvaşça Sözlük'ün 1950'de Türkiye'de tercümesinin yayımlanmasının üzerinden yıllar geçtiği ve bu eserin Türkiye'de büyük bir ilgi uyandırdığıdır⁸. Fakat kendilerinin sözlüğü hazırladığı döneme kadar Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine henüz bir sözlük yapılmadığı konusuna da dikkat çekilir (TÇS, s. 3).

Türkiye Türkçesini iyi derecede bilen Vasiliy Andreyev'in de yazarları arasında bulunduğu bu eserin Ön Söz'ünde Çuvaşlar, Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi ile ilgili verilen bilgiler de tarafımızca önemli bulunmuştur. Ön Söz'deki verilen söz konusu bilgiler şu şekildedir:

Çuvaşlar, ana Türk kütlesinden pek erken devirde kopmuşlardır. (M.Ö. IV-III. Asır). Bu kopuşun neticesi en çok dilde kendisini hissettirmiştir. Kelime kökleri, ekleme sistemi, sentaks, fiil çekimi, isim çekimi Türk Dili sisteminde olsa da lehçe farklılıkları bir hayli fazladır. İlk bakışta Çuvaş lehçesi Türkiye Türkçesine, Türkiye Türkçesi de Çuvaş Türkçesine ayrı birer dil imiş gibi gelebilir. Bu uzaklaşmanın tarihi, medeni, siyasi, sosyal ve lingüistik pek çok sebebi bulunmaktadır. Her iki halk, tarihleri boyunca birbirinden çok farklı zeminler ve şartlar altında hayatlarını devam ettirmişlerdir. Buna rağmen Türkiye Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi ana Türk dilinin güçlü mekanizmasını kendi lehçe şartları altında yaşatmasını bilmiştir. Hatta diyebiliriz ki, her iki halk ayrı ayrı kültür daireleriyle fazlaca münâsebet tesis ettiği halde, Türk kültürünün temel değerlerini son zamanlara kadar koruyup saklamıştır (TÇS, s. 3).

Yazarların Ön Söz'ün ilk kısmında da belirttiği üzere Türkiye Türkçesinden Çuvaş Türkçesine bir sözlük bulunmamaktadır. Bu özellikle bir sözlük Türkiye'de hâlen de yayımlanmamıştır. Dolayısıyla bu ihtiyacın günümüzde de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Yazarlar da bu ihtiyacı öne çıkarıp "*Asırlar sonra birbirini âdeta yeniden keşfeden bu iki halkın konuşma-anlaşma ihtiyacını karşılayacak bir cep sözlüğüne ilk etapta büyük ihtiyaç vardı.*" (TÇS, s. 3) ifadeleriyle hazırlanan sözlüğün hangi ihtiyaçları karşılayacağını da belirtmişlerdir.

⁸ Fin bilim adamı Heikki Paasonen alana araştırmaları ve alan araştırmalarından elde ettiği malzemeler üzerine Çuvaşça ve Çuvaşlar ile ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Kendisi ve çalışmaları hakkında Sinan Güzel "Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri" adlı kapsamlı bir çalışma yapmıştır (bk. Güzel 2019).

Ön Söz'de Türkçe kelime yapım ekleriyle ve bilhassa ettirgenlik ekleriyle kurulmuş kelime tabanları sözlüğün kelime kadrosunda lüzumsuz şişkinliğe yol açacağı düşüncesiyle ekseriyetle alınmadığı çünkü Türkçe kelime türetme mekanizmasını öğreten bir kimsenin bu manaları kolaylıkla çıkarabileceği kaydedilmiştir. Burada bir istisnaya da dikkat çekilmiştir. Söz konusu eklerden bazılarının kazandırdığı yeni ve orijinal manalar var ise o tarz kurulmuş kelimelerin madde başı olarak alındığı belirtilmiştir (TÇS, s. 3).

Türkçe madde başlarının Çuvaşça karşılıklarının verilmesinde dikkat edilen hususlar da ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu esaslar şu şekildedir:

1. Kelimenin günlük dilde kullanılan en yaygın manası birinci sırada verilmiş, diğer eş eşanlamlılar virgül ile ayrılmıştır. 2. Mecazi manalar, esas manaların karşılıkları bittikten sonra yeni bir numara ile gösterilmiştir. 3. Türkçe kelimenin sözlükte ihtiva ettiği bütün manalar Çuvaşçada da aynen var ise Çuvaşça karşılığı tek kelime ve gerektiği yerde eşanlamlılarıyla birlikte ilk sırada verilmiştir. 4. Ancak, kelimelerin kazandığı farklı manaların Çuvaşçada karşılığı başka kelimeler ile veriliyor ise bunlar sıra numaraları ile kaydedilmiştir. 5. Türkiye Türkçesindeki bir terimin veya kavramın Çuvaşçada tek kelime ve sinonimleriyle birlikte karşılığı yok ise, kelime Çuvaşça açıklanmıştır. 6. Türkçe kelimenin Çuvaşçada tek kelime ile veya sinonimlerle karşılığı olmadığı hallerde açıklama ve tarif verildikten sonra, çok az da olsa, Çuvaşçanın türetme imkânlarından faydalanılarak yeni kelime türetilip konmuştur. Dolayısıyla bu tarz türetilen kelimelerin sayısı azdır ve şimdilik teklif mahiyetindedir. 7. Deyimler büyük sözlükte yer alacağından bu cep sözlüğüne konmamıştır. 8. Kelimelerin karşılığı verilirken Çuvaş ağızlarından çok az istifade edilmiştir (TÇS, s. 3-4).

Türk lehçeleri üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların sık sık karşılaştığı problemlerden biri lehçeler arası sözlüklerden ziyade Rusçanın aracı olduğu sözlüklerin kullanılmasıdır. Bu sebeple zaman zaman lehçeler arasında semantik olarak yakın olan birçok kelimenin araya Rusçanın girmesi sebebiyle anlamının kaybolduğuna dikkat çekilmiştir. Burada sözlüğün hazırlanması sırasında pek çok sözlükten istifade edildiği de belirtilmiştir⁹. Ancak yazarların "Fakat bilhassa

⁹ Yazarların *Türkçe-Çuvaşça* sözlüğün hazırlanmasında istifade ettikleri diğer sözlükler şu şekilde sıralanmıştır. *Russko-Çuvaşkiy Slovar'*, Moskva, 1951; *Çávaşla-Vırásla Slovar'* (M.İ. Skvortsov'un redaktörlüğünde Çuvaşistan Dil, Edebiyat, Tarih ve Ekonomi İlimleri Araştırma Enstitüsünde hazırlanmıştır. Moskva, 1985; aynı enstitünün hazırladığı ve redaktörlüğünü İ.A. Andreyev ile

tire işaretini koyduk. Ancak -mak / -mek'in ve Çuvaşça -ma / -me'nin kalıcı isimler yaptığı hallerde kelime bütün olarak -mak / -mek ile madde başına alınmıştır. Bu şekilde tire ile gösterme işinin, Çuvaşça üzerinde çalışacaklara ayrıca yardımcı olacağı kanaatindeyiz (TÇS, s. 4).

Yazarlar sadece etimolojik sözlüklerde olması gerektiğini ifade ederek sözlüklerin kökenleri ile ilgili açıklamaları gösteren [Ar.: Arapça; Fars.: Farsça; Fr.: Fransızca] kısaltmaların da sözlükte gösterilmediğini belirtmişlerdir (TÇS, s. 4).

Görüldüğü üzere sözlüğün yazarları Ön Söz'de çalışmanın yazılma amacı, yöntemi, madde başlarının belirlenmesi, Çuvaşça karşılıkların nasıl verildiği, hangi ihtiyaçları karşılayacağı, nelerin neden sözlüğe dâhil edildiği nelerin edilmediği gibi pek çok hususu açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Çalışmanın bir cep sözlüğü olarak hazırlandığı birkaç kez zikredilmiştir. Ancak sözlükteki kelime sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Metindeki madde başları tek tek sayılmamakla birlikte her bir sayfadaki ortalama madde başına göre bir hesaplama yapıldığında 16.000 civarında madde başı bulunmaktadır.

SONUÇ

Türkçenin şive ve lehçeleri arasında günümüze kadar hazırlanmış sözlüklerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bütün şive ve lehçeleri dikkate alındığında sözlüklerin çoğunun diğer Türk şive ve lehçelerinde Türkiye Türkçesine şeklinde hazırlandığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinden diğer şive ve lehçelerine hazırlanan sözlükler daha azdır. Bu bakımdan edebiyat, dil, tarih, folklor vd. alanlarda yapılan çalışmalar genellikle başka diller özellikle Rusça üzerinden hazırlanan sözlüklere bağımlı kalmaktadır. Birçok lehçe için hazırlanan sözlüklerin kapasitesi de dikkate alındığında halen Rusça üzerinden çalışmaların yapıldığı söylenebilir. Kapsamı bakımından Çuvaş Türkçesi de bu eksikliklerden payını almıştır.

Makalede genel özellikleriyle inceleyip akademide ilgi duyanların dikkatine sunmaya çalıştığımız sözlük 1995 gibi erken bir dönemde tamamlanmış olmasına rağmen halen yayımlanmamıştır. Yazarlar tarafından "cep sözlüğü" olarak tanımlansa da diğer şive, lehçe sözlükleri ile karşılaştırıldığında oldukça kapsamlı olduğu söylenebilir. Dil, edebiyat, folklor vd. alanlarda yapılacak temel çalışmalar için yeterli olabilecek kelimeleri içerdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Yazılış amacı, madde başları, kapsamı, yöntemi oldukça iyi belirlenmiş bir sözlüktür.

Yazarlarından ikisinin vefatı da dikkate alındığında sözlüğün yayın sürecinde başka problemlerin de belireceği aşikârdır. Ancak böyle bir sözlüğün hazırlandığının fakat yayımlanamamış olduğunun bilinmesi de konuya dönük yeni çalışmaların yapılmasına da engel teşkil etmesi olasıdır. Sözlüğün yasal izin süreçlerinin tamamlanarak yayımlanması, alan çalışmaları için önemli bir eksiği gidereceği gibi başka sözlük çalışmalarının yapılmasının da önünü açacaktır.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, H. (1993). Altın Ordu sahasında runikler. Kazan: Tataristan İlimler Akademisi.
- Açıkgöz, H. (1993). Tukay şiirinde Türkiye. *Milli Kültürlerde Abdullah Tukay'ın Mirası" Uluslararası Sempozyumu, 25 Nisan 2011*. Kazan: Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi, Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü.
- Açıkgöz, H. (1994). Başkurt Türkçesinin izahlı sözlüğü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 90, 225-228.
- Açıkgöz, H. (1994). Tatar folkloru I-II. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 93, 231-234.
- Açıkgöz, H. (2008). Atilla Rasih'in İşan onığı romanı örneğinde bir veri tabanı analizi. *Problemi Filologii Narodov Povolj'ya: Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii (13-15 Marta 2008 g.)*, 2, s. 202-212. Yaroslavl.
- Açıkgöz, H. (2009). İdil-Ural bölgesinde alp anlatmaları ve destan bütünlüğü konusunda 'dört kök eleman' (anasır-ı erba'a) analiz sistemi.). *Problrmı Filologii Narodov Povolj'ya: Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii (19-21 Marta 2009 g.)*, (158-195). Moskva-Yaroslavl.
- Açıkgöz, H. (2009). İdil-Ural havzasında alp batır tipi dönüşümü. (35-39). Kazan: Tataristan Bilimler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü.
- Ataş, H. (Dü.). (2013). *Türk dünyasından Halil Açıkgöz'e armağan*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2019). Çuvaş Türkçesinin sözlükleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 47, 35-76.

- Ceylan, E. (1996). *Çuvaş atasözleri ve deyimleri Çuvaşça-Türkçe / Türkçe-Çuvaşça sözlük*. Ankara: Hacettepe Yayınları.
- Degtyarev, G. (2020, 04 26). Çuvaşskaya entsiklopediya: <http://enc.cap.ru/?t=prsn&lnk=700> adresinden alındı.
- Ganiyev, F. (1994). Türk lehçelerinde analitik morfoloji meseleleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 93, 191-195.
- Ganiyev, F., Ahmetyanov, R. ve Açıkgöz, H. (1997). *Tatarça-Törükçe sözlük / Tatarca-Türkçe sözlük*. Moskova-Kazan: İnsan Neşriyatı.
- Güzel, S. (2019). *Heikki Paasonen ve Çuvaşça masal derlemeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Halikov, A. (1994). Bolgar halkı ve aning isimi. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 90, 91-99.
- Kurbatov, H. (1994). İdil-Çulman (Volga-Kama) boylarında ele geçen runik kitabeler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 88, 104-113.
- Osmanov, M. (1994). Manas destanının iki yazması ve onun tarihi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 95, 47-51.
- Paasonen, H. (1908). *Csuvas szójegyzék*. Budapest.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, E. (1999). Çuvaşça sözlükler. *Kebikeç*. 7 (8), 131-133.

Makale Künyesi (Araştırma): Karataş, E. ve Yıldız, İ. (2020). Acıyı damıtma sanatı: toplumsal bellek ve Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde mübadele. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 28-51.

ACIYI DAMITMA SANATI: TOPLUMSAL BELLEK VE AHMET YORULMAZ'IN ESERLERİNDE MÜBADELE

Evren KARATAŞ¹
İpek YILDIZ²

Evlerimiz birer birer sayıldı
Şu senede dirliğimiz bozuldu
Mezarımız gurbet elde kazıldı

Ne unlar öğüttük ne bulgur aşı
Karalı günlere çekin gidelim
Asılın yollara düşün gidelim
Ferman büyük yerden hatın edelim³

Haftadan haftaya gelir gazete
Urumun malları çıktı mezete
Şimden sonra varın girin zahmete
Aman Allah ne günler ne günler
Akın akın geliyordu anam sürgünler⁴

ÖZET

Toplumsal bellek, bir toplumun mazide kalmış başta travmatik anıları olmak üzere toplumu şekillendiren, dönüştüren kimi zaman yıkıcı kimi zaman da yapıcı olan yaşanmışlıklarını geleceğe aktarma çabalarının bütünüdür. Bellek temelde bireysel bir yön taşır. Ancak aynı olayı yaşayan bireylerde bile bu olaya ait yorumlar birbirinden farklıdır. Bu farklılığı yaratan temel unsur ise kimlik örüntüleridir. Burada toplumsal bellek ile kimlik kavramları arasında çapraz bir bağ olduğu ortaya çıkar. Kimlik toplumsal bellek üzerine kurulur, toplumsal belleği oluşturan birikim ise farklı kimliklerin farklı yorumlarından oluşur. Kimlik kavramının önemli bileşenlerinden

¹ Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. ekaratas@cumhuriyet.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6598-5080>

² Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Arş. Gör. Dr. ipekyildiz85@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7163-6634>

³ Niğde Çarıklı doğumlu Makrina Karalidi'den alınan mübadele ağıdı (Söylemez, 2019, s. 2555).

⁴ Misli doğumlu Paraskevi Gusutidu'dan alınan mübadele ağıdı (Söylemez, 2019, s. 2557).

oluşan kültür hem tarih boyutuyla hem de sosyal iletişim yönüyle birey ve toplum üzerinde birleştirici bir işlev görür. Ortak deneyimler, yaşantılar, beklentiler ve idealler birliktelik duygusu yaratarak bireyleri bir arada tutar. Bütün bu birlikteliği kuran ana varlık ise toplumsal bellektir. Toplumsal bellek büyük oranda acı üzerine kuruludur. İnsanlık tarihi aslında bütün bir acının da tarihidir. Yeryüzünde var olabilmek adına insanın insana yaptığı zulümler, savaşlar, istilalar, göçler yeryüzünü bir acı coğrafyası hâline dönüştürür. Bu coğrafyanın rengi kandır. Ancak insanoğlu her zaman acıyı bal eylemeyi de bilmiştir. Bu karanlık ve kanlı yazgıdan türküler, destanlar, halk hikâyeleri, şiirler, romanlar üretmiş ve toplumsal belleğini en çok edebî mecrada saklamayı ve ölümsüz kılmayı başarmıştır. Nitekim bu çalışmanın örneklemi de Balıkesir/Ayvalık'ın önemli simalarından ve Girit mübadili bir ailenin üyelerinden olan Ahmet Yorulmaz'ın *Ulya* adlı son romanı oluşturmaktadır.

Mübadele olayı, Yunan edebiyatında mübadele sonrasında edebî ürünlere hemen dönüşürken Türk edebiyatında ancak 90'lı hatta 2000'li yıllarda bir izlek olarak görülmeye başlanır. Bunun temel nedeni yeni kurulan Cumhuriyet'le birlikte ulus devlet anlayışının ve kimlik kavramlarının oturtulmasının vakit almasıdır. Bu süreçte genç Cumhuriyet'in uğraşacağı daha başlıca meseleler gündemdedir. Ayrıca Türk edebiyatında görülen mübadele örnekleri mübadeleyi yaşayanlar tarafından pek işlenmemiştir. Genelde mübadele onların üçüncü kuşak torunları aracılığıyla nakledilmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönem yazarları içerisinde de mübadeleden etkilenenler olmasına rağmen genelde mübadele kavramı ancak ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller aracılığıyla edebî mecraya aktarılmıştır. Kısacası Türk edebiyatında Cumhuriyet'le birlikte yeni bir devlet anlayışının oluşmasının da etkisiyle mübadele konusu uzun yıllar suskunluğunu kuruyarak 2000'li yıllarda daha sık görülmeye başlanır.

Yorulmaz, Türk edebiyatında mübadele konusunu ele alan öncül yazarlardan biri olarak tanınır. Çalışmanın omurgasını oluşturan mübadele olgusu 1923 yılında imzalanan Lozan Sözleşmesi ile tarihte yerini almıştır. Sözleşme hükümlerince Türk uyruklu Ortodoks Hristiyanlar ile Yunan uyruklu Müslümanlar karşılıklı göçe tabi tutulmuşlar, mübadiller yeni yurtlarında uzun süre kimlik karmaşası ve aidiyet sorunları yaşamışlardır. Bu çalışmanın amacı mübadelenin sosyal yapıya yansımalarını edebî saha üzerinden değerlendirmeye çalışmaktır. Çalışma, durum çalışması yöntemiyle hazırlanmış ve elde edilen veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yorulmaz, toplumsal bellek, edebiyat, mübadele, Ulya.

THE ART OF REFINING AGONY ANALYSIS OF POPULATION EXCHANGE IN THE WORKS OF AHMET YORULMAZ WITHIN THE SCOPE OF SOCIAL MEMORY

ABSTRACT

Social memory is the effort of carrying the past life experiences of a society into the future whether destructive or constructive, having formed and transformed the society, particularly the traumatic ones. Memory essentially has an individual aspect. Yet, even same events are interpreted differently when happened to different people. The main factor creating this difference is the identity patterns. At this point, a crosslink occurs between the terms social memory and identity. Identity is based on social memory and social memory is formed of different commentaries of different identities. Culture, formed of the main components of identity term, has a connective function over the individual and society with its historical and social communication aspects. Mutual experiences, livings, expectations and goals hold individuals together by creating a spirit of togetherness. The main entity constituting this togetherness is social memory. Social memory is largely based on pain. The history of humanity is also the history of the whole pain. Man's cruelties to man, wars, invasions and migrations in order to exist on earth turn the world into a geography of pain. Colour of this geography is blood-red. Mankind also knew to make the pain into something sweet. They produced folk songs, sagas, folktales, poets, novels out of this dark and bloody fate and managed to render their social memory immortal by keeping it mostly in the literature. Thus, an example of this work is a novel of Ahmet Yorulmaz who was an important face from Balıkesir/Ayvalık and one of the first-generation members of a Cretan exchanged family.

While the population exchange turns into literary products after the exchange in Greek literature, it is only seen as a theme in Turkish literature in the 90s and even 2000s. The main reason for this is that it takes time to reinforce nation-state and identity concepts in the beginning of newly established Republic. In this process, more crucial issues that the young Republic will deal with are on the agenda. In addition, examples of population exchange seen in Turkish literature have not been studied much by those directly exposed to the exchange. In general, these experiences were narrated by the third-generation grandchildren of the exchange. Although there are people affected by the exchange among the first period writers of the Republic, these ones appear in the 90s and 2000s, as well. In other words, with the effect of the formation of a new-state conception in Turkish literature in first decades of Republic, the subject of population exchange keeps its silence for many years but it is started to be seen more frequently in the 2000s.

Yorulmaz is known as one of the antecedent writers approaching the population exchange in the Turkish literature. The population

exchange creating the structure of the work has been imbedded in history with the Treaty of Lausanne signed in 1923. According to the articles of agreement, Turkish Orthodox Christians and Greek Muslims have been exchanged and exchanged people have had identity confusions and belonging problems for a long time in their new homeland. The aim of this work is to evaluate reflections of migrations to the literary space. The work will be prepared with case study method and the data obtained will be analysed with the content analysis method.

Keywords: Ahmet Yorulmaz, social memory, literature, population exchange, Ulya.

GİRİŞ

Ruhsal sarsıntılar, birey üzerinde olduğu kadar toplum üzerinde de yıkıcı etki yaratır. Toplumlar travmalar karşısında öncelikle acının büyüklüğüyle baş edebilmek için ya onu dönüştürmeye ya da üzerini kapatmaya eğilim gösterirler, aksi hâlde acı tüketici yok edici bir boyuta yükselebilir. Bu aşamada olayın unutulmasından ziyade dondurulması, durdurulması, olduğu hâliyle bir süre göz önünden uzağa itilmesi gereklidir. Sancar, bu durumu bir nevi “paranteze alma” ve “izole etme” eylemi olarak tanımlamaktadır: Travma büyük acı veren olaylarla ortaya çıkar. Acı öyle büyüktür ki, algı kapılarını bu büyük basınca karşı kapatır. Bireyin kimlik kurgusu çerçevesinde anlatılamaz ve hatırlanamaz nitelikteki bu acı bilinç tarafından paranteze alınarak izole edilir. Bu şekilde bir tarafta kapalı tutulan olay unutulmaz ama dondurulur” (Sancar, 2010, s. 150).

Kimlik toplumsal bellek üzerine kurulur, toplumsal belleği oluşturan birikim ise farklı kimliklerin farklı yorumlarından oluşur. Kimlik kavramının önemli bileşenlerinden oluşan kültür hem tarih boyutuyla hem de sosyal iletişim yönüyle birey ve toplum üzerinde birleştirici bir işlev görür. Ortak deneyimler, yaşantılar, beklentiler ve idealler birliktelik duygusu yaratarak bireyleri bir arada tutar. Bütün bu birlikteliği kuran harç ise toplumsal bellektir. Toplumsal bellek kavramını ilk ortaya atan Maurice Halbwachs'tır. Naziler tarafından gönderildiği Buchenwald toplama kampında 1945 yılında ölen Halbwachs aynı zamanda Bergson ve Durkheim'ın öğrencisi olmuştur. Fransız sosyolog Maurice Halbwachs'a göre bellek her zaman bireye aittir ama aynı zamanda bellek, toplum tarafından belirlenir (2019, s. 17; 2018, s. 13). Günümüzde edebiyat, sosyoloji, tarih, mimari, iletişim gibi pek çok farklı disiplin tarafından tartışılmakta ve geliştirilmekte olan bellek; kişisel, bilişsel, toplumsal, iletişimsel, kültürel bellek ile alışkanlık belleği ve nesnel belleği olarak alt başlıklar altında incelenmektedir.

Toplumsal bellek büyük oranda acı üzerine kuruludur. İnsanlık tarihi aslında bütün bir acının da tarihidir. Yeryüzünde var olabilmek adına insanın insana yaptığı zulümler, savaşlar, istilalar, göçler yeryüzünü bir acı coğrafyası hâline dönüştürür. Bu coğrafyanın rengi kandır. Ancak insanoğlu her zaman acıyı bal eylemeyi de bilmiştir. Bu karanlık ve kanlı yazgıdan türküler, destanlar, halk hikâyeleri, şiirler, romanlar üretmiş ve toplumsal belleğini en çok edebî mecrada saklamayı ve ölümsüz kılmayı başarmıştır. Toplumsal bellek toplum nezdinde herhangi bir ölçüt nedeniyle kıymet bulan çekirdek bir anının işlenmesi ile oluşur. Kimi zaman bu çekirdek olay birden çok toplumun tarihinden aynı anda teğet geçer. Mübadele konusunda olduğu gibi dünya tarihi bu tür ortak anılarla yüküldür. Ancak bu tür durumlarda farklı toplumların aynı çekirdek olaya yükledikleri anlam birbirinden farklıdır.

Connerton bunun en iyi örneklerinden biri olarak Haçlı Seferlerine yönelik İslâm ve Hristiyan toplumlarındaki farklı anlam yüklemelerini gösterir. Bir toplum için bozgun olan tarihsel bir mücadele hızla ya bir tür mağduriyet durumuna dönüştürülerek dünya kamuoyu nezdinde haksızlığa uğramışlık duygusu yaratılmakta ya da yine aynı hızla unutturulmaya çalışılmaktadır (Connerton, 2019, s. 29).

HİKÂYE BÖYLE BAŞLADI: LOZAN SÖZLEŞMESİ

30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunan Hükümeti arasında imzalanan ve mübadele hareketinin ana hareket noktasını oluşturan “Türk ve Rum Ahâlinin Mübâdelesine Ait Sözleşme ve Protokol” başlığını taşıyan anlaşma metni aslında 1789 Fransız ihtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik akımları sonrasında başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı devletinde azınlıkların bulunduğu bölgelerde görülen sosyo psikolojik hareketlenmelerin son dönemecini oluşturmaktadır⁵. Zira Lozan sözleşmesi Yunanistan ve Balkan topraklarında görülen bir nevi sosyal huzursuzlukların ve hareketlenmelerin çözüm bulması adına

⁵ Aslında bu hareketlilik bölgede uzun zamandır var olduğu için Lozan sözleşmesi öncesince 14 Kasım 1913 tarihinde Yunanistan ile Osmanlı devleti arasında Atina Antlaşması imzalanmış ve artık Osmanlı devleti sınırları dışında kalan Müslüman ahaliye istemeleri durumunda Osmanlı tâbiyetine geçme hakkı verilmiştir. Bu sözleşmeden sonra da İzmir ve Balıkesir bölgesindeki Rumlar başta olmak üzere Osmanlı devletinin Rumların yoğunlukta olduğu bölgelerinden Yunanistan'a kısmî göçlerin olduğu görülmüştür. Bu nedenle Temmuz 1914 tarihinde Doğu Trakya'daki Rumlar ile Makedonya'da yaşayan Türklerin mübadelesine karar verilmiştir (Üzman, 2018, s. 83).

yapılmış ve yaklaşık bir milyon insanın yaşamını derinden etkilemiş bir hadisenin de başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Bu noktada Yunan ve Türk taraflarında mübadele edilen Türk ve Rum nüfuslarının farklı şekillerde ifade edildiği gözlenmiştir. Ercan iki ülkenin mübadil rakamları arasında üç kat kadar bir farklılık olduğunu belirtmekte ve her durumda mübadele edilen Türk nüfusunun Yunan nüfusundan daha yüksek olduğuna vurgu yapmaktadır (2006, s. 46). Yunan bilim insanı Seferiadis'in çalışmasına göre 1923-1927 aralığında Türkiye'den Yunanistan'a göç edenlerin sayısı 149.851'dir. Türk kaynaklarına göre ise durumun tersi yönde olduğu görülmektedir. Muhtelit (Karma) Mübadele Komisyonu'nun belgelerine göre ise 1924 Ekim ayına kadar Yunanistan'a göç eden Rumların sayısı 109.000, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadillerin sayısı ise 370.000 civarındadır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yıllık rakamlarına göre ise bu sayı 456.720 olarak tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere Türk ve Yunan taraflarında mübadillerin sayısı konusunda bir birlik yoktur (Mutlu, 2005, s. 218-219).

Ercan da mübadele ve Lozan kavramlarını Fransız İhtilali sonrası ivme kazanan ulus devlet yapılanmaları ve giderek güç kaybeden imparatorlukların küçülmesi süreciyle ilişkilendirmekte ve mübadelenin sadece bir göç olgusu olarak değerlendirilmesinin yanlış olacağını vurgulamaktadır. Ercan'ın yaklaşımı Lozan ve mübadele vakalarının hem tarihi zemine anlamlı şekilde oturtulması hem de mübadele sonrası sürecin yorumlanmasına katkı sağlayacak bir nitelik taşımaktadır:

“Lozan Mübadelesi yalnızca iki devlet arasında yapılmış bir değiş tokuş / göç olmadığı gibi, mübadeleden uzun bir süre önce dünyada değişmeye başlayan devlet yapılarının uzantısı niteliğini taşır. Orta Çağ'ın büyük imparatorlukları, dünyada eskiden beri mevcut olan milletlerin ulus bilincini kazanması ve Fransız Devrimi'nin bu sürecin simgesi olarak sahneye çıkmasından sonra teker teker yıkılmaya başlamış, bu imparatorlukların yerlerine ulus-devletler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da bu uluslaşma sürecine çağdaşlaşma hareketlerinin başlamasıyla eklenmiştir” (Ercan, 2006, s. viii).

Mutlu ise “iki taraflı karşılıklı göç olarak” tanımladığı mübadelenin ortaya çıkmasını bağnaz (fanatik) milliyetçi devletlerin ülkelerinde sadece kendi milletlerinden halkları görmek istemelerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Mutlu'ya göre ideolojik tarafı ağır basan ve geleceğe yönelik siyasi amaçlar içeren mübadele hareketlerinin temelinde ulus devlet yaratma arzusu yatmaktadır (Mutlu, 2005, s. 15-16).

Lozan anlaşması öncesinde kısmi olarak başlayan yasa dışı göçler Lozan ile daha sistemli ve yasal bir çerçeveye alınmıştır. Ancak her ne kadar bir çözüm ve huzur süreci gibi gösterilse de Lozan ile başlayan mübadele vakası her mübadele olayı gibi acı dolu sosyal bir hadisedir. Toplam on dokuz maddeden oluşan, Türk tarafından İsmet İnönü ve Dr. Rıza Nur ile Yunan tarafından Veniselos ve Caclamanoz imzalarını taşıyan sözleşme metninin özellikle ilk iki maddesi mübadele sürecinden etkilenecek halk kitlesini tanımlaması açısından önem taşımaktadır⁶.

1912'de çıkan kanuna göre sınırları belirlenmiş olan İstanbul Belediyesine ait bölge içinde 30 Ekim 1918'den önce yaşamakta olan bütün Rumlar, İstanbul Rum Ahâlisi olarak kabul edilmiştir. Batı Trakya'nın Müslüman Ahâlisi ise Bükreş Andlaşması ile 1913'te belirlenen hududun doğusundaki bölgede yerleşmiş bulunan Müslümanlardır" (Mutlu, 2005, s.162). Ancak Lozan Sözleşmesi Yunanistan ve Türkiye arasındaki göç sorununa tam bir çözüm sağlayamadığından var olan diğer sorunlar için 10 Haziran 1930 yılında Ankara Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşmaya göre İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri göçmen değil établis (yerleşmiş) olarak tanımlanmıştır. Yine anlaşma hükümlerince bir diğer pürüz olan mübadillerin geride bıraktıkları mülkiyet haklarına çözüm getirilmiştir. Buna göre Yunanistan'dan göç eden Türklerin mülkiyet hakları Yunan Hükûmetine, Türkiye'den göç eden Rumların mülkiyet hakları ise Türk Hükûmetine bırakılmış ve böylece mübadele sorunu tamamen çözüme kavuşturulmuştur (Ercan, 2006, s. 47; Uzman, 2018, s. 84).

⁶ Sözleşme metninde yer alan ilk iki madde şöyledir:

Madde 1.

1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye arazisinde yerleşmiş bulunan Rum Ortodoks dinindeki Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde yerleşmiş bulunan Müslüman dinindeki Yunan tebaasının mecburî olarak yer değiştirmelerine süratle başlanacaktır. Söz konusu kişiler, Türkiye ve Yunan hükûmetlerinin kendi memleketleri hakkında izni olmadıkça ne Türkiye'ye ne de Yunanistan'a gelip tekrar yerleşmeyeceklerdir.

Madde 2.

Birinci maddede açıklanmış mübadele işlemi aşağıdaki ahali için uygulanmayacaktır.

- a. İstanbul'daki Rum Ahâli
- b. Batı Trakya'daki Müslüman Ahâli

GÖÇÜN TRAJİK BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK MÜBADELE

Tarihçi İlber Ortaylı (2017), “Her mübadele bir yaradır, izi kalır” diyerek aslında bütün bir mübadele tarihini özetler gibidir. Temelde bir göç biçimi olan mübadele göç sınıflaması içerisinde zorunlu göçler kapsamına girmektedir. Yıllarca kök saldıkları, uğruna savaştıkları, toprağından nimetlerinden ekmelelerini kazandıkları, geçmişlerini atalarını topraklarına verdikleri, çocuklarını besledikleri, büyüttükleri, düşüncelerini, kültürel kodlarını inşa ettikleri, mekânlarıyla, kültürleriyle yurt kıldıkları, ev bildikleri kısacası varlıklarına anlam kattıkları, varlıklarıyla da ıssız topraklarını vatan eyledikleri memleketlerini hükümetlerin aldıkları kararlarla âdetâ köklerinden sökülen birer ağaç gibi terk etmek zorunda kalan, gittikleri topraklarda fazla yeşeremeyen, havasına suyuna, insanına alışamayan, “yarım gavur” olarak tanımlanan ve yeni vatanlarına uyum sağlamayan bu insanlar için mübadil olmak oldukça zorlu bir görev olmuştur.

Mübadele edebiyatında sıklıkla mübadillerin bu ikilemelerinden sıkça söz edilir. Onlar için ana yurt neresidir? Sökülüp geldikleri Girit mi, Midilli mi, yoksa yeni yurt tuttıkları Türkiye mi? Aslında burada paradoksal bir durumdan söz etmek gerekir. Mübadiller -Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinden hareket edecek olursak- daha çok Giritliler için kullanılır. Girit'te buldukları dönemlerde Anadolu toprakları bir nevi, ana vatan olarak görülürken, Anadolu'ya geldiklerinde ise sıla olarak kabul ettikleri mekân Girit olur. Çünkü azınlık da olsalar Girit onların yüzyıllarca kök saldıkları, yurt tuttıkları, toprağından ekmelelerini kazandıkları yerdir.

Ulya romanında bu durumla ilgili oldukça çarpıcı bir olay aktarılır. Lura lakaplı Hüseyin Ağa göç esnasında yanına aldığı sembolik bir hatıra ile fiziken ayrıldığı topraklardan manevi olarak kopamaz. Küçük bir torbaya koyduğu bir parça toprak Lura'ya gittiği yerde vatan olur. “Girit'i sayıklaya sayıklaya ölecek bir yakınımızın mezarına da serpmek gerekebilir.” inancıyla taşınan üç beş avuç toprak toplumsal aidiyet hissinin bireysel olarak eyleme dökülmüş şeklidir (Yorulmaz, 2010, s. 9). “Sıla özlemi nedeniyle topluma uyum sağlamaya direnilmesi, yapılan her işin eğreti olması, göçmenlerde baş gösteren kayıtsızlık hâli, kadercilik, tevekkül, tembellik, parçalanmış kişilik, bu psikolojinin en somut göstergeleridir” (Dervişoğlu ve Bilecen, 2017, s. 10).

Göçü tanımlayan temel iki kavram aidiyet ve kimlik kavramlarıdır. Göç fiziksel olarak da zorlu bir süreç olmasına karşın, göçü asıl zor kılan yeni topraklara duyulan aidiyetsizlik hissi ve yeni kimliğe uyumda yaşanan güçlüklerdir. Ekici ve Tuncel göçün sadece bir mekân değişikliği içermediğini, bireyi ve toplumun anlam ve değer

dünyasının da karşılıklı olarak değişmesine ve dönüşmesine neden olduğunu belirtirler (2015, s. 10).

“Tarih boyunca mekânlar toplumsal ve siyasal aidiyet ve kimliklerin oluşumunda önemli bir etken olmuştur. İnanç, vatan, millet, devlet, etnisite, kavim, kabile ve aile gibi sosyal ve siyasal birlikliliklerin veya ayrışmaların oluşumunda mekân asli unsurlardan biri olmuştur. İçinde buldukları mekânın koşullarına uyum sağlayıp sağlayamaması durumu ile bu tür yapıların hayatta kalma ve gelişim düzeyleri arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. Bu kapsamda toplumun en küçük yapı taşı olarak kabul edilen aile başta olmak üzere siyasal sistem ve medeniyetlerin gelişimi, aşınması, çözülüş ve çöküşünde mekânsal koşullara uyum konusunda yaşanan olumsuzlukların önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir (Ekici ve Tuncel, 2015, s. 12).

Göç konusunda literatürde farklı kuramlar yer almaktadır. Konuya bütüncül olarak bakıldığında göç türleri şu başlıklar altında ele alınmaktadır. Göçler nedenlerine göre ekonomik, siyasi, kitlesel/bireysel, iradi (gönüllü) ve zorunlu göçler olarak sınıflanmaktadır. Mübadele ise bu sınıflamaya göre hükümetlerin aldıkları kararlar doğrultusunda gerçekleşen zorunlu göçler sınıflamasına girmektedir (Ekici ve Tuncel, 2015, s. 13-14).

Akıncı, Nergiz ve Gedik ise göç sınıflamasını gönüllü olarak yapılan isteğe bağlı göçler, bir daha dönmek üzere yapılan devamlı/kesin göçler, belirli bir süreliğine yaşadığı yeri terk etme biçiminde yapılan geçici göçler, oturma izni alarak yapılan düzenli ya da yasal göçler, herhangi bir yasal izin olmadan yapılan düzensiz ya da yasa dışı göçler, hedef ülkeye varılana kadar farklı ülkelerde konaklayarak yapılan transit göçler ile sürekli olarak başka bir ülkeye giriş yapılması biçiminde gerçekleşen kitlesel ya da toplu akın biçimindeki göçler olarak yapmışlardır (2015, s. 62-64). Uzman'ın göç sınıflaması ise kısaca şöyledir: “Göç sayısına göre bireysel ve kitlesel, sebebine göre gönüllü ve mecburi, süresine göre daimî ve geçici, mekânına göre iç göç ve dış göç şeklinde tasnife tabi tutulabilir” (2018, s. 8). Göç tiplerini bu şekilde değerlendirdikten sonra asıl sınıflama yapılması gereken hususa dönmek şarttır. Zira çalışmanın da konusunu oluşturan ana kavram mübadiller ve onların oluşturdukları edebî ürünlerdir. Peki kimdir bu mübadiller?

“Mübadele halk arasında çok kullanılan bir deyim ile değiş tokuş demek olup daha çok ekonomik işlemlerde kullanılan bir kavramdır. Bin dokuz yüzlü yılların siyasi olaylarının sonucunda halk kitlelerinin karşılıklı olarak yer değiştirmesi konusu ortaya çıkınca bu kavram siyasi metinlerde de yer almıştır. Halk kitlelerinin yer değiştirmesi

tarikh boyunca “muhaceret (göç)” olarak her zaman karşılaşılan bir olay olarak bilinmektedir. Ancak bu göçler hep tek yönlü olarak yapılmıştır” (Mutlu, 2005, s. 15-16).

Mübadele karşılıklı olarak yapılan göç olduğuna göre bu göçce zorlanan ya da göç sürecinden etkilenen kişilere de mübadil denmektedir. Ancak literatürde bunun dışında göçmen, muhacir, mülteci, sığınmacı gibi oldukça farklı terimler bulunmaktadır. Bu terimlerden en kapsayıcısı göçmen ve onun sıkça kullanılan eş anlamlısı ve Arapça kökenli bir kelime olan muhacir kavramıdır. 1934 yılına kadar Türkçede muhacir olarak karşılanan bu kavramın yerini Güneş Dil Teorisinin etkisiyle 1934 yılından sonra resmî belgelerde göçmen kelimesi almış ve sözcük bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır (Uzman, 2018, s. 8). Mülteci daha uluslararası bir kullanım içermekte ve Birleşmiş Milletler’in yaptığı tanıma göre “ırk, dil, din, siyasal düşünce ve toplumsal konum gibi hususlarda devletinin ona tarafsız davranamayacağı düşüncesiyle/sebebiyle kendisini baskı altında hissedene ve devletine olan güvenini kaybedene” ve bu nedenle bir başka ülkeye göç eden kişilere mülteci denilmektedir. Sığınmacı ise ülkesini terk ederek bir başka ülkeye giden ve orada soruşturma aşamasında olan kimsedir (Akıncı, Nergiz ve Gedik, 2015, s. 66).

Türkiye'nin göçmen politikasını inceleyen Uzman'a göre Türkiye'nin nüfusunu artırmak amacıyla dışarıdan aldığı göçler, iktisadi ve askerî kalkınma, millî devletin inşası ve ahde vefa gerekçeleriyle kabul edilmiş ve eklenen bu yeni nüfusun ülkeyi geliştireceğine inanılmıştır. Bu açıdan Lozan sözleşmesi ile 1923'ten sonra başlayan mübadele hareketinin Türkiye'nin nüfus kabulünde etkili olan yukarıda sıraladığımız üç nedene de uyduğu görülmektedir. Mübadele yoluyla Anadolu'ya dağıtılan bu yeni nüfusun da ülkeyi hem ekonomik hem kültürel hem askerî hem de köken bakımından güçlendireceğine inanılmıştır (2018, s. 27).

Ulya romanında Türk ve Rumların bu ortak kaderi paylaşırken sergiledikleri tutum aktarılır. Buna göre kader bu birliği etmiş bu insanlar geride bıraktıkları her şeyi eski komşularına ve yeni ötekiye bırakmışlardır. Aslında bu halklar arasında ötekilik ya da yandaşlık yoktur. Siyasî söylemler olmasa barış içinde yaşayan ve yaşayacak bu insanlar geride bıraktıkları ata yadigarlarını ve büyüklerinin mezarlarını “yeni öteki” komşularına emanet ederek yeni yurtlarına doğru göç ederler:

Acı üzerine kurulan bu geçmişte Müslüman ve Hristiyan aileler arasındaki ortak duygu birliği işlenir. Türk aileler dostluk kurdukları, güzel vakit geçirdikleri Hristiyan aileleri yolcu etmeye gittiklerinde aralarındaki sevgi bağının kuvveti de ortaya çıkar. Hristiyan aileler

geçmişlerini, anılarını, yaşanmışlıklarını ve en önemlisi atalarının, çocuklarının mezarlarını Türk dostlarına emanet eder. Bu vedanın yaşandığı yer Suda Limanı'dır. Bu liman yazar tarafından ayrılığın hüznü ile "sessiz uğultulu" bir mekân olarak nitelendirilir. "Ana-baba günü dedirten bir insan kalabalığı[nın]" sessiz uğultusu aslında Suda Limanı'nda yaşanan mübadelenin sesidir (Yorulmaz, 2010, s. 8).

MÜBADELE BELLEĞİNİN EDEBİYATA YANSIMASI / YANSIYAMAMASI

Bu başlık imlediği gibi mübadele olgusunun edebî eserlere ne ölçüde ve nasıl yansıdığını çözümlmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle en son söyleyeceğimizi başta söyleyerek mübadelenin edebî alana uzunca süre yansımadağını/yansımadığını belirterek konuyu irdelemek daha doğru olacaktır. Aslında mübadele olgusunun "bellek" çerçevesinde ele alınmasının da temel nedeni budur. 1923 yılında resmî olarak başlayan mübadele Yunan edebiyatında peşi sıra edebî eserlere dönüşmesine karşın Türk edebiyatında yaklaşık yetmiş yıllık bir suskunluktan sonra gün yüzüne çıkmaya ve edebî sahada görünürlük kazanmaya başlamıştır⁷. İşte bu yetmiş yıllık süreç içerisinde mübadeleyi yaşayanlar, mübadeleyi üst kuşaktan duyan mübadil çocukları ve mübadeleyi yaşayanlar kadar duyanlardan da öğrenen üçüncü kuşak mübadil torunları belleklerinde farklı görünüşlerle bu olguyu taşımışlardır. Uzunca süren bir boşluk ve sessizlik süresinden sonra mübadele çeşitli açılardan ve farklı cephelerden ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller tarafından dile getirilmeye başlanmış, ancak asıl mübadeleyi yaşayanlar belleklerini yazın boyutuna aktaramamışlardır.

Araştırmacılar mübadele edebiyatı konusundaki bu suskunluğun nedenlerini farklı yaklaşımlarla açıklamışlardır. Bu konudaki ilk yaklaşım mübadelenin diğer tarafı olan "öteki" yakadan gelmiştir.

⁷ Mübadele edebiyatı, göç edebiyatının alt kollarından biridir. Bu konuda Atuf Akgün'ün açıklaması önemlidir:

"Belli bir zaman diliminde, ana vatanlarından ayrılarak dünyanın herhangi bir bölgesine zorunlu ya da gönüllü olarak göç etmiş kimselerin, diline ve kültürüne yabancı oldukları bu yeni ortamda, kendi ana dilleri ya da kültürel kimlikleri ile verdikleri edebî ürünler göçmen edebiyatını meydana getirir. Edebî üretimde göç teması üzerindeki bu yoğunlaşma ya da şimdilik bir edebî hareket olarak nitelendirilebilecek *Göçmen Edebiyatı* için literatüre girmiş olan adlandırmalar arasında *Göç Edebiyatı*, *Muhacerat Edebiyatı*, *Mehcer Edebiyatı*, *Sürgün Edebiyatı* ya da *Diaspora Edebiyatı* gibi örnekleri de görmekteyiz" (2015, s. 76-82).

Mübadele edebiyatı konusunda ilk çalışmaları yapan Herkül Milas'a göre Türk edebiyatında görülen mübadele sessizliğinin arkasında Türk ve Yunan toplumlarının sahip oldukları farklı kültürel kodlar ve tarihi arka plan yatmaktadır:

“Bu farkların en çarpıcı olanı, mübadele olayının Türk edebiyatında çok sınırlı olarak yer almasıdır. Bunun esas itibarıyla siyasi nedenlerden kaynaklandığını düşünüyorum. Ayrıca, iki toplumun kendilerini algılayış tarzları da bu sonucun ortaya çıkmasında rol oynamıştır. Türk edebiyatına egemen olan duygu, güçlü ve hâkim-i mutlak bir merkezi devlete aidiyet duygusudur. Bu durum, içeriğinde aile ocağı, kişisel anılar ve küçük yerel bir cemaatin içinde yaşadığı ‘mekân’ ile ilişkilendirilen vatan duygusunun daha keskin ifadelerle yer aldığı Yunan edebiyatıyla tezat teşkil etmektedir” (Milas, 2005).

Ercan ise bu suskunluk döneminin geri planında etkili olan iki bileşenden söz eder. Bunlardan ilki genç Cumhuriyet’in yazarlarının mübadeleden ziyade milli mücadeleyi ve cumhuriyet değerlerini destekleyen ve besleyen eserler ortaya koymakla uğraşmaları, ülke gündemindeki farklı önceliklerin edebî görünümü de etkilemesi ve bu nedenle mübadelenin yaşandığı dönemde yazın alanında kendine yer bulamaması gerçeğidir. Ercan’a göre daha sonraki süreçlerde de mübadele konusunun gündeme gelmemesindeki ikincil etken Türkiye’nin “siyasi hassasiyetleri”dir (2006, s. 53). Zira Türkiye Yunanistan ilişkileri hiçbir dönemde huzurlu olmamış, netameli ve gelgitli bir ilişkidir. Bu nedenle üzeri yığınlarıyla örtülmüş olan mübadele konusunun edebî sahada “zamansız” yeniden gün yüzüne çıkması istenmemiştir.

Ercan’ın bu konudaki önemli bir tespiti ise Türk milletinin tarih ve yaşam algısındaki fark üzerinedir: “Türkiye açısından bu konuda bir miktar Doğulu diye tabir edilen tutumu da görmektedir; bu özellik, olayları nedenleri ve sonuçlarıyla yeteri kadar irdelenmeden benimseyebilme özelliğidir. Bunun dışında Türklerin göçebe yapısı, yani göç kavramının bilinen tarihlerinden beri hayatlarındaki başlıca olgu olması da Mübadele’yi gölgeleyip, bilinçaltına bir şekilde itmiş olabilir” (2006, s. 54).

Orta Asya’dan beri konargöçerliğin gündelik Türk yaşamının bir parçası olması da Türklerin göç olgusuna bakışını şekillendirmiştir. Göçün bir yaşam dinamiği olduğu Türkler’de hem göç etmek hem de göç kabul etmek diğer toplumlara göre daha kolaydır. Göç konusunda müşkülpesent olmayan Türk toplumu Anadolu’nun jeopolitik konumu nedeniyle sürekli göç güzergâhı olması nedeniyle de farklı kültürlerin, inançların, halkların topraklarında konaklamasında ya da

yerleşmesinde de beis görmemiştir. Zira bunda Osmanlı devletinin yüzyıllar boyunca sürdürdüğü nüfus politikasının ve çok uluslu, çok dinli, çok kültürlü kozmopolit toplum yapısının da etkili olduğu belirtilmelidir. İster bir mozağe ister bir yamalı bohçaya benzetilen bu renkli ve çoğulcu görünüm Türk insanının göçerlik algısı üzerinde etkilidir.

Yunan edebiyatında mübadele konusunda hemen ürünler verilmesine karşın Türk edebiyatındaki ürünlerin uzunca bir zaman aşımından sonra ortaya çıkmasının bir nedeni de okuryazar nüfus sayısıyla ilgilidir. Rumların okuryazar sayısının Türklere göre daha çok olması acı dolu mübadele hikâyelerinin Yunan edebiyatında daha hızlı ve daha çok sayıda ortaya konulmasına vesile olmuş, Türk tarafında anılar daha çok sözlü anlatı yoluyla kuşaklar arasında aktarılmış ve nihayet 1990 yılların sonu ile 2000'li yılların başında mübadelelerin ikinci ya da biraz daha genç olan üçüncü kuşakları tarafından yazıya aktarılmıştır. Bu konuda Türkes'in önemli bir tespiti vardır:

“Maruz kaldıkları şiddetin ve göçün ne dil ve kültür sınırlamaları nedeniyle bizzat kendileri ne de ulus kimliği yaratmayı önüne koyan Cumhuriyet elitlerince hikâye edilmemesinin bu travmaların açtıkları yaraların sarılamamasıyla sonuçlandığını söyleyebiliriz. Göçenler tarihsel ve toplum bilimsel araştırmalara konu edilmedikleri gibi yerlerini yurtlarını terk etmişlik hâllerinin yarattığı acılar edebiyatta da bulamadı karşılığını. İşte bu nedenle art arda yayımlanan beş on kitabı gördüğümüzde şaşırıyor, “neden şimdi” sorusunu sormaktan alamıyoruz kendimize. Neler değişti ya da değişiyor? memleketlerinden taşıyıp getirdikleri dilleri ve kültürleriyle muhacirlerin kendileri ya da onların anıları ile büyümüş çocukları değil de ulus kimliğine doğmuş, o kimlikle yetişmiş, üçüncü kuşaktan insanlar belki de hiç görmedikleri büyükanelerinin, büyükbabalarının acılarını nasıl böylesine yakıcı bir hissetmişlikle dillendiriyorlar? (Türkes, 2009, s. 867).

Ercan da Türkes gibi mübadele konulu eserlerin 1990'lı yıllardan sonra ortaya çıktığı görüşüne katılmakta ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki edebî eserlerde de aslında olumsuz Rum karakterlere ya da tiplemelere yer verilerek Rumlara karşı duyulan olumsuz hissiyatın yazınsal alana aktarıldığını belirtmektedir (2006, s. v). Bu konuda benzer bir tespit ve ekleme de yine öte yakadan, Herkül Milas'tan gelir:

“Mübadele olayını suskunlukla karşılayanın yanı sıra Türk edebiyatında iki özellik daha göze çarpar. Birincisi, göçmenlerin yaşamı kendi başına bir hikâye olarak ele alınmaz, daha çok siyasi

tartışmalara temel teşkil eden bir araç olarak kullanılır. Belki de buna tek istisna, milliyetçi ya da sosyalist bir söylemi benimsememiş olan Reşat Nuri Güntekin'in hümanist yaklaşımıdır. İkincisi, mübadillerin eski memleketlerindeki, yani Yunanistan'daki yaşamları neredeyse hiç anlatılmaz" (Milas, 2005). Milas ayrıca Türk ve Yunan Edebiyatlarında "öteki" imajı üzerine yazdığı kitap çalışmasında Ahmet Yorulmaz'ı Yunan imajı konusunda takındığı insancıl ve ötekileştirmeyen tavır nedeniyle takdir eder (2000, s. 197). Yorulmaz eserlerinde mübadelenin her iki taraf için de güç ve acı dolu bir süreç olduğunu, kimsenin yasının diğerinden daha büyük ya da önemli olmadığını, acıların Türk ve Yunan mübadiller için ortak bir yazgı oluşturduğunu belirtir.

Türkes ise "çevremiz yası tutulmamış yenilgilerle, onların yerine ikame edilen boş kahramanlıklarla dolu" diyerek ulus devlet olma sürecinde kurucu ideolojinin bir nev'i yenilgi ve acı tarihi olarak görülen Balkanlar ve Yunan topraklarının kaybını unutmaya çalıştığını ve bu nedenle edebî kurucu ekibin de mübadelenin adını unuttuğunu belirtir. Balkanların, Girit'in, Midilli'nin kısacası mübadelenin acısı onlarca yıl sonra dile getirilmekte, ancak belleğin bu yoğun dönüşüm sürecini koruduğunu belgelemektedir (2009, s. 867-868).

MÜBADELE ÇOCUKLARI ANLATMAYA BAŞLIYOR: AHMET YORULMAZ

1932 senesinde Ayvalık'ta dünyaya gelen Ahmet Yorulmaz Girit mübadili bir ailenin birinci kuşak üyelerinden biridir. Bir süre gazetecilik ve muhabirlik yapan Yorulmaz çağdaş Yunan edebiyatından yaptığı çevirilerle edebî yönünü ortaya koyar. Gazeteci kimliğiyle de öne çıkan Ahmet Yorulmaz *Türk Dünyası* isimli sekiz sayılı bir gazete çıkarır ve bu deneyimden sonra yıllarını kitapçılık yaparak geçirir. 1963 yılında Geylan Kitabevi adında bir kitapçı açar. Daha sonra emekli olan ve kalan ömrünü çeviri çalışmaları ve yazdığı kitaplarla verimli bir şekilde geçiren Yorulmaz, 2014 senesinde Gömeç'te vefat eder.

Yorulmaz'ın mübadil bir aileden gelmesi, bu konuya karşı geliştirdiği hassasiyetin başlıca sebebi gibi gözükmektedir. Yorulmaz, Türk edebiyatında mübadele konusunu ele alan öncül yazarlardan biri olarak tanınır. Yorulmaz, Yunan edebiyatından yaptığı tiyatro, çocuk kitapları ve klasik edebiyat çevirilerinin yanı sıra Türkçe olarak hazırladığı *Yunan Öykü Antolojisi* ile de edebiyatımıza çeviri alanında büyük katkı sağlamıştır. Ahmet Yorulmaz, nehir roman olarak hazırladığı *Savaşın Çocukları: Girit'ten Sonra Ayvalık* (1997), *Kuşaklar Ya da Ayvalık Yaşantısı* (1999) ve *Girit'ten Cunda'ya ya da*

Aşkın Anatomisi (2003) üçlemesinde Ayvalık mübadillerinin uyum sorunlarını, ötekileşme ve yazarın deyimiyle “eğretilik” durumlarını işlemiştir. Son romanı ise yine mübadele konusunu bir kadın karakter üzerinden işlediği *Ulya-Ege'nin Kıyısında*-(2010)'dır. Yazarın bunun dışında Ayvalık ve Cunda yaşantılarını içeren anı ve anlatı türünde de eserleri bulunmaktadır. Ercan “Yaşar Kemal'in coğrafyası nasıl Çukurova olarak edebiyat evreninde yer tutmuşsa Ahmet Yorulmaz'ın Çukurovası'nın yani coğrafyasının da Ayvalık olduğu söylenebilir diyerek Yorulmaz için Ayvalık'ın önemini vurgulamıştır (2006, s. 88). Yazarın tek öykü/anı kitabı *Cunda Yolu Ayvalık'tan Geçer* ismini taşır. Ayrıca Yorulmaz'ın *Ayvalık'ı Gezerken* (1997) isimli bir monografi çalışması da bulunur⁸.

Bu çalışmada yazarın son romanı *Ulya* örneklem olarak seçilmiştir. *Ulya* romanı Girit-Ayvalık çizgisinde mübadele olgusunun bir kadın karakter gözüyle aktarılması bakımından önemlidir. Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde dikkat çeken ilk vurgu mübadillerin yeni yurtlarındaki uyum sorunlarıdır. Uyum sorunlarının başında ise yerel halk tarafından dışlanma ve yeni sosyokültürel dokuya ayak uyduramama gelir. “Yeni dâhil oldukları sosyal çevreye ayak uydurmakta zorluk çeken göçmenler doğal olarak ilkin yerleşik halkla karşı karşıya gelmiştir. Bunda, karşıklı ön yargıların etkisi şüphesiz önemlidir. Yorulmaz'ın roman kişileri de çeşitli boyutlarda ve çeşitli şekillerde ayrımcılık ve sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalırlar, dâhil oldukları yeni sosyo-kültürel çevreyi yadırgarlar” (Dervişoğlu ve Bilecen, 2017, s. 4). Uyum ve aidiyet bağlarının kurulamamasındaki önemli nedenlerden biri de mübadelenin gerçekleşmesine karşın uzunca bir süre iskân, iş ve mülkiyet sorunlarının çözülememiş olmasıdır. Öyle ki Girit mübadilleri Anadolu'ya göç etmelerine karşın bir gün tekrar Girit'e döneceklerini düşünmektedirler.

Mübadeleden sonra mübadillerin yerleşmeleri on iki yıla yakın sürmüştür. Kendi topraklarına hasretle gün geçiren Giritliler paylarına düşen zeytinliklerle uğraşarak hayata tutunmaya çalışır. Fakat yazar aklı vatanında kalan Giritlilerin bu çabalarını hep “eğreti” olarak yorumlar. Bu uyumsuzluğun, uygunsuzluğun sebebini de şöyle

⁸ Yorulmaz'ın çeviri eserleri ise şunlardır: *Üçüncü Düşün Çelengi-Kosta Tahçi, Bomba Nurettin-Stratis Tsirkas, Eski Tüfekler-Menis Koumantareas, Çifte Kitap-Dimitri Hacı, Üçlü Bir Aşk Hikâyesi-Vasilis Vasilikos, Eski Selanikliler-Kostas Tomanas, Konuşmayan Su-Erotik Masal-Despina Tomazani, Post Avcısı-Stratis Mirivilis, Tombik ile Zıpızp-Ellis Aleksiyu, Kimyon ve Sevgiyle-Lena Merika, Öldürülenin Eli*-(Yazarı belirtilmemiş.), *Mucizeler Aylusu* – (Yazarı belirtilmemiş.). Diğer eserleri: *Ayvalık'ta İz Bırakanlar, Ayvalık'tan Cunda'dan, Girit'ten Cunda'ya, Portreler*.

açıklar: “Akılları fikirleri tohumlarının serpilip geliştiği, kök saldıkları yerlerdeydi. Kısacası bu kez buradan alınıp geldikleri yere iade edileceklerini bekleyip durdular.” (Yorulmaz, 2010, s. 31). Ne zaman ki bu yasal sorunlar çözüme ulaşır Girit mübadilleri de o zaman ana vatana dört elle sarılır.

İkinci olarak Ahmet Yorulmaz'ın eserlerinde sıkça tekrarlanan bir diğer durum ise mübadillerin sürekli olarak yerli halka kendilerini ispatlama durumunda kalmalarıdır. Sıklıkla geldikleri coğrafya ve o coğrafyanın sosyokültürel dokusu nedeniyle “Yunan tohumu” ve “yarım gavur” olarak nitelendirilen mübadiller Yorulmaz'ın eserlerinde Türk ve Müslüman oldukları gerçeğini dillerine pelesenk etmiş durumdadırlar. *Ulya* romanı bu açıdan daha farklı bir görünüm arz eder. Zira romanın ana kahramanı Ulya Hristiyan ve Rum'dur. Eşinin Türk ve Müslüman olması nedeniyle Anadolu'ya göç etmiştir. Ulya Anadolu'da bulunduğu süre içinde de din değiştirmemiş ve etnik kimliğini sessiz biçimde taşımaya devam etmiştir. Ancak Ulya'nın Türk ve Müslüman aile üyelerinin, yukarıda da bahsedildiği üzere kimlik ve aidiyet noktasında sorun yaşadıkları görülür. Her seferinde kimliklerini ispatla mükellef olan mübadiller bu tutum nedeniyle yeni yurtlarına ve oranın halklarına aidiyet duymakta zorlanmaktadırlar. Bu durum da mübadillerin ana yurtlarında tıpkı Girit'te olduğu gibi kendilerini azınlık olarak hissetmelerine neden olmaktadır.

Yorulmaz'ın eserlerinde vurgulanan üçüncü bir başlık ise mübadiller arasındaki anlaşmazlıklardır. Yorulmaz eserlerinde Midilli, Girit ve Selanik mübadillerinden söz ederken bu üç grubun birbirleriyle dayanışma içinde olmadıklarını ve azınlık psikolojisinin bile onları birbirlerine yaklaştırmaya yetmediğini vurgular. Özellikle Selanik göçmenlerinin Atatürk'ün hemşehrileri olmaları nedeniyle kendilerini ayrıcalıklı hissettikleri, devlet işlerinde de Girit ve Midilli göçmenlerine göre daha kolaylık gördükleri dile getirilir. Dervişoğlu ve Bilecen konuyu analitik bir bakış açısıyla başarılı şekilde değerlendirirler:

“*Misafir misafiri sevmeyen*, sözünü haklı çıkartırcasına Giritli göçmenler başta Midilli'den göç edenler tarafından ayrımcılığa maruz kalırlar çünkü Midillili göçmenler Anadolu'nun yanı başında olmanın avantajını ziyadesiyle yaşamışlar, dil ve kültür olarak Anadolu'dan kopmamışlardır. Girit göçmenlerinin “yarım gavur”, “Yunan tohumu” diye yaftalanmasında, Türkçeyi çok az sözcükle konuşmaları başlıca neden olarak gösterilir. Giritlilerin resmî işlerde de aşağılandığı belirtilir. Göçmenler arasında ayrıcalıklı muamelede Selanik göçmenleri öne çıkmaktadır. Mustafa Kemal'in Selanikli olması

Selanik'ten gelenlerin bürokrasi kademesinde kayırılmasına yol açmıştır" (2017, s. 8).

Ulya romanında uyum sorunlarının temelinde dil sorununun yattığı da vurgulanır. Romanda mübadillerin yaşadıkları yerlerde Rumca'yı daha az kullanarak Türkçeyi konuşmaya gayret ettikleri vurgulanır. "Kimi evde düzgün, kiminde kırık dökük sayılı sözcüklerin kullanıldığı bir Türkçe; kiminde Grebence, Florina, Yanya kiminde Girit lehçesiyle Rumca konuşulurdu." (Yorulmaz, 2010, s. 19-20) Midilli'den gelen mübadillerin dillerinin Türkçe ağırlıklı olduğunun altı çizilir. Onların Rumcaya da çok iyi hâkim olmadıkları özellikle vurgulanır. Bunun nedeni "kuşatılma ve çeteci korkusu altında yaşamadıklarından anadillerine daha bir sahip" (Yorulmaz, 2010, s. 20) olmalarıyla açıklanır. Midillili yani Adalı sığınmacıların Girit mübadillerini "yarım gavur", "Yunan tohumu" olarak adlandırmalarının altında "Giritlilerin Türkçeyi çok az sözcükle konuşmaları" gösterilir (Yorulmaz, 2010, s. 23).

ULYA ROMANINDAN MÜBADELE İZLENİMLERİ

Ulya, Rumların Girit'i Yunanistan'a katmak amacıyla çıkardıkları savaş ortamında Anadolu'ya gelen bir mübadildir. Hristiyan ve Rum asıllı olduğu için Girit'te kalabilme imkânı varken Müslüman olan eşinden ayrılmayarak onunla bu mübadele sürecine katılır.

Romanın başında mübadillerin çektikleri zorlukları ve çaresizliği okurun zihninde netleştirmek için onların sosyal konuları ve eğitim durumlarına kısaca değinilir. "... evlerini geçindirmekten başka bir gayeleri bulunmayan, kadınıyla erkeğiyle okutulmamış, dünyadan habersiz" durumda olan mübadiller mübadeleye tabi tutuldukları sürede tüm bu nedenler yüzünden etraftaki gelişmelere kayıtsız kalırlar. Yazar, mübadillerin gönderilecekleri vapurun köhneliğinden yola çıkarak onların ruhsal analizlerini de yapar (Yorulmaz, 2010, s. 7). "Gitmeyi reddedecek güçleri" olmayan bu insanlar "köhneliğin farkına varacak" bilinçte değildir. Çünkü mübadele kararı karşısında hissettikleri acı ve çaresizlik onları dünyevi beklentilerden ve farkındalıklardan uzaklaştırır. Yazar vapura bindirilen mübadiller arasında statü farkını vurgulayan bir ayrıma da dikkat çeker. Bir grup mübadil "itilip kakılan, hakaret gören, dövülen" sınıftayken romanda belirtildiği gibi bir avuç kadarı da "temiz giyimleri, derli toplu görünüşleriyle" ayrıcalıklı olan kesimdir. Fakat mübadiller arasındaki bu ayrımın mübadele sürecine dahil olup olmama noktasında bir yararı yoktur. Hepsinden de doğup büyüdükleri yeri terk etmeleri beklenmektedir. Bu insanlar arasında beliren asıl önemli fark bilinmezliğe yapılan yolculuğun idrakindedir. "Belki lazım olur." düşüncesiyle bir parça toprağı avuçlayıp yanına alan o toprakla

haturalarını, geçmişini götüren Hüseyin Ağa gibi ait olduğu yurttan koparılanın üzüntüsüyle perişan olanlar “vatan, yurt” kavramını gönülden hissederken “yaşamında ilk kez gemiyle bir seyahate çıkacağına, yeni yerler göreceğinin heyecanını duy[an]” maziyle bağları güçlü olmayanlar ise günün getirdikleriyle akışa kapılıp gitmektedir (Yorulmaz, 2010, s. 9).

Yazar *Ulya* romanında mübadeleyle yaşanan göçün gelen ve giden safındaki anlamlarını da yorumlar. Her iki grup için de kaçınılmaz bir gerçeklik vardır. O da göçün yaşamı bölmесidir. “Gelenler bıraktıklarını düşünüyor, yeni yerlerinde karşılaşacaklarını düşlemeye çalışıyorlardı. Gidenler de aynı durumdaydı, onlar da yaşamlarının bölünmüşlüğünün farkındaydılar” (Yorulmaz, 2010, s. 13).

1. İnanç Farklılıklarının Bir Mübadilin Gözünden Görünümü

Müslüman ve Hristiyan kesimin huzur içerisinde yaşadığı Girit, Rum istilasından önce inanca dair hoşgörünün sembolü olan bir mekân gibidir. Romanda buna örnek olarak Ulya'nın iki eşinin Müslüman olması ve inanç farklılığından kaynaklı bir sorun yaşamaması gösterilebilir. “Her iki taraf da ortak yurt olarak gördü Girit'i. Biri İsa'dan yana Hristiyan'dı, öteki Muhammed'den yana Müslüman. Bu denli bir hoşgörü ve sevgi egemendi.” (Yorulmaz, 2010, s. 44) Eskilerden gelen bu hoşgörü Ulya'da görüldüğü gibi diğer insanların özel hayatına da taşınmıştır. Romanda bunun aksi olan durumlara da değinilerek Türk erkeklerine kaçan Rum kızlarının din değiştirerek Müslüman olduğu belirtilir. Fakat Ulya'da böyle bir inanç değişimi görülmez.

Ulya'nın mübadele sürecinde dini inancı ve kimliği nedeniyle verdiği mücadele romanın başlarında okura sunulur. Mübadele nedeniyle eşi Hüseyin ve oğlu Mustafa'yla Anadolu'ya gelen Ulya'ya vapurdan ineceği sırada Hristiyan olduğu için mübadil olarak yerleşemeyeceği söylenir. Bu esnada Ulya'yı eski bir tanıdık olan Vâfi Efendi savunur. Ulya'nın Hüseyin Efendi ile evlenmesiyle artık Müslüman olduğunu ve Türk sayıldığını söyleyerek mübadeleye tabi tutulmasını ister. Girit'ten de bu şekilde gönderildiğini yetkililere hatırlatır. Rum ismi taşıması ve gayrimüslim olmasından dolayı kabul edilmeyen Ulya'nın adını ve dinini değiştirmeye fırsat bulamamasının anlayışla karşılanmasını bekleyen Vafi Efendi görevliler ve Ulya arasında birleştirici tavrıyla hoşgörünün uygulayıcısı/temsilcisi olarak karşımıza çıkar.

Romanda Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçme -din değiştirme- konusundaki toplumsal bakış Ulya üzerinden aktarılır. Bu noktada

inanç tercihlerine yönelik farklı iki görüş öne çıkar. Bunlardan ilki, Müslüman bir kişiyle evlendiği için din değiştiren bir kadına karşı hissedilen hoşnut durumdur. Diğeri ise din değiştirmenin gereksiz olduğunu düşünen bir kesimin varlığıyla netleşen olumsuz bir tavidir.

Romanda manevi kuvvetin kaynağı olan inanca dair ortaya çıkan diğeri bir durum ise görünenin gerçekte aynı olmadığıdır. Türk ve Müslüman bir erkekle evlenmesinden dolayı dini inancını değiştirdiği düşünülen Ulya aslında Hristiyanlıktan vazgeçmez. O sadece “kocasını uğruna, Hristiyanlıktan vazgeçip, Müslümanlığı kabul etmiş bir kadın havasına” girer (Yorulmaz, 2010, s. 22). İçsel bir sorgulamayla bu durumun bağlılıklarından kaynaklandığına kanaat eden Ulya'nın bir şansını da evlendiği erkeklerin inancı konusunda baskı yapmalarındır. Ulya, bir kadının evlilikte kendisinden beklenen vazifeleri layıkıyla yerine getirdiği zaman erkeklerin/eşlerin dinî tercihi sorun hâline dönüştürmeyeceklerine inanır. Nitekim genç kadının böyle düşünmesinde Müslüman olan iki eşinin de payı bulunmaktadır.

Ulya'nın bir anne olarak evlatları arasındaki inanç farklılığına yönelik tutumu ve kendi inancını muhafaza etme çabası da romanda işlenir. Ulya ilk kocasından olan oğlu Manusakis'in Müslüman olan kardeşi Mustafa'dan etkilenmesini istemez. Manusakis'in abisini örnek alarak Müslüman inançlarına/âdetlerine yöneldiğinde gayrimüslim bir anne olarak müdahale eder ve oğlunu kendi dininin gereklerini yerine getirmesi konusunda uyarır. Bu müdahaleci tutumunu sorgulayan Ulya zaman zaman ikilem ikileme yaşasa da kendi inancının ilk oğlu tarafından sürdürülmesini arzu eder.

2. Mübadele İkliminde Kimlik Sorunları

Ulya, Girit'ten Anadolu'ya mübadil olarak geldiğinde yeni vatanına adım atmadan kimlik sorunu ile karşılaşır. Yetkililer kendisinin Rum ve Hristiyan olmasından dolayı Türkiye'ye giremeyeceğini söylerler. Fakat Ulya'yı daha önceden tanıyan, ona iş imkânı sağlayan Vafi Efendi'nin araya girmesi genç kadının talihinin dönmeye vesile olur. Vafi Efendi anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için Ulya'nın bir Türk'le evlenmesinden dolayı Türkleşmiş olduğunu ısrarla vurgulayarak mübadil olarak kabul edilmesinde Türk kimliğini öne çıkarır. Toplumsal birliğin yapı taşlarından olan “kimlik” kavramının mübadele sürecindeki ayrımcı etkisi Ulya üzerinden anlatılırken bunun savunucusu bir Türk'tür. Vafi Efendi'nin kendi kimliğine geçmiş birine sahip çıkması ve yetkilileri ikna etmesi ortak bir duyuşun yansımasıdır. “Yazık günah değil mi? Bir Müslüman Türk'le evlendi diye, onu cezalandırmak demektir bu. Oysa bir Türk'e vardığı için daha anlayışlı davranmamız, hatta ödüllendirmemiz gerekir diye düşünüyorum ben” (Yorulmaz, 2010, s. 17) diyerek Rum

kökenli Ulya'yı mübadil olarak kabul etmeyen görevlilere seslenen Vafi Efendi duygusal bir atmosfer oluşturarak ortak bir ruh birlikteliği yaratmaya çalışır. Böylece Ulya, Vafi Efendi'nin kefaletiyle nikâh kâğıdı ve mübadele gerekçesi gelinceye kadar Anadolu'ya mübadil olarak kabul edilir.

Ulya'nın köklerine bağlılığı ve bir kadın mübadil olarak bu konuda taviz göstermeyen tutumu oğlu Mustafa'ya olan hitabında hissettirilir. Ulya, ikinci eşi sabuncu Ali Usta'dan olan oğlu Mustafa'ya sıklıkla ve bilinçli bir şekilde “Yorgo” diye seslenir. Kocası Hüseyin'in bu konudaki ikazı onu bu davranışından geri koymaz. Hüseyin'in takındığı karşıt tavrı da bir Müslüman Türk'ten beklenen kimlik hassasiyetinin altını çizmek içindir. Ulya'nın görülmeyen, duyulmayan yerlerde oğluna “Yorgo” demesi, etrafındakilerden gizlese de uyuşmandan ve dini inancından vazgeçmeyişi mübadelenin bir kadın cephesinden yaşananlarına tanıklık ettirir.

Ulya'nın kimliğinden dolayı ilk zamanlar karşılaştığı sıkıntılar yerini anlayışa bırakır. Genç kadının mübadil olarak oturduğu mahalle Girit ve Kuzey Yunanistan mübadilleriyle, Midillili sığınmacıların bir arada yaşadığı bir yerdir. Başlarda birbirlerini yadırgayan/farklı görenler, “insan” olmanın idrakine vararak huzur içerisinde günlerini geçirirler. Ortak bir acıyı yaşayan ve kötü yazgının birleştirdiği farklı kimlikten insanların Türk'e ve Müslüman'a bakışı Ramazan'la, bayramlarla, çeşitli âdetlerle başka bir boyuta taşınır. Uyuşu ne olursa olsun insanların temelde bir olduğu fikri ve inancı günden güne yaşanan ortak paylaşımların mekânına huzuru getirir.

3. Mübadele Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Tezahürü

Romanda bir mübadil olan Ulya'nın kadın kimliğini vurgulayan anlatımlar farklı bir dine sahip karakterin yansıtılması bakımından önemlidir. Ulya'nın gayrimüslim bir kadın olarak toplumsal normlara uygun bir yaklaşım sergilediği hissettirilir. Dini inancı ve uyuşu nedeniyle toplumda “öteki” algısını taşıyan Ulya'nın dişiliğine/kadınsal duyusuna dair genele/beklenene aykırı bir tavır takınması onun sosyal ortamda benimsenmesini etkileyecek bir durum oluşturur. “Başka”lığın farkında olan, öteki oluşun verdiği bilinçle davranan Ulya'nın bir kadın olarak toplum içinde aidiyet kazanması ona dair yapılan betimlemelerle de desteklenir. Genç kadının hafif bir makyaj yaparak saçlarının ön kısmını açıkta bırakan bir başörtüsü takması ve omuzlarına aldığı bir mantoyla toplum içine çıkması ile Türk toplumunda kadından beklenen hâl ve hareketlere uygunluğun altı çizilir. Bu şekilde davranan Ulya toplum tarafından daha kolay

benimsenir ve “mübadil kadın/yabancı” tanımlamasından kısa sürede uzaklaşır.

Romanda bir kadının kocasını kaybetmesinden sonraki tutumunun eş olarak üstlenmesi gereken önemli rollerden biri olduğu fikri Ulya'nın davranışlarıyla örneklendirilir. Bu noktada Müslüman ve Rum kadınlarının ortak bir geleneği sürdürme nedenine değinilir. Rum kadınlarının eşleri vefat edince başörtülerinden çoraplarına kadar karalar giyinip matemde olduğunu belirten tavırlar takınmalarının Müslüman kadınlar üzerinde de etkili olduğu belirtilir. Matem sembolü olan “kara/kara giysiler” farklı kimliklere/geçmişe sahip olan insanların cinsiyet rolleri bakımından birlikteliğinin işaretidir. Romanda bu durum kadınların acıda, ölümdede, tasada, düğünde, eğlencede ortak bir ruhla daha da perçinlenmesinin anlatımıyla belirginleştirilir.

Doğduğu topraklardan kopup gelen kadınların aynı acıyla temellendirilen ilişkileri mübadillerin ruhsal ve fiziksel sıkıntılarının okura anlatıldığı en açık satırları oluşturur. Ulya'nın bir kadın olarak mübadeleden sonra yaşadıklarına karşı gösterdiği sakin tavırları/duygusal gücü ve anlayışlı yaklaşımı kimlik ayrımını öne çıkarmadan beklenen “kadın” profilini yansıtmaması bakımından önemlidir. Mübadeleden önceki yaşamında sıkıntılar çeken Ulya, mübadil olarak geldiği yerde de zorluklara göğüs gerebilecek güçte bir kadındır. Ana-baba desteği görmeyen Ulya'nın ikinci kocası tarafından terk edildikten sonraki geçim sıkıntıları, hayat mücadelesi ve üstüne gelen yalnızlığı onu yeni bir evliliğe yönlendirir. Bütün bu olumsuzlukların üzerine doğduğu topraklardan kopmak Ulya için yabancı olmayan, katlanılması gereken bir durumdur. Ulya sakin bir tutumla tereddüt etmeden eşi Hüseyin'le birlikte mübadeleye katılır. Bu süreçte Ulya'nın yaşadığı mekânsal uzaklaşma yine kadın duyarlılığıyla bütünleşerek bir başkaldırıya meydan vermez. Bunun temelinde bir kadın olarak aidiyet hissini kuvveti de etkilidir. Genç kadının kimliğine ve dinine olan bağlılığını içselleştirdiği ortaya çıkar. Aynı zamanda kadınlara atfedilen ve bir kadından beklenen “sineye çekme” hâli Ulya'nın mübadele sürecinde işlenir.

SONUÇ

Mübadele Türk ve Yunan toplumlarının belleğinde acı hatıralarla dolu ortak yazgının bir sonucudur. Zorlu göç kapsamında 1923 yılında Lozan'da imzalanan sözleşme gereği yurtlarını terk ederek farklı topraklara yerleşmek durumunda kalan mübadiller için süreç kimlik sorunları, aidiyetsizlik, dil problemleri, dışlanma ve ötekileştirilme, iskân, iş ve mülkiyet sorunlarıyla eğitim eksikleri gibi nedenlerden dolayı oldukça zorlu geçmiş ve belleklerde kalan bu izler

ister Yunan edebiyatında olduğu gibi hemen, isterse Türk edebiyatında olduğu gibi yetmiş yıllık bir suskunluk sürecinden sonra edebî mecraya da yansımıştır. Bu suskunluk sürecinin perde arkasında genç Cumhuriyetin kuruluş süreci faaliyetlerinin ön plana çıkması nedeniyle konunun daha geri planda kalması, ulus devlet inşa süreci, mübadil okuryazar nüfusunun az olması, eğitim eksiklikleri, Türk ve Yunan toplumlarının sahip oldukları farklı kimlik ve davranış kodlarının etkili olduğu görülmektedir.

İnsan zihni gibi toplumsal usun da travmaları kolayca silemediği, hatta belleğin acıya daha duyarlı olduğu, insanlığın binlerce yıldır süren serüveni sonucu ortaya çıkan temel yaşam maddelerinden biridir. Eğer yaşamın da bir kurallar kitabı olsaydı muhakkak ki bellek, unutuş, hatırlama ve acı bu kitapta oldukça yüklü bir bölüm oluştururdu. Zira insanlığın ortak tarihine bakıldığında tarihin daha ziyade acıyla, savaşlarla, kayıplarla ve göçlerle içkin olduğu görülür. Bellek bireysel olduğu kadar toplumsal bir yön de taşıdığı, bireylerin kişisel hikâyeleri ancak toplumsal bir zemine ve tarih hattına oturduğunda anlam kazandığı için mübadele olgusunun da sadece mübadeleyi yaşayanların belleğinde değil, onların ister kan bağı ister mekân bağı ister yazgı bağı olsun ilişki kurdukları diğer kuşaklarda da derin izler bıraktığı görülür. Zira Yorulmaz da mübadeleyi doğrudan yaşamasa da hem yaşadığı bölge hem de aile geçmişi nedeniyle bu ortak hafızanın içinde yoğrulmuş ve yaşamı boyunca kendini mübadil olarak tanımlamıştır. Yorulmaz'ın 1990'lı yılların başından itibaren konuya eğilmesi de aradan geçen yaklaşık yetmiş yıla rağmen belleğin bu travmayı aşmadığını, mutlaka dile dökülmesini, açığa çıkmasını, yüzleşilmesini beklediğini de göstermektedir.

Ahmet Yorulmaz, mübadele konusunu edebî sahada işleyen öncül isimlerden biridir. Bu çalışmada konu edilen *Ulya* romanı mübadele edebiyatında ve Ahmet Yorulmaz külliyyatında iki açıdan farklılık teşkil eder. Bunlardan ilki romanın karakteri olan Ulya'nın bir kadın oluşu ve süreci de bu açıdan yaşamış ve değerlendirmiş olmasıdır. Zira yazarın diğer romanlarındaki ana karakterleri erkektir. Eserin merkezindeki bakış açısının kadına kaydırılması mübadele meselesine alışılmış özenin yorumunun dışında bir yorum kazandırılmasına vesile olmuştur. Eserin ikinci ve daha mühim olan özelliği ise Ulya'nın Rum ve Hristiyan kimliğidir. Mübadele olgusuna Türk edebiyatında Türk karakterlerin bakış açılarından yaklaşıldığından bu durum, Ulya'nın kimliğinin mübadele meselesine ötekinin gözünden farklı ve çoğulcu şekilde bakılmasını sağlamıştır. Yorulmaz'ın Ulya'ya da diğer romanlarındaki karakterlere yaptığı gibi mübadele söylemi konusunda daha insalcı ve tarafsız bir tutum yüklediği görülür. Ulya söylemlerinde ötekiyi ya da bizi yüceltecek ya da

rencide edecek bir dile başvurmamıştır. Yorulmaz'ın mübadele konusundaki bu tutumu Türk edebiyatında azınlıklara yönelik söylemin dışında daha yapıcı bir dil oluşmasına yardım etmiştir.

Mübadele konusunda Herkül Milas'ın (1998) “Türk Edebiyatında Yunanlı'nın İmajı - Karşılaştırmalı Bir Yöntemle Ulusçuluk Ve Kimlik Sorunları” ve Sacit Ayhan'ın (2008) “Türk Romanında Azınlıklar (1872-1950)” başlıklı doktora tezlerini de anmak gerekir. Her iki tez de öteki olarak ötekinin hikâyesini çözmek açısından önem taşımaktadır. Bu tür çalışmalar mübadele gibi çok yönlü ve farklı toplumların ortak travmalarını içeren konuların daha uluslararası bir seviyede ve disiplinler arası çalışmalarla ele alınmasının örnekleri olması açısından bundan sonraki çalışmalar için de örnek oluşturmaktadır. Ortak belleğin yıllardır siyasiler tarafından bir türlü çözülemeyen sorunları belki de farklı uluslardan bilim insanlarının ortak çalışmaları ile çözüme bir adım daha yaklaşıacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. (2015). Türk edebiyatı bağlamında edebiyat göç ilişkisi ve göçmen edebiyatları üzerine bir değerlendirme. *Göç Dergisi*. 2 (1), 69-84.
- Akıncı, B., Nergiz A. ve Gedik E. (2015). Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: göç ve toplumsal kabul. *Göç Araştırmaları Dergisi*. 1 (2), 58-83.
- Ayhan, S. (2008). *Türk romanında azınlıklar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Connerton, P. (2019). *Toplumlar nasıl anımsar?* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Derişoğlu, E. ve Bilecen, T. (2017). Ahmet Yorulmaz'ın romanlarında mübadele ve sosyo-kültürel çatışmalar. 15. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*. 11-12 Eylül 2017. Komrat Gagauziya / Moldova.
- Ekici, S. ve Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum / Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (9), 9-22.
- Ercan, S. (2006). *Yaşar Kemal, Ahmet Yorulmaz ve Sabâ Altınsay'ın eserlerine Lozan Mübadelesi'nin yansımaları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Halbwacs, M. (2019). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* (B. Uçar, Çev.). Ankara: Heretik Basın Yayın.

- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif hafıza* (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Basın Yayın.
- Mutlu, N. Y. (2005). *Lozan'da Mübadele veya memleketin Türk nüfusunun arttırılması*. Ankara: Kendi Yayını.
- Millas, H. (2000). *Türk romanı ve öteki. Ulusal kimlikte Yunan imajı*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Millas, H. (1998). *Türk edebiyatında Yunanlının imajı/ Karşılaştırmalı bir yöntemle ulusçuluk ve kimlik sorunları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Millas, H. (2005). Türk edebiyatında nüfus mübadelesi: metinlerin arasındaki fıslıtı. *Ege'yi geçerken - 1923 Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017). *Her mübadele bir yaradır, izi kalır*. 14.06.2020. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/her-mubadele-bir-yaradir-izi-kalir-40568075>.
- Sakallı, F. (2015). Türk hikâyesinde mübadele. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi*. 4, 101-116.
- Sancar, M. (2010). *Geçmişle hesaplaşma / unutmama kültüründen hatırlama kültürüne*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Söylemez, M. (2019). Göç türküleri: Yunanistan mübadilleri örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 8 (4), 2544-2563.
- Türkeş, A. Ö. (2009). Toplum ve kimlik kurma kılavuzu olarak roman. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce C. 9. Dönemler ve Zihniyetler*. 844-869.
- Uzman, N. (2018). *Türkiye'nin mülteci ve muhacir politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yorulmaz, A. (2010). *Ulya Ege'nin kıyısında*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Karşı, E. (2020). Kırgız Türkçesi ile yazılan edebî metinleri Türkiye Türkçesine aktarmada yaşanan sorunlar. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 52-70.

KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE YAZILAN EDEBÎ METİNLERİ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMADA YAŞANAN SORUNLAR

Ezgi KARSLI¹

ÖZET

Ortak bir kültürün mirasçıları olmalarına rağmen çağdaş Türk lehçeleri arası aktarımlarda çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunların bazıları farklı dil etkileşimleri sonucu ortaya çıktığı, temelde siyasi ve sosyal etkenler etrafında şekillendiği bilinmektedir. Edebî dil metinlerinin aktarımlarında bu sorunlar farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu tür sorunlar, Türkiye Türkçesine diğer lehçelere göre daha uzak olan Kırgız Türkçesinde edebî metinlerin aktarımında çokça rastlanabiliyor. Yapılan aktarımlar, her ne kadar aktaran kişinin bilgi ve kültür birikimine bağlı olarak subjektif farklılıklar gösterse de, birçok edebî metnin hatalı aktarılmasında iki lehçe arasındaki dil kurallarının, cümle yapısının, imlanın ve başka unsurların objektif değişiklikleri de önemli rol oynamıştır. Çalışmamızda, aktarım sürecinde yaşanan sıkıntılar, edinilen tecrübeler sonucu tespiti yapılan akraba diller arası aktarım sorunlarını Kırgız Türkçesiyle yazılmış hikâye, roman ve şiirlerin Türkiye Türkçesine çevirilerinden örnekler verilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, edebî metinler, aktarım sorunu.

PROBLEMS EXPERIENCED TRANSLATING THE LITERARY TEXTS WRITTEN IN KYRGYZ TURKISH INTO TURKEY TURKISH

ABSTRACT

Although they are the heirs of a common culture, there are various problems in translations among contemporary Turkish dialects. It is known that some of these problems arise as a result of different language interactions and are mainly shaped around political and social factors. These problems emerge differently in the

¹ Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi. ezgkrsl@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6120-8428>

translation of literary language texts. Such problems in the translation of literary texts are experienced frequently in Kyrgyz Turkish which is a more distant dialect than others to Turkey Turkish. Although the translations show subjective differences depending on the knowledge and culture of the translator, there are objective changes like language rules, sentence structure, spelling and other elements have also played an important role in the misrepresentation of many literary texts. In our study, we will try to explain the problems we have encountered during translation and the translation problems detected from the experience we have gained at that process, by giving examples of translations into Turkey Turkish from the stories, novels and poems written in the Kyrgyz Turkish.

Keywords: Kyrgyz Turkish, Turkey Turkish, literary texts, problem of translation.

GİRİŞ

Kişinin duygu ve fikir dünyasını etkileyici üslupla ortaya koyduğu, okurda heyecan uyandırabilen, yoğun ve derin anlamlı, sanatlı yazınsal metinler, okuyucuyu estetik açıdan etkilerken öte yandan şekil ve üslup açısından yazarına ve şairine göre de farklılık gösterir. Şair ve yazarların ait olduğu toplumdan topluma değişiklik gösteren edebî metinler okuyucuda belli duyguları canlandırmaktadır.

Edebî metni, “edebiyat sanatının somut hâli olan bir sanat objesi” (2006, s. 79) olarak tanımlayan Çetişli, edebî metnin farklı unsurlardan meydana geldiğini bir “bütün”, estetik bir “terkip” şeklinde ifade eder. “Muhteva, yapı, dil, bu terkinin ana unsurlarını; kelime, ibare, cümle, paragraf, metin halkası, bölüm; mısra, bend, nazım şekli; vezin, kafiye, redif, lâfız ve mana sanatları; konu, tema, ana fikir, mesaj; olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman, mekân, anlatıcı vb.” şeklinde ana unsurların alt unsurları şekillendirdiğini belirtmektedir. Yukarıda ifade edilenlere paralel olarak bu metinlerin başlıca unsurlarının alt unsurları oluşturmasıyla meydana gelen sıradan metinler olmadığını, onlara sanatsallığı veren ise bireysel ve sahici şekilde harmanlanıp söze dökülen metinler olduğunu söyler. Harmanlanan bireysel ve sahici durum ise yazar ve şairin üslubunu göstermektedir (Çetişli, 2006, s. 81). Edebî metinleri inceleme sürecinde bu unsurlar metni anlamlaştırmada kolaylık sağlarken şekil ve içerik bakımından çözümlenelerde bu unsurlardan yola çıkarak hikâye, roman ve şiiri kendi içinde bir bütün olarak kavramayı kolaylaştırmaktadır.

Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* adlı eserinin giriş bölümünde edebî metinleri inceleme olgusuna değinmektedir. Aktaş edebî metinleri yazıldığı coğrafya, taşıdığı tarih ve yaşadığı toplum açısından incelemenin değerli olduğunu

vurgularken aynı zamanda sosyolojik ve psikolojik tahlilin de incelenebilir olduğuna işaret etmektedir. Edebî eserlerin bütün bu şartlar içinde şekillendiğini belirten Aktaş, edebî eser inceleme çalışmalarının tarih, coğrafya, sosyal ve psikolojik açıdan da ele alınmasının daha doğru bir yaklaşım olduğunu belirtmektedir (Aktaş, 1991, s. 9). Başka bir deyişle; edebî metinlerin yazar ve şairlerin yaşadığı topluma ayna tutma ve üslup açısından onların fikirlerini değerlendirmenin birbirinden ayrılmaz bir parça olduğu düşünülmektedir.

Yazar ve şairlerin bu metinlerde kullandıkları dil ve üsluptan bahsedebilmemiz için sözcük, deyim, ibare, söylem şekilleri gibi kullanım tutumlarını kapsamlı bir şekilde irdelemek gerekmektedir (Çetişli, 2009, s. 90). Dil ve üslubun kullanım tutumları edebî metinler arasında değişim göstermektedir. Mısralar şeklinde yazılan şiirdeki sözcüklerin kullanımı, şiirde son seste ahenk yakalama kaygısıyla şiir dilini daha kapalı bir anlatıma yönlendirirken düzyazı metinlerinden roman ve hikâyede daha açık bir anlatıma kavuşturur. Ayrıca roman ve hikâyenin dili şiire göre okuyucuda anlaşılma kaygısı güder.

Edebî türler içinde yer alan roman, hikâye, şiir; dil ve iletişim ekseninde farklı düzey ve beklentiler içinde yaratılır. Ortak noktaları insanı anlatmak olan bu türler insanı kendi güç ve yetenekleri derecesinde ele alabilir. Tekin, romanı; şiir ve hikâyeye göre insanı salt bir şekilde anlatan edebî bir metin olarak tanımlar. Roman sadece salt bir şekilde anlatmakla kalmaz toplumdaki daha ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde bahseder. Şiirin ayrıntıya kapalı olduğunu söyleyen Tekin, hikâyeyi de bir yönüyle şiire benzetir. Ayrıntının aksine derinliği bakımından hikâyeyi şiirle aynılaştıran Tekin, romanın ayrıntılı bir tür olduğunu söyler ve şiir ile hikâyenin güzelliği ve gücü yoğunlaştırmada, romanın ise ayrıntıda güzelliği bulunduğunu dile getirir (Tekin, 2012, s. 171-172). Edebî metinler arasında bazı farklılıklar olmasına rağmen güzelliğe ulaşmada dili kullanmaları ortak özellikleridir. Bu metinlerin dili kullanım biçimleri ise türler arasındaki farklılıklardan ayrı bir boyut ve aşama olarak ele alınmaktadır.

Bu bağlamda edebî metinler içinde yer alan şiir, roman ve hikâye birbirlerinden farklı anlatım şekilleri olmalarına rağmen temelde insanı ve dili ele almaları bazı ortak noktaları oluşturmaktadır. Dil ekseninde insanı temel alarak gelişen edebî metinler sadece güzele ulaşma çabası içinde değildir aynı zamanda toplumdan topluma kültürden kültüre farklılık gösteren metinler, yazıldığı dönemin tarih, coğrafya, sosyo-psikolojik durumunu beyan etmede öğretici nitelik de taşımaktadır. Edebî metinleri kendi içinde bir bütün olarak incelemek,

belli başlı noktalardan ele almak, yazar ve şairlerin dil ve üslubunu kavramada önem kazanmaktadır.

YÖNTEM

Nitel araştırma olarak tasarlanan bu çalışmada metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma; Kırgız Türkçesinden roman, hikâye, şiir örneklerinin çevrilmesi, aktarımı yapılan metinlerden sorunların tespit edilmesi ve tespit edilen sorunların örneklerle birlikte açıklanması başlıkları altında toplanmıştır.

1. EDEBİ METİNLERDE AKTARIM

Ortak bir kültür içinde Türkçenin zengin sözcük dünyasında buluşan yazılı edebiyat eserleri, Türk lehçelerinin ortak dil ekseninde geliştirilmesi ve seçkinleştirilmesi için lehçeler arasında aktarım yapılır. Türk yazı dillerinin Türkiye Türkçesi temelinde ortak bir iletişim dilinde buluşmalarına olanak sağlayıcı, diğer dillerden Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmakta olan eserlerin çeşitliliğinden ve sayılarından açıkça fark edilmektedir. Bağımsızlık sonrasında çağdaş Türk yazı dilleriyle yazılmış birçok edebî eserin Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir. Her ne kadar bağımsızlık sonrası aktarılan pek çok eser mevcutsa da lehçeler arası aktarımı temel alan aktarım bilimi, onunla bağlantılı aktarma eleştiri yazıları yok denecek kadar azdır. Bu doğrultuda sadece birkaç inceleme yazısı mevcuttur (Musaoğlu, 2003, s. 15). Dilsel etkileşimin sağlanması için lehçeler arasında aktarım faaliyetlerin artırılması gerekmektedir. Böylece hem eserler tanıtılırken hem de dilsel temasın derecesi büyük ölçüde genişleyecektir.

Türk lehçeleri içinde Kırgız Türkçesi Türkiye Türkçesine uzak bir lehçedir. Nispeten yazılı edebî dile geç ulaşan Kırgızların yazılı edebiyatlarının oluşumu doğal olarak geç tamamlanmıştır. Bu süreçte sosyal ve siyasi şartlardan dolayı edebî metinlerin oluşumu uzun bir süre içinde şekillenmiştir. Dış ve iç faktörler etkisiyle dilde değişimler yaşanmıştır. Edebî eserlere yansıyan bu değişimler aktarımlarda bir takım sorunlar oluşturmaktadır. Kırgız edebî metinlerinin Türkiye Türkçesine aktarımında karşılaşılan sorunlar, objektif ve subjektif birçok açıdan bakılabilecek mahiyettedir. Tespit edilen bu tür sorunlar sekiz başlık altında ele alınıp Kırgız Türkçesiyle yazılmış hikâye, roman ve şiirlerden örnekler verilerek açıklanacaktır.

2. KIRGIZ TÜRKÇESİ İLE YAZILAN EDEBİ METİNLERİN AKTARIM SORUNU

2.1. Yalancı Eşdeğerlik

Türk lehçelerinin aktarımında en sık yaşanan sorunlardan biri yalancı eşdeğerliktir. Türk lehçeleri arasında yapılan aktarımlarda siyasi, sosyal vb. birçok sebepten sözcüklerde değişim yaşanmasıyla anlamsal açıdan sözcükler birbirlerinin yerini tam manasıyla karşılayamamaktadır. Araştırmacılar tarafından yalancı eşdeğerlikle ilgili birçok görüş öne sürülmektedir.

Mustafa Uğurlu, yalancı eşdeğerliği “kaynak ve hedef anlaşma birimlerinde bulunan ve eş değer gözüken kelime, yapı ve dizim birimlerinin eş değer olmaması durumu” (2007, s. 1879) şeklinde tanımlar. Bu durumla sadece Türkçenin lehçeleri arasında değil aynı zamanda bir lehçesinin devirleri içinde de karşılaşılmaktadır. Türkçenin devirleri içinde yazılışı aynı olan sözcükler çeşitli sebeplerle farklı anlama gelmektedir. Yani yalancı eşdeğerliliği; aktarımı yapılacak olan metinlerde bir sözcüğün, ses ve biçime göre benzer veya Türkçenin devirleri arasında kolay bir şekilde değiştirilebilen hâlinin, okuyucunun zihninde de var olmasının yanında; bu sözcüklerin semantik alanlarının birbirlerine eş değer olmaması şeklinde açıklayan Uğurlu, sözcüklerde yalancı eşdeğerliği tam ve kısmi yalancı eşdeğerlik olarak iki başlıkta incelemiştir. Tam yalancı eşdeğerliği her iki lehçede yazılışları aynı veya değiştirilmiş olan sözcüklerin anlamsal açıdan birbirini hiç karşılamaması; kısmi yalancı eşdeğerliği ise yazılışları aynı veya değiştirilmiş anlamsal açıdan az da olsa birbirini karşılayan sözcükler olarak tanımlamıştır (Uğurlu, 2007, s. 1881-1882).

Resulov, yalancı eşdeğerlikle ilgili iki ayrı dil veya bir dilin iki farklı lehçesindeki bir sözcüğün hem köken hem yazım hem de telaffuzların benzer fakat sözcüklerin verdiği anlamların birbirinden farklı olması şeklinde açıklamaktadır. Resulov, yalancı eşdeğerlik kavramının yanı sıra sahte karşılıklar, sözde denkteşler vb. kavramlarının da kullanılabilirliğini söyler (Resulov, 1995, s. 916).

Kara, yalancı eşdeğerliği; aktarımı yapılacak olan iki Türk lehçesinde köken ve yazım açısından eş değer olurken anlamsal olarak birbirinden farklı olan sözcüklerin benzeşmesi olarak açıklamaktadır (Kara, 2009, s. 1062). Bu görüşler haricinde yalancı eşdeğerlik ile ilgili pek çok görüş bulunmaktadır. Genel olarak bu terimle ilgili düşünce ise iki lehçe arasında aktarılan lehçeden hedef lehçedeki yazılışı aynı olan veya seslerin değişmesiyle meydana gelen bir sözcüğün iki farklı anlam içermesi olarak açıklanmaktadır.

Yalancı eş değerlik Kırgız Türkçesinde *tuzak sözdör* ya da *til aralık omonimler* şeklinde isimlendirilmiştir (Dıykanbayeva, 2017, s. 2257). *Tuzak sözdör* yani yalancı eşdeğerlik cümledeki tek bir sözcüğün yanlış aktarılması sonucunda tüm cümleyi etkilemektedir. Bu doğrultuda edebî türler içinde fark etmeksizin aktarıcının bilgi ve kültür birikimi ile bütünleşen sözcüklerin çağrışım yapılan sözcüğün anlamıyla kesişince metinlerin yanlış anlaşılmasına yol açmaktadır. Aşağıda yalancı eşdeğerlik sonucu metinlerin hatalı aktarımı gösterilmiştir.

Oruşça okuu aldı menen kıyın bolso da, bara-bara oñoy bolup ketti (Cantöşev, 1990, s. 240).

Yukarıda romandan alınmış örnek cümlede *bar-* fiili, “git-, var-” anlamındadır. Türkiye Türkçesinde “bar” sözcüğü Anadolu’da ağır ritimli bir halk oyunu anlamında kullanılmaktadır. Sözcüğü “bar” şeklinde aktarmak sadece sözcüğün anlamını yanlışla sürüklemeyi, cümlelerin de yanlış anlaşılmasına yol açar.

Hatalı: “Ruşça okumak hâliyle zor olsa da **bar bar oynayarak** okumayı düzeltti”

Bu aktarımı yapabilmek için Kırgız Türkçesinin sözcük ve gramer yapısına hâkim olmak gerekir. *Bar-* fiili, zarf-fiil eki */-al/* yı alarak ikileme oluşturmuş, anlamı ise “gittikçe, gün geçtikçe ya da gitgide” şekline dönüşmüştür.

Doğru: “Ruşça okumak hâliyle zor olsa da **gittikçe (gün geçtikçe/ gitgide)** okumayı düzeltti.”

Hikâyeden alınmış aşağıdaki örnek cümlede *ayak* sözcüğü Kırgız Türkçesinde “ağaçtan yapılmış kâse” anlamında kullanılırken Türkiye Türkçesinde günümüzde bu sözcük vücudun bir organını karşılamaktadır. Cümlede sözcüğü “ayak” şeklinde aktarmanın anlatımı bozduğu görülmektedir.

Ayaktagi aş ayrandı dem albay cuttum (Sıdıkbekov, 2010, s. 9).

Hatalı: “**Ayaktaki** ayrıanı nefes almadan (bir yudumda) içtim.”

Doğru: “**Kâsedeki** ayrıanı nefes almadan (bir yudumda) içtim.”

Aşağıda Temirkul Ümötaliyev’in *Ayalga* “Kadına” şiirinden son dörtlük örnek olarak verilmiştir.

Turmuş bar sen bar cerde, kubanuu bar,

Ömürdün çıragsıñ canıp turar.

Düynödö can bir bolso, carmı sensiñ,

Emgekteş, men aşığıñ, sen suluu car.

Hayat var senin olduğun yerde, mutluluk var,

Ömrün **ışığı**n yanıp duran.

Dünyada tek bir kişi kalsa, yârim sensin

Emektaş, ben aşığın, sen güzel yâr.

(Karşlı, 2019, s. 174-175)

Turmuş sözcüğü “hayat, yaşam” anlamına gelmektedir. Hatalı aktarım sonucu bu sözcük “ayakta duran, durmuş” şeklinde ifade edilebilir. İkinci dizede kullanılan *çırak* sözcüğü “mum, ışık” anlamına gelmektedir. Bu sözcük Türkiye Türkçesinde zanaat öğrenmek için bir ustanın elinde çalışan kişi için kullanılmaktadır. “Durmuş var senin olduğun yerde, mutluk var / Ömrün çırağısın yanıp duran” şeklindeki söylem, şiiri anlamsal açıdan farklılaştırıp yanlış anlaşılmasına neden olmaktadır. Şiirde bir sözcüğün hatalı kullanımı sadece bulunduğu dizeyi değil şiirin tamamını etkileyip şiirselliği bozmaya yol açabilir. Bu yüzden sözcükleri iyi analiz edip doğru ifadeyi verebilmek son derece önemlidir.

Türk lehçeleri arasında yapı olarak birbirine benzeyen ancak anlamsal olarak farklılık içeren iki sözcük, aktarımda büyük sıkıntılara yol açmaktadır. Aktarımda yalancı eşdeğerlik sorunu olarak ele alınan bu konunun sorun olmasının temel nedeni aktarım yapılan lehçenin gramerine yeterli düzeyde hâkim olmamaktan veya aktarımı yapacak kişinin sözcük hazinesindeki eksiklikten kaynaklanabilir. Özellikle metinlerin aktarımında bu konuya dikkat ederek sözcükleri kavrayıp aktarım yapılmalıdır. Aksi hâlde sözcüklerin hatalı aktarımı okuyucunun zihninde anlamsal açıdan soru işaretleri bırakabilir.

2.2. Uzun, Sanatsal Cümlelerin Aktarılması

Kırgız Türkçesi edebî metinlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmasında en sık yaşanan problemlerden biri uzun, sanatsal cümlelerin aktarılmasında çekilen sıkıntıdır. Hikâye ve romanda özellikle romanda, zarf-fiillerle veya sıfat-fiillerle oluşturulan uzun paragraf şeklindeki cümle yapılarına sıkça rastlanılmaktadır. Temel cümlelerin yanında oluşan birçok yan cümlecik hem aktarımı zorlaştırmakta hem de anlatımı güçleştirmektedir. Bu doğrultuda doğru bir aktarımın yapılabilmesi için yan cümleciklerin parçalanıp ayrı cümlelerin oluşturulması ya da cümlede birden çok anlamı bulunan zarf-fiillerin ve sıfat-fiillerin kullanılması tercih edilebilir.

*Tek, Tülkübek menen Atabek sıyaktuu, cer cüzündögü mitayım toolordun bardığı **çogulup**, Uлуу-Çattın toosun **tegerektep**, taştan **caralğan** tulkuları menen tuş tarabınan **kısışıp**, türküm çığım cana ayıp üçün, Uлуу-Çattın betindegi bardık ösümdüğün **şıyrıp alıp**, taştarın **şagıratıp**, birotolo **müñkürötüp salğan** sıyaktanat (Cantöşev, 1990, s. 8).*

Hatalı: “Açıkça Tülkübek ile Atabek’e benzeyen dünya üzerindeki açık göz dağların hepsi **bir araya gelip**, Uлуу Çat dağı **kuşatıp** taştan **yaratılmış**, tamamıyla karşı tarafta **sıkışık olan**, çeşitli borç ve ödeme için Uлуу Çat’ın yüzeyindeki bütün bitkileri **koparıp alıp**, taşları **şakırdatıp** tamamen sessizliğe gömülmüş gibiydi.”

Doğru: “Açıkçası Tülkübek ile Atabek gibi yeryüzündeki fettan dağların tümü toplanmış, Uлуу-Çat’ın dağı sarmış, taştan yaratılmış vücutlarıyla her taraftan sıkıştırıp, bin türlü bahanelerle Uлуу-Çat’ın yüzeyinde bulunan tüm bitkileri yok etmiş, ağırlıklarını kabul ettirmiş ve her şeyi, herkesi bastırmış gibiydi.”

Şeklinde cümleyi parçalayıp sözcükleri daha da edebileştirerek zarf-fiil ve sıfat-fiil eklerinin değiştirilmiş şekilde bir aktarım anlatımı kolaylaştırmaktadır. Aşağıdaki cümlede de Kırgız Türkçesiyle yazılmış edebî metinlerde sıklıkla karşılaştığımız olay anını betimlemek amacıyla zarf-fiillerle birlikte oluşan yan cümlecikler mevcuttur.

*Kazanday **kılıp** orongon eleçegine saymaluu ek cibek tartmasın **tartunıp**, tartmanın sol cagınan türküm cibek cipten casalğan çaçısın **bulaktatıp**, tartmanın oñ cagina keleşire tartulğan üküsin **señselitip**, altın menen calatıp casalğan üzöngüsün çirene **teminip**, kara lampük çapandın eki etegin boş **koyup**, caşıl tubar köynöktün etegin üzöngügö karay **ulaktatıp** kümüş eer tokum tokulğan boz aygır üyürünö **karap azınasa**, tizginin katuu **silkip koyup** çaçılıu şuru buyla **tagılıp**, töönün tört butunan başkasi körinböğön oymoluu cabuulsun **caap**, cük üstünö kilem **caydırıp**, anın üstünö karkıra saydırgan çoñ kara atandı **cetelep**, Tülkübeğin zayıbı- Kümüş çubalcığan köçtün eñ aldında kele catat (Cantöşev, 1990, s. 11).*

Cümlelerin Kırgız Türkçesindeki hâli değiştirilmeksizin yapılan aşağıdaki gibi bir aktarım Türkiye Türkçesinde anlaşılabilirliğe neden olmaktadır.

“Kazan kadar sarındığı sarı ğına işlemeli beyaz ipek dantel **çekip**, dantelin sol tarafından türlü ipek iplikten yapılan saçını **sallandırıp**, dantelin sağ tarafına çekilen baykuşun tüyleri gibi kabarınca altın kaplamadan yapılmış üzenginin üzerini **kaplayıp**, kara kumaşlı

kaftanın iki eteğini **boşaltıp**, yeşil Çin ipekli gömleğiyle eteğini üzengeye **sallandırıp**, gümüş eyer takımlarıyla birlikte eyerleyen beyaz aygırlı at sürüsüne **bakıp**, dizginini sertçe **silkince** saçaklı mercan devenin burnuna küçük çubuk **takılıp**, devenin dört bacağından başkası görünmeyecek şekilde süslü örtüsünü **yayarak** yükün üstüne kilim **serip** onun üzerine turna tüyleriyle süslediği büyük kara deveyi **getirip**, Tülkübeğin hanımı Kümüş uzun göçün en önünden gidiyor.”

Bu cümlenin metne bağlı kalarak düzgün ve kurallı bir şekilde aktarılması için cümlenin parçalanması gerekir.

“Tülkübeğin hanımı Kümüş, kocaman sarındığı sarığına işlemeli beyaz ipek dantel çekmiş, dantelin sol tarafından türlü ipek iplikten yapılmış püsküller sallanırken dantelin sağına takılmış baykuş tüyleri nazlı nazlı savruluyordu. Altın kaplamalı üzengeğin üzerini örten siyah kumaşlı kaftanın iki yana yayılmış eteği ile yeşil Çin ipeğinden gömleğini üzengeye yaymış bir şekilde gümüş koşum takımıyla eyerlediği beyaz aygırlı ylık sürüsüne bakıyordu. Dizginini sertçe silktikten sonra saçaklı mercan devenin burnuna küçük çubuk takıp, devenin dört ayağından başka bir şey görünmeyecek şekilde süslü örtüsünü yayarak yükün üstüne kilim sermişti. Turna tüyleriyle süslediği büyük kara deveyle birlikte uzun göçün en önünden gidiyordu.”

Verilen örneklerde görüldüğü üzere Kırgız Türkçesiyle yazılmış düzyazı örneklerinde anlatımı zenginleştiren uzun, sanatsal ifadelerin aktarımı büyük sorun teşkil etmektedir. Paragraf şeklindeki cümle yapıları aktarımı zorlaştırmakta ve anlatımı güçleştirmektedir.

2.3. İmla

Sovyetler Birliği dil planlama sürecinden bu yana Kırgız imlasında hâlâ Rus imla kurallarının devam ettiği görülmektedir. Edebî metinlerin hatalı aktarılmaması için aktarımı yapılmış olan lehçenin imla kurallarına dikkat edilmesi gereklidir. Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında imla farklılıkları vardır.

Kırgız Türkçesinde özel isimlere gelen iyelik, durum ekleri ve kısaltmalardan sonra kullanılan ekler bitişik yazılırken Türkiye Türkçesinde özel isimlere getirilen iyelik, durum, bildirme ekleri ve kısaltmalardan sonra kullanılan ekler kesme işaretiyle ayrılır.

Koňşum Yakopko cardam etip tigil algn suuda, al eköobüz keçke balık karmaşıp üygö ayabay çarçap kelgemin (Sıdıkbekov, 2010, s. 5).

“Komşum **Yakup’la** akşama kadar nehir kıyısında balık tuttuğumuz için eve bir hayli yorgun dönmüştüm.”

Anın sözünö cazılğan ırlardı ırdap cürgön artistterdin aldı SSSRdin, arı Kırgız SSRinin El artistteri boluştu (Usubaliev, 2012, s. 74).

“Onun sözleri üzerine yazılmış şarkıları söyleyen sanatçıların kimisi **SSCB’nin** kimisi de **Kırgız SSC’nin** Halk sanatçıları oldular.”

Kırgız imlasında kurum, kuruluş adlarının sadece ilk harfi büyük geri kalan küçük, unvan adları, millet ve boy adları, deniz, göl, dağ vb. adlar, kitap, dergi, gazete adları küçük harfle yazılırken Türkiye Türkçesinde büyük harfle yazılmaktadır.

– *Atñız kim? dep, Kanbek kiyinki çaldan suradı.*

– *Coloy mergençi degen men bolom! dep, çal cönököy gana coop berdi* (Cantöşev, 1990, s. 356).

“Kanbek diğer ihtiyara:

– Adınız ne? diye sordu. İhtiyar:

– **Avcı** Coloy’um ben, diyerek basit bir cevap verdi.”

Üyröndü tilin kırgızdın,

Ünü biyik bul kızdın.

Tañşıp turat bulbulday,

Atın bilet cıldızdın.

Öğrendi dilini **Kırgız’ın,**

Ses tonu yüksek bu kızdın.

Ahenkle ötüyor bülbül gibi,

Adını biliyor yıldızın.

Temirkul Ümötaliyev, *Arık Kız* (Karlı, 2019, s. 181)

Nura suusunun batış öyüzündөгü biyik too kändü çaşırıp...
(Cantöşev, 1990, s. 34)

“Nura **Nehri’nin** batı kıyısının karşısındaki heybetli dağ güneşi gizlerken...”

Kırgız Türkçesinde basit soru eki olarak adlandırılan ve tonlu/tonsuz varyantları bulunan –BI/BU soru eki birlikte kullanıldığı sözcükle birleşik yazılır. Türkiye Türkçesinde bu ekin karşılığı olan –mI/–mU soru eki ayrı yazılır.

Çııımdı aıtsambı, aıtpasambı dep çoçugan elem (Sıdıkbekov, 2010, s. 9).

“Gerçeği söylesem mi, söylemesem mi diye korkmuştum.”

Yer, millet, dinî mensubiyet adlarının yazılmasındaki birçok farklılıklar da çeviride dikkate alınması gereken hususlardan biridir. Örneğin ülke adı olarak Almanya Kırgız Türkçesinde *Germaniya* olarak adlandırılırken ırk olarak Alman adı ise *nemets* şeklinde ifade edilir (Cumakunova, 2009, s. 250).

Edebi metinlerin yazımında vazgeçilmez bir unsur olan imlanın doğru kullanımı lehçeler arası aktarımda sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle kaynak lehçeden hedef alınan lehçenin imlası doğrultusunda aktarım gerçekleştirir. Başka bir deyişle Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarımlarda Türkiye Türkçesi imla kılavuzu temel alınarak aktarım yapılmalıdır.

2.4. Noktalama İşaretlerinin Kullanımındaki Sorunlar

Edebi eserlerde noktalama işaretlerinin kullanımı büyük öneme sahiptir. Noktalama işaretleri yazarın ya da şairin okuyucuya iletmek istediği düşüncüyü doğru bir şekilde aktarılmasını sağlar. Kırgız Türkçesinde kullanılan noktalama işaretleri Türkiye Türkçesine göre farklılık göstermektedir.

Kırgız Türkçesinde ikilemeler ve yer isimlerinin arasına kısa çizgi konulurken Türkiye Türkçesinde böyle bir kullanım mevcut değildir. Temirkul Ümötaliyev’in *Tabılbayt Go* “Bulunmaz Ki” şiirinde birbiriyle zıt sözcüklerle oluşan ikileme *kün* “gün” ve *tün* “gece” ifadelerinin arasında kısa çizgi bulunmaktadır. Rus imlasında var olan bu özellik Türk lehçelerinin çoğunda görülmektedir.

Aravanda kün-tün attan tüşpödük,

Kolhoz kurup, birge kızmat iştedik.

Uyku kayda, üydö bir az oturup,

Kur degende çay kaynatıp içpedik.

Aravan'da **gün gece** attan inmedik,

Kolhoz kurup beraber çalıştık.

Uyku nerede, evde biraz dinlenip

Hiç olmazsa çay dahi içmedik.

(Karlı, 2019, s. 186)

...çığış taraptağı **Uluu-Çattın toosunun kırınan ay çıga kelip...**
(Cantöşev, 1990, s. 41)

“.. doğudaki **Uluu Çat Dağı'nın** yamacından ay yükselirken...”

Kırgız Türkçesinde paragraf içinde yer alan konuşmalarda veya konuşma çizgisinden sonraki diyalog dışı cümlelerin sonunda ya da nadir de olsa virgülün ardından ve ara sözlerde kısa çizgi kullanılır. Türkiye Türkçesinde ise ara sözler ve diyalog bittikten sonra devamında gelen cümleyi konuşmadan ayırmak için virgül kullanılır. Ayrıca Kırgız Türkçesinde tanım cümlelerinde tanımı yapılacak ifadeyi normal cümleden ayırmak için yine kısa çizgi eklenir. Türkiye Türkçesinde ara sözle verilen bu durum virgülle ayrılır.

Yakoptun bul aytkanına tüşünö albay: -Men kırgız dep ayabayt. A seni emnege ayabayt? – dep suradım (Sıdkbekov, 2010, s. 8).

Yakup'un bu söylediğini anlamadım: “Ben Kırgız'ım diye acımıyor. Ya sana neden acımıyor?”, diye sordum.

Noktalama işaretleri cümleyi güçlendirmek ve anlam karışıklığını önlemek amacıyla kullanılır. Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarım yapılırken farklı noktalama işaretlerine rastlanılır. Aktarıcının kafasını karıştıran bu durumun çözümü ancak hedef lehçenin imla kuralları esas alınarak hareket edildiği takdirde kolaylaşacaktır.

2.5. Şiirde Kafiye, Ses ve Anlam Özelliklerinin Korunması Sorunu

Düzyazıya nazaran bir şiirin aktarımı ölçü, kafiye, kafiye şeması, redif ve ses ahengini düzenlemek açısından daha zordur. Aktarılan lehçedeki şiirin son hecesindeki ses ile hedef alınan lehçedeki sesin hece sayısı tutturulamazsa ahengin sağlanmasında sorun teşkil etmektedir.

(a)Atılıp koñtorulup çıımı cerden, 11

(a) **Küç taşıp bargan sayın kara kerdin. 11**

(a) Birikme epkindikte baş kötörböy, 11

(b) Kamı üçün keleşekte emgekçi eldin. 13

Kazılarak ters yüz edilir toprak, 11

Gücü taşar gitgide kara yağız atın. 13

Hep birlikte özenle çalışarak, 11

İhtiyacı için gelecekte emekçi halkın. 15

(Karshı, 2019, s. 159)

Mani tipi kafiye şemasıyla yazılmış olan Alıkul Osmonov'un *Emgek Kızı* "Emek Kızı" adlı şiirinin ikinci dizesinin aktarımında 11'li hece ölçüsünde azalma, dördüncü dizede ise 13'lü hece ölçüsünde artış olmuştur. Hece ölçüsünde azalma yaşanmasının temel sebebi Kırgız Türkçesinde hem *kara* hem de *ker* sözcüğünün "koyu yağız at" anlamına gelmesinden kaynaklıdır. Dördüncü dizede hece ölçüsünde artış yaşanmasının sebebi semantik açıdan "keder, gam" anlamlarına gelen *kam* sözcüğünün şiirde ihtiyaca yönelik bir endişeyi yansıtmışındadır. Sözcüğün şiire yönelik anlamını verebilmek için bulunduğu dizede hece sayısında artış yaşanmıştır. Aktarım sonrasında kafiye sistemi tamamen bozulmuştur.

(a) Bütün seni süyörmün, 7

(a) Kubanarım, külörmün. 7

(a) Erteñdeki küni küyörmün, 9

(a) Uu cutarım, ölörmün. 7

Bugün seni severim,

Sevinirim, gülerim. 7

Ama yarın yanarım,7

Ağu içerim, ölüürüm.8

(Karshı, 2019, s. 196-197)

Kasım Tinıstanov'un *Irdaba Suluu, Kıynaba* "Şarkı Söyleme Güzel Eziyet Etme" şiirinden verilen örnek dördlükte 4+3=7 hece ölçülü şiirin üçüncü dizede ölçünün bozulduğu görülür. Aktarımda ise dördüncü dizede ölçüde sapma vardır. *Erteñ* Türkiye Türkçesinde "yarın" anlamına gelmektedir. "Yarın gün" şeklinde bir ifade Türkiye Türkçesinde olmadığı için Kırgız Türkçesinde hece sayısında artış

olurken aktarımda hece sayısında azalma görülmüştür. “Ağu” anlamına gelen *uu* sözcüğü Kırgız Türkçesinde tek heceden oluşurken Türkiye Türkçesinde iki heceli bir anlama tekabül ettiğinden hece sayısının artmasına yol açmıştır. Aktarımda redif ve yarım kafiye uyumu sağlanmıştır.

Şiir aktarımında müzikaliteyi vermek her zaman daha zordur. Bu zorluğu oluşturan şiir aktarımın en temel problemlerinden kafiye ölçüsü, kafiye uyumu, ses denkliklerini yakalamaktır.

2.6. Tasvir Fiillerinin Aktarılması

Kırgız Türkçesinde oluş ve kılışı tüm özellikleriyle açıklayabilmek için tasvir eylemleri kullanılır. Tasvir fiilleri, –A/-O; -y, -ıp zarf-fiil ekleriyle çekimlenen ana fiiller üzerine getirilerek kullanılır ve ilgili fiili farklı yönlerden etkiler. Kırgız Türkçesinde *al-*, *ver-*, *bil-*, *cat-*, *cet-*, *var-*, *kal-*, *ket-*, *koy-*, *oltur*, *otur-*, *sal-*, *tur-*, *tüş-*, *bar-*, *kör-* vb. tasvir fiilleri bulunmaktadır. Tasvir fiilleri cümlede sadece ana fiili oluşturmakla kalmaz aynı zamanda birden çok eylemin yan yana gelmesiyle de tasvir fiili görevi görmektedir.

Al üygö daroo kirbey, bir işten şek algansıp, eşiktin kaçığman şikaalap tura kaldı (Cantöşev, 1990, s.162).

Hatalı: “O hemen eve girmede, bir şeyden şüphelenmiş gibi kapının kenarından gizlice bakıp durup kaldı.”

Doğru: “Hemen eve girmede, bir şeyden şüphelenmiş gibi ayağa fırlayıp kapı aralığından gizlice baktı.”

Cümlede ana fiil olan *tur-* fiili genel olarak “ayağa kalkmak” anlamında kullanılır. Bunun yanında kullanılan *kal-* fiili tasvir fiilidir. Örnekteki gibi *kal-* tasvir fiili –A zarf-fiil ekiyle birlikte yer alırsa ana fiilin bir anda olup bittiğini bildirir. Zarf-fiile bağlı olarak *kal-* fiilinin verdiği anlamlar değişebilmektedir.

Biz da oşolor menen birge köçsökpü dep oylop, unaa bolbogonduktan köçpöy kalganbiz (Sıdıkbekov, 2010, s. 8).

Hatalı: “Biz de onlarla birlikte göçsek mi diye düşünürken yük hayvanları olmadığından gidemeden kaldık.”

Doğru: “Biz de onlarla birlikte göç etmeyi düşündük fakat yük hayvanlarımız olmadığından gidemedik.”

Cümlede “göçüp gitmek” anlamında kullanılan *köç-* fiili ana fiili gösterirken *kal-* tasvir fiili ana fiilin irade dışında gelişen bir takım nedenlerden dolayı hiç gerçekleşmediğini belirtmek için

kullanılmıştır. Cümlede ikisi birlikte ana fiil görevinde kullanıldığında anlatım bozukluğuna yol açmaktadır.

2.7. Atasözleri ve Deyimlerin Aktarılması

Sözlü kültürün ayrılmaz bir parçası olan atasözleri ve deyimler nesilden nesle aktararak günümüze kadar gelmiştir. Ortak sözlü mirasın etkisiyle akraba diller arasında benzer ve farklı ifadelerle oluşturulmuş atasözleri ve deyimler bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde muhteva açısından Türkiye Türkçesine benzer atasözleri ve deyimler bulunduğu gibi birbirinden farklı anlamlar içeren atasözleri ve deyimler de vardır. Benzer özellikler taşıyan atasözleri ve deyimlerin içinde ortak olan sözcükler birbirinin yerini karşılayamadığından Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine birebir aktarımın tam olarak yapılamaması sorun teşkil etmektedir. Sözcük terkiplerinin aktarımında hem şekil hem de semantik yönden sabit yapıya sahip deyim ve atasözlerinin başka bir dile ya da lehçede anlam kaybına uğratılmadan aktarılması gerekir. Türkiye Türkçesinde olmayan atasözleri ve deyimlerin aktarımında ise anlamsal açıdan uygun sözcüklerin kullanımı son derece önemlidir.

Edebi metinlerin vazgeçilmez ve metni zenginleştiren bir unsur olarak atasözü ve deyimlerin aktarılmasında hedef lehçede korunması lehçelerin birbirine yakınlaştıran, lehçeyi kavramayı sağlayan öğretici bir metot olarak görülebilir (Ercilasun, 2011, s. 89).

Aç kadrın tok bilbeyt atasözü Türkiye Türkçesinde “Tok açın hâlimden anlamaz” şeklinde kullanılmaktadır. Yazılışları farklı bu atasözü anlamsal açıdan aynıdır. Doğru bir aktarımın yapılabilmesi için bazı sözcüklerin yerlerini değiştirip bazı sözcüklerin ise iyi analiz edilmesi gerekir.

Aç kadrın tok bilbeyt.

“Aç kadrini tok bilmez.”

“Tok açın hâlimden anlamaz” (Çelik Şavk, 2018, s. 3).

Başı katuu “kafa yormak” deyimini ayrı olarak değerlendirdiğimizde *baş* “baş, kafa”, *katuu* ise “sert” anlamına gelmektedir. Bu iki sözcük yan yana geldiğinde deyim oluşturduğu gibi anlamı değişmektedir. Bu ve buna benzer deyimlerin cümle içerisinde yanlış aktarılması cümleyi anlaşılmağıza sürükler.

Çaş uluk emes, acal-uluk (Cantöşev, 1990, s. 70) atasözü Kırgız Türkçesinde “yaş, genç ve ıslak” anlamlarına gelen *çaş* sözcüğünün yanlış aktarımı atasözünün farklı anlama gelmesine neden olur. Edebi

dilde atasözünü doğru bir şekilde aktarabilmek için sözcükler arasındaki ilişkiyi iyi kavramak gerekir.

Hatalı: Genç ulu değil, ecel ulu.

Doğru: Yaş yüce değil, ecel yüce.

Kırgız Türkçesinde *baş* “baş, kafa”, *tart-* fiili ise “çekmek” anlamındadır. “Vazgeçmek, boyun eğmek” anlamlarına gelen *baş tart-* deyiminde sözcüklerin tek başına ifade ettiği anlam cümlelerin yanlış aktarımına yol açar. Bu doğrultuda deyimlerin iyi kavranmasıyla daha doğru bir aktarım yapılabilir.

Altınkökül Rauşan Aznahundun ayalı bolup cürüüdön baş tartat, oşonduktan Aznahundu öltürüp kaçıp çıgat. (Cantöşev, 1990, s. 114).

Hatalı: “...Altınkökül Rauşan, Aznahun’un eşi olmaktan **baş çekti**, bu yüzden Aznahun’u öldürüp kaçtı”

Doğru: “...Altınkökül Rauşan, Aznahun’un eşi olmaktan **vazgeçti**, bu yüzden Aznahun’u öldürüp kaçtı”

Edebî metinleri anlamsal açıdan zenginleştiren atasözleri ve deyimlerin aktarımı başlıca sorunlardan birini oluşturmaktadır. Aynı kültürün parçası olan iki lehçede benzer atasözleri ve deyimler olduğu gibi birbirinden farklı anlama gelen atasöz ve deyimlerde vardır. Atasöz ve deyim içinde geçen sözcükler doğru analiz edilmediği takdirde cümlede başka anlamlara yol açar ve okuru anlaşmazlığa iter. Bu gibi sorunları ortadan kaldırmak için yeterli düzeyde o lehçenin gramerine hâkim olmanın yanında atasöz ve deyimler anlamında sözlük çalışmalarının yapılması sorunu çözmeye yardımcı olabilir.

2.8. Yansımali Sözcüklerin Aktarılması

Tabiat taklidi olan yansıma sözcükler evrendeki canlı ya da cansız varlıkların çıkardığı seslerdir. Bu sesler dilden dile lehçeden lehçeye farklı şekilde ifade edilir. Örneğin: horoz Almanya’da *kikeriki*, Fransa’da *cocorico*, İngiltere’de *cock-a-doodle-do*, Türkiye’de ise *ü-ürü-üüü* şeklinde öter. Sesin dinleyende oluşturduğu düşünce ve kavramın etkisiyle dilden dile farklı şekilde telaffuz edilir (Porzig, 1995, s. 17). Kırgız Türkçesinde *tuurandı sözdör* adı verilen taklidi ya da yansımali sözcüklerin cümlede isim, sıfat, zarf, edat veya fiil görevinde kullanılabilir (Baytok, 2014, s. 108-109).

...kara kazandağı etti **barkıldatıp kaynatıp catat** (Cantöşev, 1990, s. 107).

“...kara kazandaki eti **fokur fokur** kaynattı.”

Barkıldat- fiili Kırgız Türkçesi sözlüğünde “bağırmaq” anlamında kullanılmıştır. Yansıma ses olan bu sözcük etin kaynaması anlamında Türkiye Türkçesine “fokur fokur” olarak aktarılır.

...*arsıldagan it ünü, “poş poştogon” arabakeçterdin kıyırığı ugulbayt* (Cantöşev, 1990, s. 434).

“...*havlayan* köpek sesi, deh dehleyen atlı arabaların bağirtısı duyulmuyordu.”

“gümbürdemek” anlamına gelen *arsılda-* fiili Türkiye Türkçesine aktarımda “gümbürdeyen köpek sesi” şeklinde ifade etmek aktarımda söylenilmek istenen düşüncüyü net bir şekilde telaffuz edemez. Bu doğrultuda “havlayan” şeklindeki ifade anlatımın daha net gösterilmesini sağlar.

Canlı ve cansız varlıkların tabii olarak çıkardıkları yansıma sesler Kırgız Türkçesinde edebî eserlerde sıklıkla kullanılır. Yansıma seslerin hedef lehçede tam olarak ifade edilmemesi düşünce ve kavramın yanlış aksettirilmesine yol açar. Bu sorunun çözülebilmesi için her iki lehçede de tabiat taklidi seslere hâkim olmak gereklidir.

SONUÇ

Türk dilinin Kıpçak grubunda yer alan Kırgız Türkçesi Türkiye Türkçesine en uzak lehçelerdendir. Gerek tarihî seyirde gerek sosyal etkenler sonucu gerçekleşen temasla dilde değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler lehçeler arasında bazı zamanlarda anlaşılmayı zorlaştıran etkenleri ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda aktarımda çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Her ne kadar aktarımı yapan kişinin bilgi ve kültür birikimine göre değişen aktarım sorunları genel anlamda; yalancı eşdeğerlik, uzun sanatsal cümlelerin aktarımı, imla, noktalama işaretlerinin kullanımında sorunlar, şiirde ölçü, kafiye ve anlam özelliklerinin korunması, atasözleri ve deyimlerin aktarılması, yansıma sözcüklerinin ve yardımcı eylemlerin kullanım sorunu olarak belirlenmiştir.

Kırgız Türkçesinde noktalama işaretlerinin kullanımı ve imla değişkenlik gösterir. Aktarımı yapılan metnin doğru ifade edilebilmesi için imla kurallarının ve noktalama işaretlerinin yerinde kullanımı büyük önem teşkil eder. Bu sorunun önüne geçebilmek için hedef lehçenin kuralları dikkate alınarak aktarım yapılmalıdır.

Kırgız edebî metinlerinde genel olarak uzun, sanatsal cümlelerin kullanımı oldukça fazladır. Paragraf şeklindeki cümle yapıları aktarımı zorlaştırmakta ve anlatımı bozmaktadır. Kaynak metinde

zarf-fiil ve sıfat-fiil ekseninde oluşan cümlelerin parçalanmasıyla daha doğru bir anlatım yakalanabilir.

Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımda tasvir fiilleri büyük sorun teşkil etmektedir. Ana fiil dışında birden çok tasvir eyleminin birbiri ardınca gelmesi aktarımı zorlaştırmaktadır. Edebî metinlerde ana fiille birlikte tasvir fiillerinin aktarımı anlatım bozukluğuna yol açar. Bu yüzden aktarımı yapacak kişinin cümlede ana fiili yan cümleden ayırmayı, yan cümlelerin kattığı nüansların özelliklerini iyi kavramayı ve anlamı tam verilebilmesi için hedef lehçede farklı üsluplarla başarması mühimdir.

Sözlü kültürün bir parçası olan atasözü ve deyimlerin aktarılması meselesinde birbirine yakın sözcüklerin kullanılması benzerlik olmasına karşın edebî dilde Kırgız Türkçesine ait farklı atasözü ve deyimlerin birebir aktarılması sorun teşkil etmektedir. Deyimler ve atasözlerinin semantik bütünlüğünün bozulmaması için hedef lehçedeki aktarımının iyi analiz edilip çözümlenmesi gerekmektedir.

Edebî metin aktarımlarıyla ortak edebî kültürün mirasçısı olan bu iki lehçe arasında yakınlığı arttırmak son derece önemlidir. Bu nedenle sorunları en aza indirmek için aktarımların daha dikkatli yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev A. vd. (Ed.). (2015). *Kırgız tilinin tüşündürmө sözdüğü* (2 cilt). Bişkek: Avrasya Basım.
- Aktaş, Ş. (1991). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baytok, A. (2014). Kırgız Türkçesinde yansımalı sözcükler ve lehçeler arası aktarmada önemi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 11 (3), 106-145. doi: 10.1501/MTAD.11.2014.3.34.
- Cantöşev, K. (1990). *Kanıbek I*. Frunze: Adabiyat Basması.
- Cumakunova, G. (2005). *Türkçe-Kırgızca sözlük*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Cumakunova, G. (2009). *Türk leksikografyasının tarihine*. Bişkek: İlim Basması.
- Çelik Şavk, Ü. (2018). *Kırgız atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Çetişli, İ. (2006). Edebiyat eğitimi'nde "edebî metin'in yeri ve anlamı". *Millî Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 169, 75-84.
- Çetişli, İ. (2009). *Metin tahlillerine giriş/2*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dıykanbayeva, M. (2017). Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki yalancı eşdeğerler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 6 (4), 2256-2271.
- Ercilasun, A. B. (2011). Lehçeler arası aktarma. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (83-91). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kara, M. (2009). Lehçeler arası aktarmalarda temel sorunlar. *Turkish Studies*. 4 (4), 1056-1082.
- Karslı, E. (2019). *1917-1945 yılları arasında modern Kırgız şiirinde kadın teması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Osmonova C. vd. (Ed.) (2015). *Kırgız tilinin frazeolojialık sözdüğü*. Bışkek: İmak Ofset.
- Musaoglu, M. (2003). Türkçede çeviri ve aktarma. *Bilig*. 24, 1-22.
- Porzig, W. (1995). *Dil denen mucize I* (V. Ülkü, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Resulov, A. (1995). Akraba diller ve "yalancı eş değerler" sorunu. *Türk Dili*. 524, 916-924.
- Sıdıkbekov, T. (2010). Ak padişanın işi. *Cañı Ala-Too Jurnal*. 8, 3-38.
- Türkçe sözlük*. (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, M. (2012). *Roman sanatı romanın unsurları 1*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Usubaliyev, B. (2012). Terekter ve komuzdun üç kılı. *Cañı Ala-Too Jurnal*. 5, 70-77.
- Uğurlu, M. (2007). Lehçe içi aktarmada yalancı eş değerlik. 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü* (A.Taymas, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Makale Künyesi (Araştırma): Özsarı, M. (2020). Münif Paşa ve mekteb-i hukûk'ta okutulan kitaplardan ilm-i belâgat (la rhétorique). *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 71-87.

MÜNİF PAŞA VE MEKTEB-İ HUKÛK'TA OKUTULAN KİTAPLARDAN İLM-İ BELÂGAT (LA RHÉTORIQUE)¹

Merve ÖZSARI²

ÖZET

Belâgat öğretiminin çok eski yüzyıllara dayanan tarihi geçmişi vardır. Türk edebiyatında bu ilme ilişkin Türkçe telif eserler, pek çok sahada dönüşümün olduğu Tanzimat döneminde yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde açılan Batılı tarzda yeni okullarda Arapça yerine Türkçe kitaplar okutulması klasik belâgat anlayışından uzaklaşıp modern belâgat (retorik) anlayışında yazılan eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer alanlarda olduğu gibi bu dönüşüm süreci, belâgat alanında da Batılı müellifler örnek alınarak başlamıştır. Bu çalışmada 19. yüzyıl Türk edebiyatında belâgat alanında Batılı kaynaklardan yararlanılarak yazılan eserlerden biri olan Münif Paşa'nın İlm-i Belâgat (La Rhétorique) adlı eseri tanıtılacaktır. Özellikle de eserin klasik belâgat anlayışından farklı yönleri vurgulanarak Türk edebiyatında belâgat anlayışının nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşadığı, İlm-i Belâgat (La Rhétorique) adlı eser üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Münif Paşa, belâgat, retorik, 19. yüzyıl.

MUNIF PASHA AND HIS ELOQUENCE SCIENCE (LA RHÉTORIQUE) AS A COURSEBOOK IN LAW SCHOOL

ABSTRACT

History of rhetoric teaching dating back to centuries has history. Turkish copyright on this science in Turkish literature during the Tanzimat period, where many areas were transformed. Started to be written. New in Western style opened during this period teaching Turkish books instead of Arabic in schools classic away from rhetoric

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Nuran Öztürk'ün danışmanlığında Çukurova Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında 2019'da tamamlanan Münif Paşa'nın İlm-i Belâgat - La Rhétorique Adlı Eseri (İnceleme- Çeviri Yazılı Metin Tıpkıbasım) adlı yüksek lisans tezimizden üretilmiştir.

² Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. merveozsar.44@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6252-6946>

and modern rhetoric it has led to the emergence of works written. Other this transformation process, as well as in the field of rhetoric Western authors started by taking as an example. In this study, eloquence in 19th century Turkish literature first written in the field by using Western sources one of the works of Munif Pasha's İlm-i Belâgat (La Rhétorique) will be introduced. Especially the classic eloquence of the work understanding of Turkish literature rhetoric understanding of what kind of change and transformation i Belâgat (La Rhétorique) It will be studied.

Keywords: Münif Pasha, eloquence, rhetoric, 19th century.

GİRİŞ

Belâgatın gelişimi ve bu konudaki çalışmalar araştırmacılar tarafından dört döneme ayrılmıştır. Birinci dönem Kur'ân-ı Kerim'in nüzülünden yaklaşık IV. (X.) yüzyıl sonlarına kadar olan dönem olarak sınırlanmıştır. İkinci dönem ise IV. (X.) yüzyıl sonlarından VIII. (XIV.) yüzyıl sonlarına kadar devam eden, belâgatın müstakil bir ilim olarak şekillendiği, belâgat terimlerinin belirleme başladığı ve yazılan eserlerde belâgat konularının ön plâna çıktığı dönemdir. Üçüncü dönem VIII. (XIV.) yüzyıl ortalarından XIII. (XIX.) yüzyıl sonlarına kadar devam eden dönemdir. Bu uzun dönemde birçok ilim dalında olduğu gibi belâgat ilimlerinde de bir duraklama başlamıştır. Belâgat adına yapılan çalışmalar denilince akla ilk gelen Hatîb el-Kazvîni tarafından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü bölümünden faydalanılarak yazdığı Telhîsü'l-Miftâh'ıdır. Daha sonraki çalışmalar ise bu kitap üzerine yazılan şerh, haşiye ve talikatlar şeklinde olmuştur. Nitekim dönemin ismi "şerh ve haşiye dönemi" olarak da bilinmektedir. Bu sebeple uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u, Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ve Teftâzânî'nin *Mutavvel*'i okutulmuştur (Kılıç, 1992, s. 380-384).

O dönemde Arapça'nın ilim dili olması, Türk âlimlerinin bu alandaki çalışmalarını Arapça telif etmesinin sebep olmuştur. Böylelikle de Türkler asırlarca belâgat konusundaki kitapları Arapça asıllarından okumuştur. Dolayısıyla Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları döneminde belâgat alanında Türkçe yazılmış bir eserden söz edilememektedir (Kılıç, 1992, s. 384).

Dördüncü dönem ise XIII. (XIX.) yüzyıl sonlarından günümüze kadar devam edegelen, İslâm dünyasının Avrupa ile temasa geçmesinden sonra birtakım yenilik arayışlarının başladığı bir dönemdir. Bu döneme, belâgat ilminin farklı ve yeni bir boyut kazandığı bir evre demek de mümkündür. Bu dönemde yetişen

belâgatçiler, savundukları belâgat anlayışına göre klasik tarz belâgat çalışmalarını devam ettirenler ve belâgata modern bir yön/yüz vermek isteyenler olmak üzere araştırmacılar tarafından iki gruba ayrılmışlardır. Dönemin diğer bir özelliği, alimlerin hem klasik kaynaklardan hem de şerh ve haşiye türü eserlerden faydalanarak konuyu kendi düşüncelerine göre ifade etme yoluyla yeni eserler kaleme almış olmalarıdır. Dolayısıyla bazı âlimler, klasik belâgat kitaplarının yöntemlerine sadık kalmayı savunurken, bazıları da Batılı eserleri örnek alarak belâgata modern bir bakış açısı kazandırmaya çalışmışlardır (Kılıç, 1992, s. 381).

Münif Paşa'nın *İlm-i Belâgat (La Rhétorique)* adlı eseri tam da bu son dönemde yazılmıştır. Eserin varlığı bilinmekle birlikte ne kitabın kendisinde ne de kaynaklarda yazılış tarihi hakkında net bir bilgi vardır. Eserin Münif Paşa'nın Mekteb-i Hukûk'ta ders kitabı olarak kullanıldığı bilindiğinden, 1800'lü yılların sonunda yazıldığı düşünülmektedir. Ancak Osmanlı'nın Batılılaşma yıllarına tesadüf eden bir eser olduğu muhakkaktır. *İlm-i Belâgat (La Rhétorique)* geçiş döneminde belâgat alanında yazılmış ilk dört eserden biri olması bakımından önem arz etmektedir:

1. Bu dört eserden ilki, Ahmet Hamdi'nin 1876 tarihinde yazdığı *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'sidir (Kılıç, 2007a, s. 8). Ahmed Hamdî, *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*'nin giriş kısmında ilm-i meânî, ilm-i beyân ve ilm-i bedî'nin tarifini vermiştir ve eser bu giriş bölümü yani "Fesahat" kısmından sonra "Meânî, beyân,bedî" olarak üç "mebhas" ayrılmıştır (Kılıç, 2007b, s. 167). Eser, ilk olma vasfının yanında, Türkçe kaleme alınan ilk belâgat kitabı olma özelliği de taşır. Daha sonra Ahmet Cevdet *Belâgat-i Osmânîyye*'yi kaleme alınmıştır. Belâgatı hem bütünlüklü bir hâle getirip hem de Türkçeleştirmek amacıyla yazılan bu iki eserden sonra Fransızca retorik anlayışını benimseyen ilk eser ise *Mebâni'l-İnşâ* (1871) adıyla kaleme alınmıştır (Barlak, 2016, s. 15). Bu dönemde Fransızca retorik anlayışı benimsenerek yazılan ikinci eser ise Münif Paşa'nın *İlm-i Belâgat (La Rhétorique)* adlı kitabıdır. İlm-i Belâgat, biçim ve içerik bakımından çağdaşı olan dört kitaptan (*Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, *Belâgat-i Osmânîyye*, *Mebâni'l-İnşâ*) birtakım farklılıklar göstermektedir. İlm-i Belâgat (*La Rhétorique*)'ın üzerindeki Batı tesirini ve benzerlerinden farklı olan yönlerini şöylece sıralamak mümkündür: Eserin tertibi klasik belâgat tasnifinden farklıdır.

2. Belâgat ıstılahları büyük ölçüde Fransızca retorik terimleriyle yer değiştirmiştir.

3. Örnekler ağırlıklı olarak Batı edebiyatının mensur

örneklerinden seçilmiştir.

Eserin özellikleri ve örnekleri hakkında bilgi verilirken yapılan alıntılar “Münif Paşa, İlm-i Belâgat-La Rhétorique, Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Kitapları. No. 219. vr. 32.1” künyeli yazmadan çeviri yazıya aktarılmış şekilde italik olarak yazılmıştır. Ayrıca adı geçen yazmadan yapılan alıntılara atıflar “(İ.B. s. 1)” şeklinde gösterilmiştir.

1. MÜNİF PAŞA’NIN İLM-İ BELÂGAT (LA RHÉTORIQUE)’İ HAKKINDA

Münif Paşa Tanzimat döneminin önde gelen isimlerindedir. Hatta Osmanlı Devleti’nin çok yönlü devlet adamı modeline uygun eğitim almış bir aydındır. Dolayısıyla onun bu çok yönlülüğü nedeniyle o dönemde felsefeden iktisada, tarihten etnolojiye kadar toplumun aydınlanmasını istediği tüm konularda, aynı ağırlıkta ve seviyede olmasa da birtakım eserler vermiştir (Akin, 2014, s. 24). Bu eserlerden biri de belâgat alanıyla ilgili eseri İlm-i Belâgat (La Rhétorique)’dir. Önemli vasıfları olan bu eser, henüz çeviri yazıya aktarılmamıştır ve hakkındaki bilgiler de yetersizdir. Bu nedenle bir tanıtma çalışması yapma gereği duyulmuştur. *İlm-i Belâgat*’ın söz konusu yazma nüshası bir mecmua içinde yer almaktadır. Eser bu mecmuadaki üç yazma metinden birisidir. Eserin Münif Paşa’nın Mekteb-i Hukûk’ta belâgat hocalığı esnasındaki ders notlarının derlemesi olduğu tahmin edilmektedir. Bu tahminin nasıl ortaya çıktığı makalenin sonuç kısmında izah edilmiştir.

1.1. İlm-i Belâgat (La Rhétorique)

Eserin yazılış tarihine ilişkin kesin bir kayıt bulunamamıştır. Ancak metinde geçen kelimelerden yola çıkarak İlm-i Belâgat’ın müellifin yaşadığı dönem olan 19. asırda kaleme alındığı muhakkaktır.

Eser “*Belâgat, edebiyâtın daha mükemmelidir. Zamânımızda her şey terakkî itdiği gibi fenn-i belâgat da hayli terakkî itmiştir*” cümleleriyle başlar. Münif Paşa bu girişte kullandığı “*zamânımızda her şey terakkî ittiği gibi fenn-i belâgat de hayli terakkî itmiştir*” (İ.B. s.1) cümlesinde “*zamân*” kelimesiyle aslında eserin en başında okuyucuya yazıldığı dönemi sezdirmiştir. Çünkü o dönemde zaman kelimesi ve “*terakkî*” kavramı daha çok Avrupa’daki sanayi devrimine ve bu devrimin etkisiyle yapılan çalışmalar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla belâgatte olan ilerlemenin de Avrupa etkisiyle olduğunu bildirmek istemiştir. Bu giriş cümlesinden anlaşılacağı üzere eserin en başında konunun klasik belâgat

anlayışından farklı bir bakış açısıyla ele alınacağı ortaya çıkmaktadır (Budak, 2002, s. 414).

Eserin başlığını *İlm-i Belâgat* olarak yazan Münif Paşa'nın bu başlığın hemen altına kırmızı mürekkep ile *La Rhétorique* yazması da kitabın klasik belâgat yerine batı tarzı belâgat tertibi üzerine kaleme alınacağını göstermektedir. Eserin Dîbâce bölümünün olmadığını ve son bölümünün de eksik olduğunu bildiren çalışmalar olmakla birlikte kitap dikkatlice incelendiğinde başlangıç kısmını geleneksel eserlerdeki dîbâce bölümü yerine geçecek biçimde düzenlendiği anlaşılabilmektedir. (Özgül, 2014, s. 51). Son bölümünün eksik olması kısmına gelince, içindekiler kısmı ve fihrist bölümü bulunmayan kitabın nasıl sonlandığı kestirilemediğinden o konuyla ilgili halihazırda bir tespit de yapılamamıştır.

Münif Paşa eserin girişinde öncelikle belâgatın öneminden bahsetmiştir. Belâgatı "*edebiyatın daha mükemmeli*" sıfatıyla bir tanımlamıştır. Kendi döneminde her alanda ilerlemenin olduğu gibi belâgat ilminin de bu ilerlemelere fazlaca dâhil olduğunu söylemiştir. Bu giriş cümlelerinden sonra Münif Paşa belâgatın vasıta olarak kullanıldığı durumları sıralayıp bunların Fransızca ve Türkçe tanımlarını yapmıştır. Ardından klasik anlayıştan farklı olarak belâgatı bir "*fenn-i iknâ*" yani "iknâ sanatı" olarak nitelemiştir. Burada kullanılan "*fen*" kelimesinin günümüzdeki fen-teknik anlamıyla değil sanat/hüner anlamıyla yer aldığı âşikârdır.

Belâgatın edebiyatın daha üstünü olduğunu söyleyen Münif Paşa belâgatın neden gerekli olduğunu şu cümlelerle açıklamıştır:

"Kelâmı akrân ve emsâlimizle ve mücerred ba'zı efkâr-ı 'âdiyyeyi mübâdele itmek için isti'mâl ider isek lisân kavâ'idine ri'âyet itmek kifâyet ider. Lâkin ekşeriyâ vâki' olduğu gibi diğer ba'zı zevât-ı kirâm ile birlikte bulunduğumuzda ve bâ-ıhuşûş anlarıñ efkârına bir te'şir hâşıl itmek ya'nî anları iknâ ve ilzâm eylemek istediğimizde [1] yâhud bir mahkeme ya bir cem'iyet huzûrunda bir müdde'âyı işbât yâhud müdâfa'a itmek lâzım geldikde ya bir mukâvele-nâmeyi tahrîr yâhud bir kitâbı te'lif ve tertîb itmek istediğimizde yâhud bir meclisde muşâhabet için ifâde-i merâm itmek ve mustemi'in meyl ü rağbetini celb eylemek istediğimizde yegâne lisân kavâ'idine mutâbık söz söylemek kâfi olmaz. O hâlde başka bir vâsitaya mürâca'at itmek iktizâ ider. İşte o vâsitâ dahî mevzû-i bahşimiz olan "*ilm-i belâgat yâhud fenn-i iknâ*"dır" (İ. B. s.2).

Bu cümleleri sadeleştirmek gerekirse günlük konuşmalarda dilin

kurallarına/konuşma kaidelerine uygun davranmak yeterli iken önemli kişilerle konuşurken bir fikir tartışmasına gidildiğinde yetkinlikle o kişiyi ikna etmede veya bir mahkeme huzurunda haklılığı isbat etmede yahut savunmada, bir sözleşmeyi imzalamada yahut bir kitabı telif etmede, bir mecliste konuşurken izleyenlerin dikkatini çekmek için daha önemli bir araca ihtiyaç duyulduğunu ve bu aracın da “ ilm-i belâgat/ fenn-i iknâ” olduğunu anlatmıştır.

Belâgatın kendi içinde kullanılabilceği alanları ise Fransızca adlarıyla şu şekilde adlandırmıştır:

“Hükûmete mute³allik mecâlisde meşelâ meb³üşân meclisi gibi memleketin menâfi-i ³umûmiyyesi muzâkere olunduğı vakt isti³mâl olunur ise hitâbet idenlerin nu³uklarına (nutk-ı cedeli) “Deliberatif ” dirlir. Şâniyen-İnsânlar kendi menâfi-i huşûsiyyelerini beynerinde ihtilâf tekevvin iderek faş-ı da³vâlarına me³mûr olan diğer âdemler huzûrunda haklarını ihkâk itirmek ma³şadiyla mevcûd ise onların nu³uklarına (hitâbet-i ³adliyye) dirlir. Şâlişen-Bunların hâricinde ya³ni muzâkerât-ı siyâsiyye vü muhâkemât-ı ³adliyyeye mute³allik olmayan makâlâta dahî işbâtiyye “Demonstratif” tesmiye olunur” (İ. B. s. 4).

Söz konusu ifadelerin daha anlaşılır biçimini şöylece dile getirmek mümkündür. Belâgattan eğer mebûsan meclislerinde yararlanılıyorsa buna “nutk-ı cedeli (délibératif)” dendiğini, insanların şahsî haklarını kendi aralarında müdafaa etmek için kullanılıyorsa buna “hitâbet-i adliyye” dendiğini, bu iki durumun haricinde kullanılıyorsa eğer buna “hitâbet-i işbâtiyye (démonstratif)”³ dendiğini söylemiştir.

Klasik belâgat anlayışında, “beyân, bedî, meâni” taksimi Münif Paşa'da, “ tasavvur (invention), tertîb (disposition), beyân (élocution)”, olarak sıralanıp şekillenmiştir. Hatta bir de dördüncü kısım eklenmiş ve şöyle ifade edilmiştir:

“İşte bu vecihle ‘ilm-i belâgat üç kısma ta³ksîm olunur. Bu üç kısma b³erzî kerre bir de dördüncü ilâve olunur ki, o da fîl dînîlir”

³ “Nutk-ı cedeli (délibératif)” ve “Hitâbet-i işbâtiyye (démonstratif)” terimlerinin Fransızca karşılıklarını veren Münif Paşa “hitâbet-i adliyye” teriminin Fransızcasını vermemiştir. Eser hakkında çalışma yapan Kazım Yetiş burada yeri boş bırakılan terimin Fransızca karşılığı için “judicaire” kelimesini önermiştir.

(İ. B. s.2) .

Gelenekteki anlayışta belâgat; meânî, beyân, bedî şeklinde tasnif edilir. Önce meânî ile sözün duruma uygun bir şekilde nasıl ifade edileceğini, daha sonra beyân ile bir maksadın birbirinden farklı usullerle, hakikat ve mecâz dairesinde teşbih, istiâre ve kinâye tarzıyla ne şekilde dile getirileceğini en sonunda ise bedî ile maksadı ifadeye yeterli olan söze mana ve âhenk açısından güzellik verme yollarının nasıl gösterileceği öğretmektedir. Münif Paşa'ya göre bu sıralama önce bir düşünceyi hayal etme yani tasavvur, daha sonra onu tertib etme ve en son olarak beyan etme şeklinde tasnif edilmiştir. Klasik belâgatten farklı olarak meânî sadece başta verilmesi gerekirken üçüncü bölüm olarak sonda beyân bölümünün içinde anlatılmaktadır. Bedî'e ise eserde hiç değinilmemiştir.

Eserde bulunan örnekler Aristo (MÖ 384-MÖ 322), Fenelon (1651-1715), Volney (1757- 1820), Quantilianus (MS 35- MS 100), Çiçero (MÖ 3 Ocak 106- MÖ 7 Aralık 43) gibi Fransız, Yunan ve Latin müelliflerden yapılan alıntılardır. Türk edebiyatından ise Nâbî (1642- 1712) ve Namık Kemal (1840-1888)'e ait nazım örnekleri verilmiştir. Bu örneklerin büyük bir kısmı Batı kaynaklı olmakla birlikte “*Sadr-ı İslamda Şam'ın Fethi*” gibi İslam Tarihi'nden de nesir hâlinde örneklere yer verilmiştir. Eserde nesir örnekleri nazım örneklerine göre daha çoktur. Klasik anlayışta gelenekte örnekler manzum olarak verilir. Münif Paşa'nın kitabında ise nesir öne çıkmaktadır. Hatta bazı mensur örnekler konu anlatımlarından bile daha uzundur. Bu biraz da Tanzimat edebiyatının genel görünümünü yansıtmaktadır. Bu durumun diğer bir nedeni ise eserin Mekteb-i Hukûk'ta okutulan bir ders kitabı olmasıdır. Çünkü burada Münif Paşa'nın muhatabı Mekteb-i Hukûk öğrencileridir. Bu yüzden Münif Paşa konuya daha çok hitabet ve nesir açısından yaklaşmıştır.

Eserdeki örnekler “*misâl*” veya “*diğer bir misâl*” başlığıyla verilmiştir. Bu şekilde dokuz nesir örneği vardır. Bunlara ilaveten on adet de nazım örneği vardır. Ancak konu anlatımlarında da başlık verilmeden mensur örnekler bulunmaktadır. Bu örnekleri inceleyecek olursak:

“*Fenn-i Belâgatî Târîf ve Takşimi Beyânındadır*” başlıklı konu anlatımında “ta'bîr-i belîğ” örneği için başlık verilmeden Sadr-i

İslamda⁴ Şam'ın fethinde meydana gelen bir hadise nesir hâlinde örnek olarak verilmiştir. Diğer bir örnek ise “*Sebeb ü Müsebbib Hakkındadır*” başlıklı konu anlatımında yine başlık verilmeden Büyük İskender denilen İskender-i Rûmî'nin savaşları ve galibiyetleri şehir isimleriyle birlikte yer verilmiştir. Daha sonra “*Ezâdâ Beyânındadır*” başlıklı konu anlatımında başlık verilmeden

“Meşelâ bir müellif maḥdûmunîñ aḥlâkıñı taşvîr itmek isteyüp bu maḥsâdını isti'mâl için o zât a mute'allik fezâ'ili kale almayarak anıñ yeri olmayacağı kabâ'ihî beyân ider. Şöyle ki;”

cümlesi verilerek adı tespit edilemeyen bir müelliften alıntı yoluyla bir örnek aktarılmıştır. Daha sonra “*Tertib Beyânındadır*” başlığı altında “tertib” konusu “bir ev inşaati tertibi” örnek verilerek sadece gerekli malzemelerin elde bulunmasının yetmeyeceğini aynı zamanda bir plan yapmanın da lazım olduğu söylenerek” tertib konusu örnekler üzerinden anlatılmıştır.

Eserde Dünya edebiyatından müelliflerin ismi zikredilerek “mişâl” ve “diğer bir mişâl” başlığı olmadan verilen örnekler ve alıntılar ise şöyledir:

Münif Paşa “Fenn-i Belâgatîñ Ta'rîf ve Taḫsîmî *Beyânındadır*” başlıklı konuda Çiçero'nun bir münşiyi avcıya benzetmesini örnek olarak vermiştir. Bir avcı ilk olarak av arayacağı mevkiyi tespit ediyorsa bir münşinin de ilk olarak bahsedeceği konuyu belirlemesi gerektiği açıklanmıştır:

“Roman meşâhîr-i ḥutebâsından “Çiçero'dan” bir ḥaṭîb yâḥud bir münşiyi bir avcıya teşbîh ider ve dir ki avcı evvel emirde av arayacağı mevkiyi kararlaştırmak lâzımdır. Ba'dehû zihinde anı vüs'at-i ḥudûdını ta'yîn ider işte bir avcı böyle yapar ise artık anıñ elinden hiçbir şey kurtulamaz. Kezâlik bir ḥaṭîb yâḥud bir münşî dahı baḥş ideceği mädde-yi müte'allikını evvel emirde ḥâzırladıḡdan şofıra söyler ve öylece yapar ise tamâmı maṭlûb-ı vech ile yazabiliyor ve her fıkranıñ ve her mäddeniñ taḥtında keş ü müstetir olan şeyleri gûyâ kendiliginden gelmiş gibi ibrâz-ı vücûd iderler ve hepsi tertib üzre zihne tevâüd iderler. (İ.B. s.6)”.

Quantiliyun adlı müelliften “dikkat konusu ile ilgili şöyle bir alıntı yapılmıştır:

⁴ Sadr-İslam: Hz. Peygamber'den sonraki dört halife dönemini kapsayan süreç verilen isimdir.

“Dikkat, bir bahşeye ‘ağallarmızın var kuvvetini virmek hassâsıdır. Gerek edebiyâta mute‘allık mevâdda ve gerek sâ‘ir her türlü maqâsıdda muntehâ-yı iktidâr idâre itmek lâzımdır. Fakat anın mâ-fevkinde olan dereceye değil, zirâ‘e öyle bir hâlde ‘acız ü fütûra düçâr olur. Hatta büleğâdan “Quantiliyun” nakl ider ki: Bir maqâle kaleme almak için şâkirlerimden birine bir bahşi vermiş idim. Birkaç sâ‘at düşündükten soñra gelir, vâhîde yazamayup kemâl-i ye‘se fütürundan nâşî elleriyle.....(İ.B. s.7)” örneği verilmiştir.

Rasin’in Fransız tiyatrolarının durumu ile ilgili görüşünden bir bölüm nakledilmiştir:

“Fransa meşhûr şâ‘irlerinden “Rasin” kezâlik onlardan “aeorneil’in” mahâret-i şî‘riyesini beyân itmek için anın @hürundan evvel Fransız tiyatrolarının ne hâlde olduğunu nakl ü hikâye idüp dir ki: “Korneil işlâha başladığı vakt Fransız tiyatroları gâyet inti‘amsız [16] bir hâlde idi. Anda hiç hûsn-i tabî‘at eşeri yok idi. Tiyatronun hûsn-i haqqikatı ne olduğunu kimse bilmez idi. Mü‘ellifler seyirciler kadar câhil idiler..... (İ.B. s. 15-16)”.

Plutarh’ın “*Meşâhir-i Ricâl Muhâkemesi*” adlı kitabından bir kişinin yargılanması ile ilgili Atina mahkemesinde gerçekleşen bir yargılama örneği verilmiştir:

“Mişâl: Bir zât mahkeme huzûrunda cinâyete mute‘allık bir da‘vânın müdâfa‘ası sırasında umûr-ı ‘âdliyyeye mute‘allık mu‘âmelâtın icrâsında gereği gibi ve tamâmiyla ri‘âyetin lüzûmü ve ehemmiyetini işbât itmek isteyüp “Plutarh” Meşâhir-i Ricâl Muhâkemesi ‘unvânlı kitabında “Fusiyun” nâmlı bir zâtın muhâkemesini ihfâr ider. Şöyle ki bu “Fusiyun” ile erbâb-ı isti‘âmet ü hamiyetden olan ba‘zı dostları cinâyete ithâm olunarak katle hükm olunmuşdı. Ba‘dehû bunların berâ‘et-i zimmetleri tebeyyün iderek o vakt güyâ bir nevc mükâfât ve anlara bir nevc saltnat olmak üzere ve bu ha‘tâyı işlâh ve anları tatyîb ve ibkâ-yı nâmları ve i‘lâ‘-yı şânları için heykelleri ismâl olunmuşdı..... (İ.B. s. 20)”.

Masilliyon’dan “be-kâ-yı rûh” hakkında bir makalesi tercüme edilmiş ve örnek olarak aktarılmıştır:

“Meşelâ “Masilliyon” nun be-kâ-yı rûh hakkında bir maqâlesi mişâl olarak zikr olunabilir. [35] (Masilliyon)’nün be-kâ-yı rûh hakkında bir maqâlesi mişâl olarak bi’l-terceme zikr olunur. Hâllerine yâhud kaderlerine râzî olan mevcûdâtın cümlesi buldukları hâlden hoşnûd görünüyorlar. Meşelâ yıldızlar cevvi semâda

müsterih olup diğer bir 'aleme tenvir itmek için buldukları mevki'leri terk itmek arzüsünde bulunmazlar. Harekâtı bir kâ'ideye tâbi' olan kürre-i arz dağı yıldızları yerini zabt itmek için yukarıya doğru (İ.B. s. 34-35)".

Sokrat'tan "*Bürhân-ı Müselsef*" konusu ile ilgili bir mantık önermesi nesir hâlinde örnek olarak verilmiştir:

"Meşâhîr-i hükemâ-yı Yunâniyyeden "Sokrat" ekşeriyâ bunı isti'mâl iderdi. [41] Meğelâ bir yolcu gider iken yol üstünde bir doñmuş ırmağa tesâdüf ider. Bunun üzerinden geçüp geçmemek kâbil olup olmadıgını añlamak için bir tilki şalverir. Tilki kulağını buzuñ üzerine kor soñra buzuñ altından şuyun hareketini işidir. O vakt derhal turur ilerü gitmez. İşte bu tilkinin istidlâli istidlâl-i müselseldir. Güyâ kendüsince bu istidlâli tertib ider. Şöyle ki; Her seslenen şey° müteharriktir, her hareket iden şey° doñmamışdır ve her doñmamış şey° mâ'idir ve her mâ'î şey° bir ağırlık altında kayar. Mâdâmkı kulađınıñ yanı başında su sesi işidiyorum demek olur ki doñmamışdır. Şu hâlde beni kaldıracak kadar kâlm degildir neticesini çıkarır (İ. B. s. 40- 41)".

Bousset'den mukaddime konusuyla ilgili "İngiltere kraliçesinin cenaze alayı hutbesinin mukaddimesinde istimal ettiği durumdan bir alıntı yapılmıştır:

"Meşhür (Bossuet) İngiltere kraliçesinin cenâze alayı hutbesindeki muqaddimesinde bu tarzı isti'mâl itmiş ve dimiş ki; "Bu 'âlem-i fenâda 'izzet ü 'â'âmet ve kudret" bevâtı'l-mülk", "Hi'âb-ı müste'âbına sezâvâr olan Cenâb-ı Mâlikü'l-Mülk hazretlerine mahşûsdir. Öyle bir fermân-fermâ-yı bî-teva'kküfdür ki istiklâl-i dâd u dehşetde müdâhale vezîr-i müsteşârdan münezzehtir. Öyle bir mâlik-i bahşâ-yı bî-tekellüfdür ki müselle-i dest-i şehriyârân olan ma'mûre-i cihân envâc-ı bahr-i kudretinin endâhte-i sâhil..... (İ. B. s. 46)".

Yine "mukaddime" konusuyla ilgili Çiçero'nun "ayan meclisinde Katalina ile arasında geçen diyalog" nakledilmiştir:

"Ba'zı kerre "Debut" hadid ve serî' olur. Romalı meşhür hatîb Çiçeron'nuñ muqaddimesi gibi ki a'zâ'sını katl itmek için 'ayân meclisine gelüp aralarında oturmağa cesâret iden (aeatelina) yı gördükde bu hatîb heyecân-ı gâşb hâlinde yüksek şedâ ile (Katalina!) sen ne vakte kadar bizim şabr u taħammüllerimizi sũ-i isti'mâl ideceksin daha ne vakte kadar senin evzâ'-ı mecnûnâneñin parçası olacağız" dimişdir (İ. B. s. 46)".

“*Beyân Beyânındadır*” başlıklı konu anlatımında “*Masilliyon*”dan konuyla ilgili bir alıntı yapılarak örnek verilmiştir. Daha sonra “*Cerh ü İbtâl*” adını verdiği kavramı anlatırken yine Quantiliyun’dan alıntı yapılmıştır. “*Kısm-ı Şâlis Beyân Hâkkındadır*” bölümünün içinde Diyojen ve Eflatun arasında geçen bir diyalog nakledilmiştir. Yine J. Jack Rousseau’dan “*Emil nâmındaki bir çocuğun terbiyesi*” hakkında yazmış olduğu eserden çocuk terbiyesi ile ilgili bir bölüm nakledilmiştir. İlm-i Belâgat (La Rhétorique)’da daha başka örnekler varsa da hepsine burada yer verilmemiştir.

Bu örneklerle ilgili şöyle bir tespit de yapılabilir. Münif Paşa belâgat terimlerinin Osmanlı Türkçesi karşılıklarının yanında Fransız dilindeki karşılıklarını vermiş ve bunları anlatmak için genellikle birden fazla, çoğu üç olmak üzere farklı müelliflerin yaptığı alıntılarla izah etmiştir.

Ayrıca Münif Paşa kitapta “*Fîliyyâtın Tâdâdı Beyânındadır*” başlıklı konu anlatımından sonra Fenelon’un Telemak adlı eserinden “*târif-i mufaşşala*”ya örnek olarak “*Telemaktaki Bir Mağara’nın Târihi*” bölümünü, hemen ardından da Mösyö Volney’in Ruins namı kitabından “*Tedmür Harabesinin Târihi*” başlığıyla Tedmür Harabesi’nin tarifini nakletmiştir. Bu örnekler kitapta yer alan diğer örneklerle göre daha uzun nesir örnekleri olması bakımından farklıdır.

Eserin girişinde belâgat ilminin genel tanımı ve nasıl ortaya çıktığı açıklandıktan sonra bölümlere ayrılarak konu anlatımına devam edilmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar; *tasavvur*, *tertib*, *beyân*dır. Bu bölümler kendi içinde Münif Paşa tarafından şu şekilde alt başlıklara ayrılmıştır:

İLM-İ BELÂGÂT

Birinci Kısım- TA^TAVVUR

1. Fîliyyâtın Beyânındadır (9-10)

- Fîliyyâtın Tâdâdı Beyânındadır (10)
 1. mişâl: Telemak’daki Bir Mağaranın Târihi (10-12)
 2. mişâl: Tedmür Harabesi’niñ Târihi (13-15)
- Sevâbık u Netâyic Beyânındadır (15-17)

- Sebeb ü Müsebbib Hakkındadır (17-19)
- Eşbâh ü Neccir Beyânındadır (20-21)
- Eздâd Beyânındadır (21-22)
- 2. Tahrik-i Hevesân Beyânındadır (22-32)
- 3. İstidlâl Hakkındadır (33-36)
 - Kıyâs-ı Muhtaşar Beyânındadır (36-38)
 - Mişâl Hakkındadır (38-39)
 - Bürhân-ı zülkarneyn Beyânındadır (39-40)
 - Bürhân-ı Müselsel Hakkındadır (40-42)
- İkinci Kısım- TERTİB (43- 45)
 - Tertib-i Hutebâ Hakkındadır (45-47)
 - Beyân Beyânındadır (48-49)
 - Cerh ü İbtâl (49-50)
 - Hâtime Beyânındadır (50-51)
 - Péroraision (51-52)
 - Her Dürlü Mebâhişde İsti'mâl Olunur Tertib Kavâ'id-i (53-55)
- Üçüncü Kısım- BEYÂN (56-61)
 - Kısım-ı Şâliş Beyân Hakkındadır (62-65)
 - Efkâr Yâhud Me'ânî Beyânındadır (62- 65)
 - Efkârîñ Beyninde Olan Münâsebât Hakkındadır (65-67)

Bu başlıklardan anlaşılacağı üzere eserin ismi her ne kadar *İlm-i Belâgat* sa da bölüm başlıkları ve konu tasnifi bakımından klasik belâgat tasnifinden farklıdır. Tamamen Aristo'dan beri sistemleşip gelen ve Batı retoriğini yansıtan bu durum örneklerde de kendini göstermektedir. Bütün bu özelliklerine rağmen eser bir taraftan da geleneksel kaynaklara bağlıdır. Bu duruma bir örnek verecek olursak eserin girişinde İlm-i Belâgatı tanımlarken önce Aristo'dan daha sonra Eski Yunan'dan, ardından da "*inne minel*

beyâni'l hira' hadisiyle konunun delillendirilmiş olması Münif Paşa'nın sentez yapma düşüncesini destekler niteliktedir. Belâgat bir ilim olarak meâni, beyân ve bedf olmak üzere üç bölüme ayrılır (Saraç, 2016, s. 38). Eserde belâgatı ele alırken belâgatın bu temel bölümlerinden olan "Meâni" ve "Beyân"ı ihmal etmeyip onlardan da bahsedişine bakılınca klasik belâgat anlayışından büsbütün uzaklaşmadığı da ortadadır. Münif Paşa'nın İlm-i Belâgat'ı kaleme dönemde yazılmış eserlerde böyle bir konu tasnifine rastlanmadığı için bu durumun onun kendi tasavvuru olup olmadığı tam olarak kestirilememektedir. Ancak Kazım Yetiş, bu konuda "...eserde batı rhétorique'in örnek alındığı ve bu alandaki batılı bir kitabın tercümesinin yapıldığı muhakkaktır" (Yetiş, 2006, s. 75), demişse de eserdeki Türkçe örneklere bakılınca tercüme denilemeyeceği de bir gerçektir. Kaynaklarda İlm-i Belâgat adlı eserin "son kısmının eksik kaldığı" (Yetiş, 2006, s. 75), "iki müsveddesinin de Münif Paşa'nın aile ağacında yer alan ve ismi zikredilen bir aile üyesinde olduğu" bildirilmiştir (Özgül, 2014, s. 51).

1.2. İlm-i Belâgat (La Rhétorique)'ın Dili ve Üslubu

Eserin dili konusunda şunları söylemek mümkündür:

Sayısı çok olmayan uzun cümleler, ikili, üçlü terkipler, kimi arkaik kullanımlar olsa da yazıldığı döneme göre dili sade sayılır. Eğitim almış birinin anlayabileceği düzeydedir.

Retorik kavramlarının dönemin Türkçesinde tam karşılığı olmadığı için müellif bu terimlerin orijinal hâllerini de yazmayı uygun görmüştür. Ayrıca kitapta, bir yandan Fransızca retorik terimlerine yer verilirken diğer yandan retorik bir parçası kabul edilen mantık terimlerine de yer verilmiştir. Bu terimleri yine Münif Paşa örnekler üzerinden açıklamayı tercih etmiştir.

Burada eserde açıklanan kavramların ve terimlerin yazımı konusunda bir hususu da açıklamak gerekmektedir. İlm-i Belâgat'da metin içerisinde kimi yerler "*İşte bu vecihle 'ilm-i belâgat üç kısma tahsîm olunur. Bu üç kısma bîr kerre bir de dördüncü ilâ ve olunur ki, o da fî'l " " dinilir"* (İ. B. s.2)" örneğinde olduğu gibi işaret edilen kavram yazılmadan boş bırakılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Münif Paşa, tanım yaparken ilgili tanımın Osmanlı Türkçesindeki karşılığının yanı sıra Fransızcasını yazmak istemiştir. Fransızcasını yazmak için ayırdığı bu kısımların yer yer boş kaldığı görülmektedir. Nitekim eser üzerinde çalışma yapan araştırmacılardan Budak, Münif Paşa'nın hitabet çeşitleri ile ilgili yaptığı

tanımlamalarda “hitâbet-i ‘adliyye” kavramının Fransızca karşılığının verilmemesi ile ilgili “bu kelime muhtemelen eser müsveddeden temize çekilirken okunamamış veya o anda hatırlanmamış olabileceği düşünülmektedir” (Budak, 2002, s. 401).

Eserin üslubu teorik bilgiler veren bir kitaptan daha çok taahhiye üslubuna yakındır. Bunun sebebi de yine eserin ders notlarından oluşan bir kitap olmasıdır. Eser klasik anlayışla yazılmış belâgat kitapları gibi yazılmadığı için ilgili alana dair bütün bilgileri de içermemektedir. Bir geçiş dönemi eseri olan kitap doğal olarak hem eski hem de yeni anlayışa uygun dil özelliklerine, terim ve tanımlara yer vermiştir.

2. ESERDE GEÇEN BELÂGAT VE RETORİK TERİMLERİ

Eserde, l'art de convaincre (Fenn-i İknâ*), Deliberatif (nutq-ı cedelî), Demonstratif (“hitâbet-i işbâtiyye), İvention (tasavvur), Disposition (tertîb), locut on (beyân), Exposition (baş-ı mağâl), Noeud (akd), Exorde (mukaddime), Refutation (cerh ü ibtâl), Confirmation (taqvîyyet ve te’yîd), Conclusion (hâtime), Recapitulation (tekrâr-ı telhîs) olmak üzere toplamda 14 tane belâgat ve retorik terimi yer almaktadır. Münif Paşa bu terimleri açıklarken önce bu terimin hangi durumlarda nasıl kullanıldığını açıklamış daha sonra terim ismini Fransızcasıyla birlikte vermiştir. Örneğin Deliberatif terimini şu şekilde açıklamıştır: “*Hükûmete müte‘allık mecâlisde meşelâ mebûsân meclisi gibi memleketin menâfir-i ‘umûmiyyesi müzâkere olunduğı vakt istî-mâl olunur ise hitâbet idenlerin nuuqlarina (nutq-ı cedelî) “Deliberatif” dirler*” (İ.B. s. 4).

SONUÇ

Esere ilişkin yapılan katalog taramasında ve eser hakkında yapılan çalışmalarda *İlm-i Belâgat (La Rhétorique)* Münif Paşa'nın eserleri arasında zikredilmektedir. Ancak eser çeviri yazıya aktarıldığında iki yerde geçen “...aşlı Lâtin lisânında] yazılmış olup bu vak’a Mu‘allim Efendimiz Münif Paşa hâzetlerinden terceme (tercüme) olunmuştur” ve “mu‘allim efendimiz Devletli Münif Paşa hâzetleri dir ki; ben Mısrıda iken bir kitâbe yâ nî mezâr üstü yazısına tesa‘üdüf itdim ki hoşuma gittiğinden birkaç beytini söylerim. İşte şudur...” cümleleri eserin bizzat Münif Paşa tarafından yazılmamış olabileceğini ve ismi bilinmeyen bir öğrencisi tarafından ders anlatımı esnasında tutulan notlarından meydana getirildiğini düşündürmektedir.

Dolayısıyla günümüze kadar Münif Paşa'nın kaleme aldığı bir eser olarak bilinse de eser üzerinde yapılan incelemenin ardından eserin tamamen Münif Paşa tarafından kaleme alındığını söylemek güçleşmektedir.

Eserde mensur örneklerin daha fazla olması eserin ağırlıklı olarak nazım örneklerine dayanan klasik belâgat anlayışından farklı modern (Avrupâyî usûlde yani retorik / hitâbet / üslup ve tabii ki konuşma / nesir merkezli) bir tarzda kurgulanmış olduğu göstermektedir. Eserde klasik belâgat terimlerinden ziyade Fransızca retorik terimlerine yer verildiği anlaşılmıştır.

Kitap hakkında bazı araştırmalarda baş tarafının eksik olabileceği bildirilmiştir. Ancak yapılan bu çalışma ile baş tarafta eksikliğin olmadığı kanaatine varılmıştır. Eserin orjinal metninde son bölümünden sonra varak numaraları verilmiş fakat içi doldurulmamış boş sayfaların mevcut olması kitabın tamamlanıp tamamlanmadığı hakkında bazı tereddütleri ortaya çıkmıştır. Girişi ve sonucuyla ilgili bu değerlendirmeden sonra eksik bırakılan yerlerin olduğu açıktır. Mesela bazı Fransızca ıstılah karşılıkları yazılmak üzere parentez açılmış, fakat bunların içi boş bırakılmıştır. Bu da esere son hâlinin verilmediğinin açık göstergesidir.

Eserde klasik anlayışa göre dağınık bir muhtevanın olması, eski ve yeni terimlerin tam olarak bir birini karşılamıyor olması ve belâgat alanıyla ilgili bütün bilgileri içermemesi onu tam olarak bir belâgat kitabı olarak nitelendirmenin doğru olmayacağını göstermektedir. Dolayısıyla eser için, o dönemde var olan eksikliği gidermek ve aynı zamanda yenileşme hareketlerine de uyum sağlamak amacıyla yazılmış bir kitaptır. Buna göre de bir belâgat kitabından ziyade retorik alanıyla ilgili edebî bilgiler veren bir kitap olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

Eserin telif olup olmayışı bahsinde ise tam olarak yazılış tarihi tespit edilemeye de bu eserin Fransızca Bernard Lamy'nin La Rhétorique: Ou L'Art de Parler (1737) adlı kitabının tercümesi yahut uyarlaması olabileceği tahmin edilmektedir. Fakat bu konuda her iki eserin incelenmesi yapılmadan kesin bir görüş beyan etmek doğru olmayacaktır. Ancak Münif Paşa'nın eserinde her ne kadar Batı'dan Doğu'dan, meşhur metinlerden alıntılar ile örnekler verilmiş olsa da içerisinde Türk edebiyatından örnekler bulunduran esere tercüme denemez. Bu yüzden kitaba telif denmesi de uyarlama denebilecektir.

Sonuç olarak Münif Paşa'nın *İlm-i Belâgat - La Rhétorique* başlıklı eseri ülkemizde, Tanzimat'tan sonra belâgat

alanıyla ilgili yapılan çalışmaların ilklerinden sayılmaktadır. Edebiyatımızda Batı tarzı belâgat anlayışının Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-İnşâ* adlı eserinden sonra yazılmış ikinci örneğidir. Dolayısıyla eserde klasik belâgate göre konu eksikliklerinin olması, eski ve yeni terimlerin bir birini karşılamaması bu alanda yazılmış ilk eserlerden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak buna rağmen bu iki eser kendilerinden sonra bu alanda yapılan çalışmalara öncülük etmiştir.

KAYNAKÇA

- Akın, A. (1991). *Münif Paşa ve Türk bilim tarihindeki yeri*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Akın, A. (2014). *Münif Paşa ve Türk kültür tarihindeki yeri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Barlak, E. (2016). Ahmed Hamdi'nin "Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmâni" ve Ahmed Cevdet Paşa'nın "Belâgat-ı Osmâniyye" adlı eserlerinin mukâyesesi. *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*. 2 (4), 1-16.
- Budak, A. (2002). *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını: Münif Paşa*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, İ. (2006). Münif Mehmed Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32.
- İnceoğlu, F. S. (2005). Tanzimat'ta bir düşünür ve bürokrat: Münif Paşa ve iktisat tasavvuru. *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*. 19 (2), 231-264.
- Kılıç, A. (2007a). *Ahmet Hamdi- Belâgat-ı Lisân-ı Osmani*. Kayseri: Laçin Yayınları.
- Kılıç, A. (2007b). Ahmed Hamdi'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmâni'si. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 9 (16), 166-189.
- Kılıç, H. (1992). Belâgat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.5.
- Mehmet Tahir (Bursalı) (1972). *Osmanlı müellifleri C.II*. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Münif Paşa. İlm-i Belâgat-La Rhétorique. Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet Kitapları. No. 219. vr. 32.

Özgül, M. K. (2014). *XIX. Asrın benzersiz bir politeknîği Münif Paşa*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Saraç, Y. (2016). *Klâsik edebiyat bilgisi belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Yetiş, K. (2006). *Belâgattan retoriğe*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

EKLER

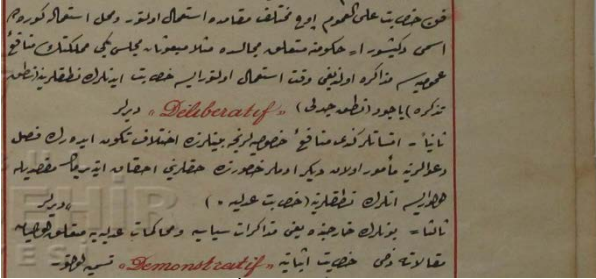
EK 1

Eserin Başı: *Belâgat, edebiyâtî daha mükemmelidir. Zamânımızda her şey terakki itdiği gibi fenn-i belâgat de haylî terakki itmiştir (1^b).*

Eserin Sonu: *Bir makâle yâhud bir risâlenîñ bi'l-cümle eczâ'sını eger(?) belli olacak şüretde yek dîgerine rabı itmek için beynlerinde eñ ziyâde münâsebet ve müşâbehet olan eczâ'sını birbirinin yanı başına koymaya îknâ olunmalıdır (34^b).*

EK 2

Eserin orijinalinde bazı terimlerin Fransızca karşılığının boş bırakıldığı yerlere bir örnek.

(İ. B. s.4)

Makale Künyesi (Araştırma): Gelir, M. Z. (2020). Cicianne sözü hakkında. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 88-107.

CİCIANNE SÖZÜ HAKKINDA

M. Zeki GELİR¹

ÖZET

Cicianne ‘üvey anne’ ifadesi Türkçede yeni bir kullanımdır. Tahminen 20. yy.’ın başlarında ortaya çıkmıştır. İlk kaynaklar kelimenin anlamını ‘büyükanne’ olarak verirler. Görülebildiği kadarıyla sonradan buna ‘üvey anne’ anlamı eklenmiştir. İbaredeki *cici* kelimesi çocuk dilinden alınmış olup ‘güzel, şirin’ anlamındadır. Dolayısıyla *cicianne* ifadesi ‘güzel anne’ demektir ve bu, sevimlileştirme çabasının bir ürünüdür. Ancak, bu ibaredeki *cici* kelimesinin Türkçenin tarihi kaynaklarındaki *çiçe* ‘teyze, hala’ ile aynıyeti iddia edilmektedir. Bu görüşe göre *cicianne* kişinin öz annesi olmayıp anne yerinde olan kadın, anne yerinde olan teyze demektir. Oysa mevcut veriler değerlendirildiğinde *cicianne* kelimesindeki *cici* sözünün ‘güzel, sevimli’ olması gayet tabii ve hatta zorunlu görünmektedir. Üstelik *cicianne* ifadesinin yine ‘üvey anne’ anlamında ve harfiyen ‘güzel anne’ demek olan Fransızca *belle-mère*’den çeviri olması kuvvetli bir ihtimaldir. Türkçe-Fransızca dil ilişkileri göz önüne alındığında Türkçedeki pek çok örnekte olduğu gibi, bu ifade biçiminin de Fransızcadan çeviri olması son derece akla yatkındır.

Anahtar kelimeler: Cicianne, etimoloji, dil ilişkileri, akrabahk isimleri.

ON THE WORD CİCIANNE

ABSTRACT

The expression *cicianne* “stepmother” is a new use in Turkish. It appeared approximately in the early 20th century. The first sources give the meaning of the word as “grandmother”. As far as can be seen, the meaning of “stepmother” was added to this later. The word *cici* in phrase is taken from the baby talk and means “beautiful, cute”. So the expression *cicianne* means “beautiful mom” and this is a product of efforts to sweeten her up. But it is also claimed that the word *cici* in this phrase is the same as *çiçe* “aunt” in the historical sources of Turkish. According to this view, *cicianne* is not the mother of the person but the woman who is in mother’s position means the aunt who is in the mother’s place. When current data is evaluated, it is quite

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni. mzekigeligir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4023-0033>

natural and compulsory that *cici* in the word *cicianne* means “beautiful, likable”. Moreover it is strongly possible that *cicianne* may be translated from *belle-mère*, literally which means “beautiful mom” in French. While considering relation between French and Turkish, as in many example, it is highly logical that this expression is translated from French too.

Keywords: Cicianne, etymology, language contacts, kinship names.

GİRİŞ

Türkçenin akrabalık adları konusunda zengin bir dil olduğu bilinen ve sıkça vurgulanan bir husustur. Aile kurumu ve akrabalık ilişkilerine atfedilen önemin sonucunda çeşitli kan ve sıhrîyet bağı durumları için farklı farklı kelimeler oluşturulmuştur. Türlü akrabalık ilişkilerinin adlandırılmasında Türkçenin öz kaynakları yanında yabancı dillerin kelimelerinden de yararlanmış, onlar da Türkçenin kelime kadrosuna dâhil edilmiştir. Eskiden beri kullanılagelen kelimelerin yanı sıra bazen de toplum ve zihniyet yapısının değişimine koşut olarak birtakım adların kullanımı yadırganmaya başlayıp yerlerini daha mazbut olduğu düşünülen ifade biçimleri almıştır.

Türkçede eskiden beri kullanılan *üvey anne* ve *analık* sözlerinin yanına, belki de bu sözlerin nahoş imgesinden kaçınmak için, bir de *cicianne* sözü eklenmiştir. Üveyliğin rahatsız edici niteliğini bir dereceye kadar yumuşatmak amacıyla kullanıldığını düşündüğüm bu *cicianne* sözü -hiç değilse yazı dilinde- nispeten yeni bir kullanımdır. 20. yy.’dan eski tanığı mevcut değildir. İlk yer bulunduğu sözlüklerde de ‘üvey’ anlamı geçmemektedir. Kanaatime göre bu yapının “Türk malı” değil de ithal bir ürün olması kuvvetli bir olasılıktır.

Cicianne sözünde üveylik anlamı veren *cici* kelimesi ilk bakışta çocuk dilinden alınma bir kelime intibai vermektedir. Fakat bu yapı üzerine bir makale yazıp değişik verileri karşılaştırarak değerlendiren Engin Çetin’in ulaştığı sonuca göre *cici* kelimesi çocuk diliyle ilgili olmayıp tarihî bir Türkçe kelime olan *çiçe*, *çice* ile bağlantılıdır (2012, s. 64). Acaba burada gerçekten çocuk dili söz konusu olamaz mı? Veya *cici* kelimesi *çiçe* sözünden bağımsız bir birim olamaz mı?

Engin Çetin’in kelimenin geçtiği en eski kaynak olarak zikrettiği (2012, s. 64) *Kitâbü'l-İdrâk*'te *cicâ* “Çocuğun validesine hitap ederken seslendiği neda” olarak geçmektedir (Caferoğlu, 1931, s. 25). Çağataycada چچه *çiçe* Semerkant'ta “teyze” ve Harezmi'de “abla” anlamıyla kaydedilmiştir (Pavet de Courteille, 1870, s. 302). Bu Çağatayca veri, ufak bir yazım farkıyla, Zenker'in de aynen alıntılıdığı şekilde (*SL* kısaltması ile) *Senglâh*'ta geçmektedir: “چچه

çiçe dar samarkand ba ma'nā-yi 'amma va dar ḥ'ārazm hamşıra-yi buzurg" (1866, c.1 s. 350).² Buna karşılık Zenker, Doğu Türkçesi olduğunu belirterek, bir başka varyanta da yer vermektedir: حجة cice 'teyze, annenin kız kardeşi' (s. 378). Bunların dışında yine bir Kıpçakça sözlük olan *Kitab-i Mecmu-i Tercuman-i Türki ve Acemi ve Mugali*'de de mezkûr kelime geçmektedir: "çiçä (چچä): Hala, babanın kız kardeşi" (Houtsma, 1894, s. 72, metin 31; Toparlı vd. 2007, s. 51). Görüldüğü gibi bunlar Doğu Türkçesine ve Kıpçakçaya ait, çocuk dilinde "kadın akraba" anlamını ifade eden kararsız şekillerdir (چچä çiçä ~ چچä çiçe ~ چچä çiçe ~ حجة cice abla/teyze/hala/anne).

Kelimenin Anadolu Türkçesinde ilk kaydedildiği sözlük 1876 tarihli *Lehce-i Osmanî*'dir: "çiçe (چچä) is. Türki'de hala manasına, çiçe dahi denir" (2000, s. 98).³ Keza bu kelime daha sonra *Kamus-i Türki*'de de geçmektedir: "çiçe yahut cice is. T[ürki-yi] k[adim] Peder hemşiresi, hala. (Hatırda tutulması elzem metrukâtandır, zira 'hala' lafzı hem Türkçe değildir hem de Arabîde bizim kullandığımız manaya gelmeyip teyze demektir)" (2011, s. 526). Bu kayıtlara dayanarak Engin Çetin'in "A. Vefik Paşa'nın, *Lehce-i Osmanî* sinde sözcüğün varlığı, Ş. Sami'nin sözcük konusundaki tespitleri, çiçe sözcüğünün Osmanlıcada yaşadığını ancak, 19. yy. ile birlikte yerini aslında anlamca farklı olan Arapça hala sözüne bırakarak kaybolmaya başladığını göstermektedir (2012, s. 65-66)" şeklindeki ifadesi kanaatimce pek isabetli değildir, çünkü *Lehce-i Osmanî* öncesinde Türkiye Türkçesinde çiçe ~ cice "abla / hala / teyze / anne" gibi bir kelime tespit edilmemiştir. 1866 tarihli Zenker'in *Handwörterbuch*'unda ise kelimenin Türkiye Türkçesine değil Çağataycaya (t o kısaltmasıyla = *turc-oriental*) aidiyeti peşinen belirtilmiştir. *Kamus-i Türki*'ye gelince, kelimenin Türkçede kullanılmadığını zaten kabul etmiş ("metrukâtandır") ama birçok veriyi aldığı *Lehce-i Osmanî*'den bu kelimeyi de alarak kullanımını teşvik etmiştir. Eski sözlükçülerin çoğu defa birbirlerinin malzemesini esaslı bir incelemeye tabi tutmaksızın aynen alıp kendi eserlerinde kullanmaları nadir görülen bir vaka değildir ve oldukça bol örnekleri vardır. Bu örneklerden iki tanesi üzerinde ayrıntılı bilgi vermek yerindedir:

² Kelime, Pavet de Courteille'de "teyze" (Fr. *tante maternelle*) şeklinde açıklanırken Zenker'in alıntıladığı Farsça ibarede عمة 'amma "hala" (< Ar. عمة 'amma(t), a.a.) olarak geçmektedir (Steingass, 1975, s. 868; Wehr, 1985, s. 876).

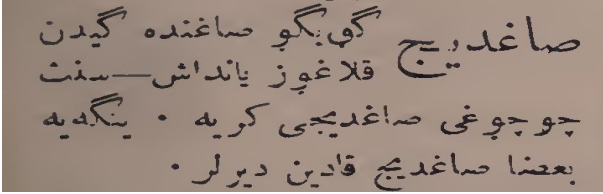
³ Bianchi ve Kieffer'in 1850 tarihli sözlüğü buna benzer bir kelimeyi "چچä cece p[ersan], Grand'mère [Nine]" şeklinde kaydetmektedir (s. 603). Her ne kadar kelimenin Farsça olduğu belirtilse de Farsça sözlüklerde bu veya benzeri bir kelimeyi bulamadım. Kelime, Türkçenin ağzlarındaki şekillerle benzerlik göstermektedir. Bu şekiller için bk. aşağısı.

1) Günümüzde kullanılan *sayın* “muhterem” kelimesi aslında Çağatayca bir kelimedir (Sertkaya, 2010, s. 202-203). Çağataycada ساین *sayin* “iyi, seçkin” gibi anlamlara gelmektedir ve Moğolcadan alıntılanmıştır (Pavet de Corteille, 1870, s. 347; Doerfer, 1963, c.1 no: 248; Lessing, 2003, c.2 s. 1026). Kelimenin morfolojik çözümlemesine gelince, “Türkçe *sag* isminin *-in* Moğolca ekini alarak *sag-in* > *sayin* şeklinde Moğolcalaşan ve İlhanlılar devrinden sonra Türkçeye geçen tarihi bir Moğolca kelimedir.” (Sertkaya, s. 2010, 203). Sayın Sertkaya’nın da belirttiği üzere *sayin* kelimesi birçok tarihi Moğolca kaynaktan görülmektedir: *Moğolların Gizli Tarihi*’nde “*sayin* iyi [gut], güzel [schön]” (Haenisch, 1939, s. 133); *Mukaddimetü’l-edebe*’te “Moğ. ساین *sain* = Tü. ياهشى *yahşı* ‘iyi, güzel’ [хороший]” (Poppe, 1938, s. 315); *Kitab-i Mecmu-i Tercuman-i Türki ve Acemi ve Mugali*’de “ساین *sayin* ‘iyi’ [gut]” (Poppe, 1928, s. 57); *Rasüled Hexaglot*’ta “ساین *sain* ‘iyi, güzel’” (Golden, 2000, s. 261). Kelimenin Türkiye Türkçesine yerleşmesinde Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüğü rol oynamıştır. Ahmet Vefik Paşa, bahse konu kelimenin Türkçe *say-* “hürmet etmek” fiilinden türemiş olduğunu zannedip onu *Lehce-i Osmani*’ye dâhil etmiş ve kendince şöyle anlamlandırmıştır: “**sayın** (ساین) Sayılır, hürmetli, mümtaz, seçme. *Batu Sayın Han ibn-i Tul ibn-i Cengiz*” (2000, s. 336). Bu maddeyi 1890’da Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*’una aktarmıştır: “ساین *sayin*, a. 1. That is counted, accounted, esteemed, excellent, superior. 2. A proper name of men; especially a title of Balu,⁴ grandson of Jengiz Khan” (2015, s. 1033). Ve nihayet *Kamus-i Türki*’de bu veriyi, Redhouse gibi, *Lehce-i Osmani*’den almıştır: “ساین («saymak»)tan. Ç[ığatayca]. ساین Seçme, güzide, müntehap, mümtaz” (Şemseddin Sami, 2011, s. 816). Bildiğim kadarıyla dil devrimi sonrası “muhterem” kelimesinin yerine konulan bu *sayın* kelimesinin Moğolca kökenine ilk işaret eden kişi, 1955 yılında yazdığı bir makaleyle, Clauson’dur: “**Kurultay** ve **sayın** gibi çok sayıda başka gerçek Moğolca kelimeler aynı yolla Cumhuriyet Dönemi Türkçesinde yer bulmuştur.” (2017, s. 276). Görüldüğü gibi sözlükçüler kendilerinden önceki çalışmaların malzemelerini halk arasında kullanılmasına bakmaksızın birbirlerinden nakletmişlerdir.

2) Başka bir örnek olarak *kirve* kelimesini verebilirim. *Lehce-i Osmani*’nin Recep Toparlı edisyonunda *kereye* kelimesi için *sağdıç* maddesine göndermede bulunulmuştur (2000, s. 229). *Sağdıç* maddesinde ise “**sünnet çocuğu sağdıç** kirve” şeklinde bir açıklama

⁴ Matbaa hatası sonucu Batu’nun ismi Balu olarak yazılmış olmalıdır. Dedesi Cengiz Han’ın kendisine *sayın* ‘iyi’ lakabını verdiği ve halkına ve tüccarlara çok iyi davrandığı, bundan dolayı da halkın kendisine ‘iyi yürekli han’ anlamında Sayın Han dediği rivayet edilir (Kafalı, 1992, c. 5 s. 208-209).

vardır (2000, s. 326). Aynı kelimenin iki farklı maddede okunuşunda bir tutarsızlık var. *Kereye* mi *kirye* mi? Yoksa doğru olması gerektiği tahmin edilen *kirve* mi? Buna tam olarak karar verebilmek için sözlüğün orijinal şekline başvurmak gerekir. *Lehce-i Osmani*'nin orijinal nüshasına bakıldığında, Ahmet Vefik Paşa'nın ilgili maddeyi yazış tarzı şöyledir: “KRYH (كربيه) fethateyn iledir sağdıç” (1876, c. 2 s. 1002). Paşa'nın “fethateyn iledir” açıklaması mucibince kelimenin *kereye* (*kerye?*) olması lazımdır.⁵ *Sağdıç* maddesindeki açıklama ise şu şekildedir:

“Sağdıç Güveyi [güyeğü] sağında giden kılavuz, yandaş.
Sünnet **çocuğu** sağdıci کریه KRYH”
(<https://lehcei.cagdasozluk.com/osmanlica-turkce-sozluk-madde-6196.html> 08.03.2020).⁶

Kelime, iki farklı maddede aynı imla ile yazıldığına göre bir matbaa/yazılış hatasından söz edilmese gerek. 1890'da Redhouse da *kerye* maddesini Ahmet Vefik Paşa'dan aynen alır: “*kerye*, A kind of godfather who holds a boy during his circumcision; also a companion who keeps at the side of the boy during the circumcision ceremonies.” (s. 1543). *Kamus-ı Türki* de Redhouse gibi kelimeyi “*kerye*, sağdıç” şeklinde harekelendirip açıklar (s. 1162). Ama aslında böyle bir kelime (varyant) yok ve hiçbir zaman da var olmadı! Bu tam anlamıyla bir “hayalet/gölge kelime”dir (ghost word). *Derleme Sözlüğü*'nde **kereye* ~ *kerye* ~ *kirye* gibi bir şekil bulunmuyor. Belli ki Ahmet Vefik Paşa tarafından bir yanlış derleme/işitme (yazım?) söz konusudur. Takipçileri de tahkik etmeksizin sözlüklerinde bu kelimeye yer vermişlerdir. Tıpkı Clauson'un bu “hayalet” veya “gölge kelimeler”in serüvenini tarif ettiği gibi: “tecrübeler göstermektedir ki gölge bir kelime bir sözlüğe girildiğinde bunu takiben başka sözlüklerde de tekrar

⁵ “**fethateyn** (a. i. c.) : müteâkip iki harfin fethasiyle (okunan kelime) : [faraza, feveran. gibi]” (Devellioğlu, F. 2010, s. 301)

⁶ Verilen bu bağlantı *Lehce-i Osmani*'nin H. 1306'daki (=1888-1889) ikinci baskısındaki maddeyi göstermektedir. Bu maddenin ilk baskıdan tek farkı, *g* sesini belirtmek için *kef*'in üzerine üç nokta koymak yerine yatay çizgi çekilmesi olmuştur. İlk baskı için bk. 1876, s. 695.

edilebilmektedirler.⁷ Bu gölge kelimeler tespit edilip gerçek kimlikleri ortaya çıkarılana kadar gelecekteki Türkçe etimologlarını yanlış yönlendirmek üzere var olmaya devam edeceklerdir.” (2017, s. 274). Kelime, ilginçtir, daha sonra silinmişçesine sözlüklerden kaybolur. Muhtemelen bu “tuhaf ve pek bilinmeyen kelime” sonraki sözlükçülerin dikkatini çekmemiş. Ta ki Türk Dil Kurumu’nun 1969’daki *Türkçe Sözlük*’ün 5. baskısına kadar ve bu sefer *kerye*, “kirve” urbasına bürünür: “**kirve**, Sünnet olan çocuğun elini veya kolunu tutan ve çocuk üzerinde baba hakkı taşıyan kimse.” (1969, s. 454). Bununla beraber kelime, metatezli olarak, bazı folklor çalışmalarında daha önceden kaydedilmiştir: “Yürüklerde sünnet derneğinde cenup şehirlerinde olduğu gibi Arap âdetlerinden bulunan (Kivre) tutma âdeti yoktur.” (Ali Rıza, 1932, c. 2 s. 68). Kelime, Dankoff tarafından Ermenice (yerel/ağızlara ait bir biçim) *k’awor* olarak gösterilmiş ve Ermeniceden Kürtçeye de geçtiği izhar edilmiştir (1995, s. 79). Hasan Eren de bu bilgiye dayanarak sözlüğünde kelimeyi Ermenice saymıştır (1999, s. 246). Fakat kelimenin Ermenice asıllı olup oradan Kürtçeye geçtiği iddiası Ermeni araştırmacılar tarafından “kabul edilemez” bulunmuştur. Prof. Dr. Garnik Asatrian’a göre: “The derivation of Kurdish **k’irva** (**k’iriv(a)**) ‘godfather’ from Arm. **k’awor** suggested by Hr. Acharian and maintained by R. Dankoff, is quite unacceptable. The Kurdish form belongs to the group of New Iranian terms denoting ‘friend, godbrother’, as a certain social institution (cf. **karib**, **kerib**, **kariv**, etc.). It goes back, probably, to Arab. **qarib**.” (Asatrian, 1999/2000, s. 427). Bu durumda kelimenin kökeni için işaret edilen Kürtçenin söz varlığına bakmak gerekmektedir. Kürtçe kelime 18. yy’da *kerib* şekliyle ve “vaftiz babası” anlamında geçiyor: “**Patrino-** karib” (Garzoni, 1787, s. 206). Hicri 1274 (Miladi 1858-59) yılında Ağırlı bir âlimin Kürtlere dair Kürtçe olarak yazdığı bir kitapçıkta kelime *kiriv* ~ *kirîva* olarak geçmektedir. İlgili bölüme göre:

Ve Kürtler kirvelik düğünü yapar ve birbirleriyle kirve olurlar. O da âdet şöyledir: Birisi bir adamı kendine kirve yapmayı dilediği zaman, eğer her iki kişi üst tabakadan ise, bir atı getirip süsler, koşum ve takımlarıyla kirvem olacak adamın evine yollar. O da kabul edip atı getirene bir bahşiş verir ve ‘evet, kirve olurum’ diye cevap verir. Ve eğer kirvelik eden her iki kişi orta veyahut alt tabakadan ise o da

⁷ Öyle ki, 19. yy’daki bu hata 21. yy’daki sözlüklere bile girmiştir: “**Kereye** [i.] Sağdıç” (Doğan, 2008, s. 943). Bu maddenin kaynağı doğrudan *Lehce-i Osmani* olmalıdır. Çünkü Ahmet Vefik Paşa kelimenin “fethateyn ile” okunması gerektiğini yazmıştır. Oysa Redhouse ve Şemseddin Sami kelimenin *kerye* olarak okunacağını belirtmişlerdir.

bir koçu süsleyip kirvenin evine gönderir. Böylece kirve olurlar⁸ (Mela Mahmûdê Bayezid, 1963, s. 157-158).

Çağdaş Kürtçe sözlüklerde kelimenin açıklaması ise şöyle verilmiş: “*kirîb* ~ *kirîv* ~ *kirîva* 1. Kirve 2. Vaftiz babası 3. Arkadaş” (Kurdo, 1960, s. 441; Farqîni, 2005, s. 1030). Kürtçe kelimenin nihai kökenine dair Asatrian’ın ileri sürdüğü görüş gerçeğe çok yakın olmakla birlikte tam adresi Nişanyan vermektedir: “*Kürd kirîv vok. kirîvo* çocuğu sünnet ettiren ve yaşam boyu sahip çıkan kişi ~ *Sürîy karîv* *كرد* yakın kişi, akraba, vaftiz babası ≈ *Ar karîb* yakın kişi, akraba” (<https://nisanyansozluk.com/?k=kirve>, 08.03.2020).

Özcesi, *Lehce-i Osmanî* öncesinde Türkiye Türkçesi yazı dilinde *çiçe* diye bir kelime yoktur ve Ahmet Vefik Paşa bu kelimeyi Türkiye Türkçesinin ağızlarından değil Çağataycadan almıştır. Kaldı ki sözlüklerin şahitliği doğrultusunda Çağatayca ve Kıpçakçada da *çiçe* kelimesinin sınırlı bir kullanımı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, ağızlarda yukarıdaki Kıpçakça ve Çağatayca şekillerle anlamca uyumlu bazı kelimeler vardır. Türkiye’deki ilk derleme faaliyeti olan *Anadilden Derlemeler*’de *cici* kelimesi şöyle açıklanmıştır: “(Konya, Göksün) Amuce veya dayı haremî, yenge (Konya), amca karısı (Göksün)” ve “*cice* hemşire (Taşköprü); teyze, abla (Çangın, Konya) büyük hemşire (İlgaz, Çangırı)” (Hamit Zübeyr ve İshak Refet, 1932, s. 56-57). *Derleme Sözlüğü*’de “*cice* 1. Ablâ 2. (*cice* ~ *cica* ~ *cicana* ~ *cicinene*) Büyük anne 3. (*cice* ~ *cici*) Hala 4. (*cice* ~ *cici*) Teyze 5. Görümce” gibi anlamlarla kayıtlıdır (1993, c. 3 s. 957). Bu kelimelerin Kıpçakça ve Çağatayca ile bağlantısı ne olursa olsun, kanımca, *cici* “güzel, şirin” kelimesi onlardan ayrıdır. Aralarındaki en temel fark ise bu kelimeler “kadın akraba” anlamıyla isim olarak kullanılıyorken *cici* kelimesinin ise sıfat (ve tabiatıyla adlaşmış sıfat) olarak kullanılmasıdır.

Bir an için iddia edildiği gibi *cicianne* kelimesindeki ilk unsuru çocuk dilinden alınma bir sıfat değil de *çiçe* “hala/teyze” olarak kabul etmek bile yine bir sorun vardır. Çünkü Türkçede *ana atası / ata atası; kart ata* (Tatarca, Nogayca vs.), *ana baba* (< *ananın babası* Azerice), *ağababa* “dede”; *anneanne* (< *anne annesi*) “nine”; *abica, amuca, amca* (< **aba eçe-si* “babanın ağabeyi”), *kiçiç*

⁸ Harfiyen: *Û Ekrad daweta kirıvayî dîkin û dibin kirîvêd yekûdû. Ew jî adet wisan wekû yek mirad dîkitin ku mirofêkî jî boyî xwe bikîtin kirîva, eger ew her du mirof jora jorin e tinin berê hespekî dixemilîne bi rext û taxim verêdikite mala wî mirofê ku bilanî bibite kirîvê min. Ew jî qebûl dîkitin û beşşîşekê didine wî mirofê ku hesp birine û cewabê dide ku belê ez dê bibime kirîv. Û eger ew her du mirofêd ku kirıvayî dîkin jî qismê ewset û yaxîd edna ne ew jî beranekî dixemilînin û dişînin mala kirîv. İcarê ew dibine kirîv.*

ata “amca”; *ana karındaşı* “dayı”; *teyze* (< **tay-tayı eze-si* “dayı ablası”) örneklerinde görüldüğü biçimde, kelime grubu meydana getiren unsurlardan ilki ya ismi niteleyen bir sıfat ya da iyeliği gösteren bir isimdir (Li, 1999, s. 87; 91; 98; 128; 131; Tekin, 1960, s. 288-294). *Çiçe* “teyze/hala” kelimesi sıfat/niteleyici değildir. **Çiçe ana* “teyze/hala anne” (teyzenin/halanın annesi?) biçimindeki bir isim tamlaması ise istendik anlamı vermemektedir.

Bence Türkçedeki *cicianne* ifadesindeki *cici*’nin hece tekrarı ile oluşmuş ve çocuk diline ait bir kelime olduğu şüphe götürmez. *Cici* sözü Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kaydedilmiştir. *Dede Korkut Kitabı*’ndaki *Kanlı Koca oğlu Kan Turalı Destanı*’nda kelime şöyle geçmektedir: “Pes varasın, bir cici bici Türkman kızını alasın” (Tarama Sözlüğü, 1995, c. 2, s. 773; Tezcan-Boeschoten, 2001, s. 124). Cümleden de anlaşıldığı gibi kelimenin anlamı “cici, süs, süslü, cici bici”dir (Ergin, 1964, s. 176). 20. yy’a kadar da anlam bu veya buna yakındır. Birkaç Osmanlıca sözlükte kelimenin açıklaması şöyle yapılmıştır:

1680 *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persice*’ya göre: “[İt.] Bagatalle, cosette da trattener i bambi” yani “çocuk oyalayacak küçük şeyler, ıvır zıvır”; “[Fr.] Amusens d’enfans” yani “çocuk oyuncakları” (Meninski, 2000, c. 1 s. 1698).

1866 *Türkisch-Arabisch-Persisch Handwörterbuch*’ta: “ججی CICI Sbst. *jouet d’enfant* | hübsches Kinderspielzeug” yani “(güzel) çocuk oyuncakları” ve “ميجلى جيجلى CICILI MICILI *joli* | hübsches, niedlich” yani “sevimli, hoş, şirin” (Zenker, c. 1 s. 378).

1876 *Lehce-i Osmanî*’ye göre: “**cici** (ججی) *sf.* Çocuk tabiri, parlak, güzel, **cici bebek** çocuk gibi hoppa, **cici bici** telli pullu şeyler. Hiffet şiarı elbise” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 79).

1900 *Kamus-i Türki*’de: “**cici** (ججی) (Çocuk lisanında) İyi, güzel, makbul, kaka mukabili: *cici bebek, kaka bebek*. Çocuk aldatacak kıymetsiz ve şatafatlı süs: *cici bici*” (Şemseddin Sami, 2011, s. 490).

Harf değişikliğinden sonra yayımlanan ilk Türkçe sözlükte:

1930 *Yeni Türk Lügati*: “**Cici** [s] İyi, güzel, makbul. [i] Kıymetsiz, şatafatlı süs.” (İbrahim Alâettin, s. 132).

Bazı Türk dillerinde de Türkçe *cici* ‘güzel’ kelimesiyle aynı veya ses ve anlamca yakın sayılabilecek birtakım kelimeler vardır. Özbekçe: “**jajji** [**cacci**] *a* ufak, minik, küçücük (çocuk), çıtı pıtı (kız)” [tiny, diminutive, rather small (children), petite (girls)] (Butayev ve Irisqulov, 2008, s. 620); Halaçça: “**cici** yeni güzel giysi (çocuk

dilinde)” [neue schöne Kleidung (Kinderwort] (Doerfer ve Tezcan, 1980, s. 143). Ve tabii ki Azerice: “**cici**: *is. uşfaq dilinə məxsus söz*]. Uşağın xoşuna gələn şey. *Ana sənə cici gətirib.*” (Orucov, 2006, c. 1 s. 416).⁹

Azericede *cici* ‘hoş, sevimli’ kelimesiyle eş sesli bir başka söz de kullanılmaktadır: “**cici**: *is. Bəzi yerlərdə nəvazişlə anaya deyilir. Bunlar məgər təzə sözdür? Bunu cicim də bilir.*“ Mol. Nəsr.” *Bir də bilirsən nə var, Güldənə, hamar yolla getməyə nə var, cicim də gedər. Ə.Vəliyev.*” (Orucov, 2006, c. 1 s. 416). *Cici* ‘güzel, hoş’ kelimesinin bir akrabalık terimiyle kullanılması Azericede söz konusu değildir. Ancak eş seslisi olan ‘anne’ anlamındaki *cici* bir ikilemede yaygın olarak kullanılır: “**cici-bacı**: Bir-birinə çox yaxınolan rəfiqələr haqqında. *Bu qızlar lap cicibacıdırlar. Cici-bacı olmaq bir-birilə çox yaxın olmaq, ana-bacı kimi olmaq.*” (2006, c.1 s. 416).¹⁰ Yakın anlamlı iki kelimeyle oluşturulmuş ve mana olarak Türkçedeki *cancığer* sözüyle karşılanabilecek bu yapıdaki *cici* kelimesinin tarihî Kıpçakça/Çağatayca kaynaklarla Anadolu ağızlarında kullanılan benzer şekillerle ilgisi de aslında oldukça müphemdir. Zikredilen şekillerin birbiriyle bağlantılı olması mümkün olabileceği gibi, birbirinden müstakil, çocuk dilinde hece tekrarına dayalı olarak teşekkül etmiş olmaları da pekâlâ olasılık dâhilindedir. Krş. Az. *bibi* ‘hala’ (Orucov, 2006, c. 1 s. 295); TTü. *mama* ‘hala’; *tete* ‘1. TeYZe 2. Hala 3. Babaanne” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 9 s. 3114; c.10 s. 3898); Far. *māmā* ‘anne’ (Steingass, 1975, s. 1144); Fr. “**maman** *diş.* 1. (Çocuk dilinde) Anne, ana 2. Hanım, hanımefendi”; “**tata** *diş.* (Çocuk dilinde) Hala; teYZe” (Saraç, 1985, s. 863; 1328).

Yukarıdaki verilerin hemen hepsi *cici* ‘güzel, hoş’ kelimesinin çocuk diline ait olduğunu onaylamıştır. *Cicianne* ifadesi de bana göre ‘güzel anne’ demektir. Tarihî açıdan bakıldığında ise *cicianne* kullanımının 20. yy.’da belirdiği görülmektedir. Tietze 1933’te *cicianne* ibaresinin geçtiği bir cümleyi, lügatinde tanık olarak göstermiştir: “*cicianne* ‘(çocuğun) gerçek annesi olmayıp annesi rolünde bulunan kadın (büyük anne, üvey anne ya da annesinin kuması)’: **Peşkircibaşının küçük mahtumunun ciciannesiyim.* (S. M. Alus 1933p s. 20).” (2002, c. 1 s. 443). Cümleden çıkarılacağı üzere buradaki *cicianne* ifadesi üvey anne değil nine olsa gerektir. Bunu da

⁹ Ayrıca Az. “**çiçə** : *sif. Saf, təmiz, qəşəng (uşaq dilində).*” (Orucov, 2006, c. 1 s. 481).

¹⁰ *cici* *bācī* kelimesi yakın tarihte Azericeden Farsçaya da geçmiştir: “*ها خاتم بين زياد صميميت، جانی جان* = Bayanlar arasındaki aşırı teklifsizlik, içli dışlılık” (<https://www.vajehyab.com/moein/%D8%AC%DB%8C+%D8%AC%DB%8C+%D8%A8%D8%A7%D8%AC%DB%8C.08.03.2020>)

1945 tarihli *Türkçe Sözlük* ispat etmektedir: “**Cici anne**, çocukların bâzı kere büyük annelerine veya o yaştaki yakın bir kadına verdikleri ad.” (1945, s. 105). *Cicianne* sözünün geçtiği, bu cümleyle aynı döneme ait ama birkaç yıl daha eski bir cümleyi de İlhan Ayverdi’nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’ü tanık olarak göstermiştir: “Cici anneme sordu: –Her şeyi tamam mı? –Tamamlandı efendim (Ahmet Râsim)” (<http://lugatim.com/s/cicianne>, 08.03.2020). Verilen bu tanık Ahmed Râsim’in 1927 yılında yayımlanmış *Falaka* adlı hatıra türündeki eserine aittir. Ahmed Râsim bu eserin birkaç yerinde *cicianne* sözünü kullanır. Burada ilk akla gelen soru bu ifadenin Anadolu ağzlarındaki *cice* ~ *cici* ‘büyükanne’ sözüyle bağlantısının olup olmadığıdır. Ahmed Râsim’in aynı eserdeki şu cümlesinden *cicianne* sözünün anlam ve yapısının ne olduğu gayet açık anlaşılmaktadır: “Gidiyoruz, nereye? Annemin efendilerinin konaklarına... Ciciabama, cicianneme el etek öpmeğe!” (Ahmed Râsim, 2006, s. 12). Buradaki *cicibaba* ifadesi, *cicianne* tabirindeki *cici* kelimesinin sıfat olduğunu ve Kıpçakça/Çağatayca veya ağzlardaki “kadın akraba” anlamındaki kelimelerden ayrı olduğunu kanıtlamaya yeter fikrindedim. Buna göre *cicianne* ve *cicibaba* ifadeleri, *hanımanne* ve *beybaba* gibi hitaplarla paralel bir yapı ve kullanıma sahiptir.

Dikkat çekici bir husus da ilk kaynakların *cicianne* için ‘üvey anne’ anlamını vermemiş olmalarıdır. Daha ilginç, ‘üvey anne’ anlamı *Türkçe Sözlük*’ün 1988 baskısında bile yoktur: “**cicianne** is. Bazı çocukların büyük annelerine veya o yaştaki kadın yakınlarına verdikleri ad” (1988, c.1 s. 258).¹¹ *Türkçe Sözlük*’ün 9. baskısına göre “**cicianne** is. 1. Bazı çocukların, büyük annelerine veya o yaştaki kadın yakınlarına verdikleri ad. 2. Üvey ana, üvey anne” (1998, c.1 s. 406). 11. baskıda ise, *cicianne* sözünden analogi yolu ile, bir başka kelime söz varlığına dâhil olmuştur: “**cicibaba** a. Üvey baba” (2011, s. 463).¹²

Cicianne deyiminin ‘analık’ anlamını kazanması konusunda benim fikrim Fransızcadan tercüme olduğudur. Bilindiği gibi Fransızcada üveylik ve sihri akrabalık *beau / belle* ‘güzel’ kelimesiyle ifade edilir:

¹¹ Gelgelelim *cicianne* tabiri, ‘üvey anne’ anlamında bildiğim kadarıyla en azından 1970’lerin başından beri kullanılmaktadır. “**cici anne**, dey. Bazı çocukların üvey veya büyük annelerine veya o yaştaki yakınlarından bir kadına verdikleri ad [İng. Grandmama, Fr. Belle-maman]” (Tuğlacı, P. 1979, c. 1 s. 405).

¹² Kelime, argoda başka anlamlarda ve daha eskiden zaten kullanılmıyordu: “**Cicibaba** (tr. ed.) ‘Hazret, reis’ gibi bir çeşit hitap şekli. *Bana bak cicibaba! bu gece Ahmet’e düşüyoruz.*” (Devellioğlu, 1980, s. 68).

beau-fils *er.* 1. Üvey oğul. 2. Damat (harf. cici/güzel oğul)

belle-fille *diş.* 1. Gelin. 2. Üvey kız (harf. cici/güzel kız)

beau-frère *er.* 1. Kayınbirader, kayın. 2. Enişte. 3. Bacanak (harf. cici/güzel kardeş)

belle-mère *diş.* 1. Kaynana, kayınvalide. 2. Üvey ana (harf. cici/güzel anne)

beau-père *er.* 1. Kaynata, kayınpeder. 2. Üvey baba (harf. cici/güzel baba)

belle-sœur *diş.* 1. Görümce. 2. Baldız. 3. Yenge. 4. Elti. (harf. cici/güzel baci) (Saraç, 1985, s. 147-149).

Fransızcanın uzun bir zaman hem doğuda hem de batıda etkili olduğu yakinen bilinmektedir.¹³ Yukarıdaki örneklerdeki sıhrî akrabalık anlamları Felemenkçeye aynen tercüme edilmiştir. Bunun için Fransızca *beau / belle* kelimesi gibi Felemenkçe *schoon* ‘güzel’ (=Alm. *schön*) kelimesi kullanılır:

schoonbroer veya **schoonbroeder** 1. Enişte, kız kardeşin eşi 2. Kayınbirader, kadın veya erkeğe nispetle eşinin erkek kardeşi 3. Bacanak (harf. cici kardeş)

schoondochter Gelin, oğlun karısı (harf. cici kız [evlat])

schoonmoeder Kayınvalide, kaynana (harf. cici anne)

schoonvader Kayınpeder, kaynata (harf. cici baba)

schoonzoon Damat, kızın kocası (harf. cici oğul)

schoonzus veya **schoonzuster** 1. Yenge, kardeşin karısı 2. Görümce 3. Baldız 4. Elti (harf. cici baci).

Bu tercüme şekillerin tarihi 15. yüzyılı buluyor ve başka bir Cermen dilinde örneği yoktur (etymologiebank.nl/trefwoord/schoon3, 08.03.2020).

Kimi Avrupa dillerinde de bazı akrabalık terimleri Fransızcadan çeviridir: Alm. Großvater ve Großmutter¹⁴ ve

¹³ Fransızcadan Almancaya anlam çevirileri için bk. Önen, 1955.

¹⁴ “*Großvater* mittelhochdeutsch grōzvater, Lehnübersetzung von französisch *grand-père*. *Großmutter* mittelhochdeutsch grōzmuoter, Lehnübersetzung von französisch *grand-mère*” (<https://www.duden.de/rechtschreibung/Groszvater> ; <https://www.duden.de/rechtschreibung/Groszmutter> 08.03.2020) . Şu da var ki

İng. grandfather ve grandmother¹⁵ gibi ifadeler de Fransızca grand-mère ve grand-père ibarelerinden tercüme kabul edilir¹⁶.

Türkçe özelinde konuşulacak olursa Fransızcadan çeviri kelimeler hatırı sayılır bir yekûn tutmaktadır. Bu, Fransızcanın Türk modernleşmesinin kilit lisanı olmasının doğal sonucudur. Kanaatime göre eskiden ‘nine ve o yaştaki kadınlar’ için kullanılan *cicianne* sözü daha sonra Fransızca *belle-mère* kelimesinden ilhamla ‘üvey anne’ anlamını kazanmıştır. Türkçedeki mevcut bazı kelimelerin Fransızca etkisiyle yeni anlamlar kazanması bilinegelen bir durumdur. Örneğin 1876 tarihli *Lehce-i Osmanî*’de “meşgul etme, işgal için oyalama, dikkati şaşırma” (2000, s. 675) biçiminde tanımlanan *işgal* kelimesinin Fransızca *occupation* ‘1. Meşguliyet, uğraş 2. İstila’ sözünün tesiriyle anlamı genişlemiştir. 1900 tarihli *Kamus-i Türkî* bu konuda uyarıda bulunur: “Fr. *Occupation militaire* tabirinin ‘işgal-i askeri’ diye tercümesi âdet olmuş ise de asla o manaya gelemeyeceğinden yerine ‘istila’ lügatinin lüzum-i istimali ...” (Şemseddin Sami, 2011, s. 118). Aynı şekilde *masa* ‘üstünde yemek yemeye veya yazı yazmaya yarar mobilya’ kelimesinin anlamı da Fransızca *bureau* ‘1. Yazı masası 2. Yazı odası 3. Bölüm, departman’ kelimesinin anlamları göz önünde tutularak genişletilmiştir. Krş. *cinayet masası* = *cinayet büro amirliği*. Bir kısmı daha önceden Doğan Aksan (1961) tarafından incelenen bu çeviri unsurları, tespit edebildiğim başka örneklerle beraber, buraya aktarmak meramımın daha iyi anlaşılması için faydalı olabilir:

Almanca *grözmuoter* şekli Orta Yüksek Almanca döneminden beri (1350) kayıtlıdır. Keza, Geç Orta Yüksek Almanda *grözvater* (1400) biçimi belgeli iken Fransızca şekiller 16. yy’da tespit edilmiştir. Dolayısıyla Almanca biçimlerin Fransızcadan müstakil olduğu düşünülebilir (<https://www.dwds.de/wb/Gro%C3%9Fvater> 08.03.2020).

¹⁵ *grandfather* early 15c., from grand- + father (n.), probably on analogy of French grand-père.” ve *grandmother* early 15c., from grand- + mother (n.), probably on analogy of French grand-mère (https://www.etymonline.com/word/grandfather#etymonline_v_11900; https://www.etymonline.com/word/grandmother#etymonline_v_11900 08.03.2020).

¹⁶ Türkçe *büyükbaba* ve *büyükanne* ifadeleri Fransızca etkisinden uzaktır. Tarihi Türkçe kaynaklarda *uluğ ata* / *uluğ ana* kelimeleri mevcuttur. Bunlar günümüzdeki bazı Türk dillerindeki *ullı ata* (Özbekçe ağızları), *olatay* (Başkurtça) / *ullı ana* gibi şekillere tekabül eder (Li, 1999, s. 94-95; s. 103-104). Dahası “*ayeuil* [aiœul] dèdè. büyük baba. büyük pèdèr; *ayeuile* [aiœuile] büyük ana. büyük validè” (Viguiet, M. 1790, s. 361). Bu ifade biçimi tarihi Moğolca sözlüklerde de vardır: *Yeke ecege* (harfiyen ‘büyük baba’) ‘dede’ (Poppe, 1928, s. 78).

Âdem elması ‘Erkeklerde gırtlaktaki çıkıntı’ = Fr. *pomme d’Adam*

balayı ‘Evliliğin ilk zamanları’ = Fr. *lune de miel*

darbe (-i hükûmet) ‘Hükümeti devirme’ = Fr. *coup d’état*¹⁷

defterikebir ‘Ana defter’ (muhasabe terimi) = Fr. *grand-livre*

değer yargısı, kıymet hükmü ‘Bir değerlendirme getiren yargı’ = Fr. *jugement de valeur*

efkârumumiye ‘Kamuoyu’ = Fr. *opinion publique*¹⁸

fikrisabit, sabit fikir ‘Saplantı’ = Fr. *idée fixe*

güzelavrat (otu) ‘Bilindik bitki’ = Fr. *belladone*¹⁹

hâletiruhiye, ruh hâli ‘Psikolojik durum’ = Fr. *état d’âme*

hissiselim ‘Sağduyu’ = Fr. *bon sens*

İngiliz anahtar ‘Çeneleri paralel olarak açılıp kapanan kısıkaç’ = Fr. *clef anglaise*

laf salatası ‘Boş, tutarsız sözler’ = Fr. *salade de mots*

noktainazar ‘Bakış açısı’ = Fr. *point de vue*

ölü mevsim, ölü sezon ‘İşin, hareketliliğin yavaşladığı dönem’ = Fr. *morte saison*

¹⁷ 1891’de yayımlanan Tinghir ve Sinapian’ın *Istılahat Lüğati*’nde, muhtemelen sansür yüzünden, Fransızca *coup d’état* ibaresinin Türkçe karşılığı yazılmamıştır (c.1 s. 161). Diran Kélékian’ın *Dictionnaire Français-Turc* adlı sözlüğünde Fransızca kelime, *darbe-i istibdad* ile karşılanmıştır (1911, s. 784). Curzio Malaparte’nin meşhur eseri *Technique du coup d’état*’nın 1963’te Türkçeye *Darbe-i Hükümet Sanatı* diye çevrildiğini de hatırlatayım. Fransızca kelime, Farsçaya کودتا *kūdatā* olarak geçmiştir (Rubinçik, 1985, c.2 s. 357).

¹⁸ Kelime ilk kez İbrahim Şinasi’nin (ö. 1871) *Tasvir-i Efkâr*’daki makalelerinde geçmektedir. Maalesef bu makalelere ulaşamadığım için tam kaynak veremiyorum. Zenker’in 1876’da yayımlanan sözlüğünün ikinci cildinde de kelime kayıtlıdır: “عموميّة افكار *la voix publique* / die öffentliche Meinung” (c.2 s. 638). Dolayısıyla Aksan’ın “ilk olarak Tıngır [1891] sözlüğünde Fr. siyle birlikte görülüyor” tespiti doğru değildir (1961, s. 218).

¹⁹ *Lehce-i Osmanî*’de *güzel hatun* olarak da geçen kelime Fransızcadan bir başka çeviridir (Aksan, 1961, s. 217): “Bir nev kan kurutan lüffah, atropa, suyundan güzelliği yapılıdır” (Ahmet Vefik Paşa, c. 2 s. 1066). Toparlı’nın çalışmasında *atropa* kelimesi yanlış olarak *atrüya* okunmuştur (2000, s. 170). Harfin iki noktalı (= y) değil üç noktalı olduğu (= p) açıkça görülmektedir. Krş. Latince *Atropa belladonna* ‘güzelavrat otu’ (Baytop, 2007, s. 127).

randevuhane, randevuevi ‘Fuhuş mekânı’ = Fr. *maison de rendez-vous*

sahneye koymak ‘Oynamak, sahnelemek’ = Fr. *mettre en scène*

umumhane ‘Genelev’ = Fr. *maison publique*²⁰

yüznumara ‘Tuvalet’ = Fr. *numéro cent*²¹

Bu çeviri unsurlar başlı başına bir tetkike konu olacak denli çoktur.²² Bundan ötürü Türkçe *cicianne* ifadesi de pekâlâ Fransızca *belle-mère*’den çeviri olabilir. Çünkü A) Başka bir Türk dilinde ‘üvey anne’ anlamında benzer bir yapı bulunmuyor B) Ve bundan daha önemlisi Türkçede eski tanıklarına denk gelinmiyor. Öyle ki bu yapı standart yazı dilinde ilk defa görünmeye başladığı zaman bile *üvey anne* değil *büyükanne* anlamında kullanılmıştır. Bu sebeple çok daha erken bir uyarılma ile karşı karşıya olunması muhtemeldir.

Buraya kadarki kelimenin oluşumuna/anlam genişlemesine dair ileri sürdüğüm fikirler, çok kuvvetli bir ihtimal olarak durmaktadır. Ne var ki *cicianne* tabirinin Fransızcadan çeviri olduğuna dair görüşümün sıhhatinden kuşkuya düşüren kanıtlar da ileri sürülebilir. İddiamın kesinliği önündeki en ciddi engel *cicianne* ‘analık’ sözünün halk ağızlarında mevcut olmasıdır: “**ciciana** Üvey anne” (Darıveren *Acıpayam - Denizli; - Yozgat)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3 s. 958).²³ Bu durum karşısında *Derleme Sözlüğü*’ndeki malzemenin

²⁰ Tinghir ve Sinapian’ın *Istilahat Lügati*’nde: “**Maison publique** ” عمومخانه (1892, c. 2 s. 87). Aynı yapıdaki İng. *public house* ise ‘meyhane’ anlamındadır. Ayrıca Alm. “*ein öffentliches Haus genelev*”(Önen ve Şanbey, 1993, c. 2 s. 740).

²¹ Hakeza Felemenkçe *nummer honderd* “tuvalet” de Fransızcadan tercümedir (<https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/honderd#.XkA6fU8zbed>, 08.03.2020). Bu adlandırmanın gerekçesi olarak otel, pansiyon gibi toplu kalınan yerlerde tuvaletin, normal odalardan ayırt edilebilmesi için, 100 veya 00 biçiminde işaretlenmesi olduğu belirtilir (<https://www.cnrtl.fr/definition/cent>, 08.03.2020). Almandaca *Null-Null* (sıfır-sıfır) da ayakyolu anlamında kullanılır (https://www.duden.de/rechtschreibung/Null_Null, 08.03.2020).

²² Kimi edebiyatçıların kelime hazinesinin incelenmesi, henüz genel kullanıma girmemiş başka örnekleri de ortaya çıkaracaktır. Örneğin Necip Fazıl Kısakürek’in yazılarında sıkça geçen *müdür fikir* deymi Fransızca *idée directrice* (harfiyen ‘yönetici fikir’) ‘ana fikir’ ibaresinden tercümedir: “Sizin en zayıf tarafınız, başta müdür fikre malik olmamak” (Doğan, 2008, s. 1188).

²³ Bundan başka *ciciana* Saray-Denizli’de “yenge” anlamına da geliyormuş. Ayrıca *cicana* “büyükanne (İnceköy *Çivril-Denizli.)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 957). Bu örneklerin Denizli’de yoğunlaşması dikkate değerdir.

niteliği hakkında sorular akla gelmektedir. Acaba *Derleme Sözlüğü* tamamen Türkçe ve Türkçeleşmiş (Arapça, Farsça, Rumca vs.) unsurlardan mı oluşmaktadır yoksa içinde bilgince bazı çeviriler ve özellikle Avrupa dillerinden yakın dönemde alınmış kelimeler olabilir mi? Bu maksatla *Derleme Sözlüğü*'ne bakıldığında aslında içinde bir hayli miktarda Fransızca alıntı kelime taşıdığı görülmektedir. Ayrıntıya inmeden birkaçını şöyle sıralayabilirim:

abacur (Denizli) 'elektrik' < Fr. *abat-jour* 'abajur'; *anor* ~ *anur* (Artvin, Bolu, Burdur, Erzurum, Sivas, Tokat) 'onur, kibir, haysiyet < Fr. *honneur* veya İt. *onore* (a.a.); *çuhrut* (Yalova) 'lahana turşusu' < Fr. *choucroute* (a.a.); *dalya* (Aydın, Manisa, Balıkesir, Antalya, Kıbrıs) 'yıldız çiçeği' < Fr. *dahlia*²⁴ (a.a.); *forma* (Muğla) 'dalğaç elbisesi', < Fr. *uniforme* 'üniforma, özel elbise' (Kelimenin bu anlamı için bk. Şemseddin Sami, 2011, s. 1008); *fortman* (Artvin) 'para kesesi' < Fr. *porte-monnaie* (a.a.) (*Derleme Sözlüğü*, c. 1 s. 5, 281; c. 3, s. 1302; c. 4, s. 1346; c. 5 s. 1876; Tietze, 2002, c. 1 s. 70, 185, 539).

SONUÇ

1. *Cici* kelimesi çocuk diline ait ve Türkçede en az 15. yy.'dan itibaren "süs, süslü, şirin, çocuk oyuncuğu" anlamıyla kayıtlı bir kelimedir.

2. *Cicianne* deyimini de kuşkusuz "güzel anne" anlamında bir örtmececiir.

3. Bu deyimini Fransızca aynı anlamdaki *belle-mère* (veya *belle-maman*) ibaresinden çeviri olması muhtemeldir ancak, şüpheli yanları da vardır. Zira Türkçe ağzılara ait verilere göre bu şekildeki bir anlatım biçimi Fransızcadan bağımsız olarak Türkçede de türemiş olabilir.

²⁴ Meksika menşeli bitkiye "18. asırda yaşayan İsveçli botanikçi Anders Dahl'in şerefine bu isim verilmiştir." (Tietze, 2002, c. 1 s. 553). Kelime *Lehce-i Osmani*'de geçmektedir: "*dalya* (الدالي) Yıldız çiçeği" (1876, c. 1 s. 563).

KISALTMALAR

a.a.	:	aynı anlamda
Alm.	:	Almanca
Az.	:	Azerice
Far.	:	Farsça
Fr.	:	Fransızca
İng.	:	İngilizce
İt.	:	İtalyanca
krş.	:	karşılaştırınız
TTü.	:	Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- Ahmed Râsim (2006). *Falaka* (Feryal-Muhsin Korkmaz, Haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmet Vefik Paşa (1876). *Lehce-i Osmâni*. Dersaadet.
- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehce-i Osmâni* (Recep Toparlı, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1961). Anlam alışverişi olayları ve Türkçe. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 207-273.
- Ali Rıza (1932). *Cenupta Türkmen oymakları C. II*. İstanbul.
- Asatrian, G. (1999/2000). Armenian loanwords in Turkish by Robert Dankoff. *Iran & the Caucasus*, III/IV, 426-428.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bianchi, T. X. ve Kieffer, J. D. (1850). *Dictionnaire Turc-Français I-II*. Paris.
- Butayev, Ş. ve Irisqulov, A. (2008). *İngilizcha-O'zbekcha, O'zbekcha-İngilizcha Lug'at*. Toşkent: O'zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyasi Fan Naşriyoti.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul.
- Clauson, G. (2017). Türkçede gölge kelimeler (Seçil Herik, Çev.). *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*. VIII, 274-283.
- Çetin, E. (2012). Cicianne sözü üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: 1/4, s. 63-69.
- Dankoff, R. (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Derleme Sözlüğü I- XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Develioğlu, F. (1980). *Türk argosu, inceleme ve sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Develioğlu, F. (2010). *Ansiklopedik Osmanlıca-Türkçe lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Doğan, D. M. (2008). *Doğan büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. İstanbul.
- Ergin, Doç. Dr. M. (1964). *Dede Korkut kitabı metin-sözlük*. Ankara.
- Farqîni, Z. (2005). *Ferhenga Kurdî-Tirkî*. Stenbol: Weşanên Enstîtüya Kurdî ya Stenbolê.
- Garzoni, M. (1787). *Grammatica e vocabolario della lingua Kurda*. Roma.
- Golden, P. B. (2000). *The King's dictionary The Rasûlid hexaglot: fourteenth century vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden & Boston, Köln: Brill.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manghol un niuca Tobca'an*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Hamit Zübeyr-İshak Refet (1932). *Anadilden derlemeler*. Ankara.
- Houtsma, N. TH. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches glossar nach der leidener handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- İbrahim Alâettin (1930). *Yeni Türk lûgati*. İstanbul.
- Kafalı, M. (1992). Batu Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. V, 208-210). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kélékian, D. (1911). *Dictionnaire Français-Turc*. Constantinople.
- Kurdo, Q. (1960). *Ferhenga Kurdî-Rûsî*. Moskva: Akademiya Zanistiyê ya Sovêtistanê, İnstitûta Rohîlatnasîyê.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük C. I-II* (Günay Karaağaç, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea C.I-III*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Orucov, Ə. vd. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti C. I-IV*. Bakı: Şərq-Qərb.

- Mela Mahmûdê Beyazîd (1963). *Adat û rusûmatnameyê Ekradiye*. Moskva.
- Önen, Y. (1955). Alman dilindeki muhteva iktibasları üzerine araştırmalar. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XIII (4), 13-44.
- Önen, Y. ve Şanbey, C. Z. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük C. I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pavet de Courteille (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.
- Poppe, N. (1928). Das Mongolische sprachmaterial einer leidener handschrift, Dritter Abschnitt. *Izvestiya Akademii Nauk SSSR*, 55-80.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab I-II*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Redhouse, J. W. (2015). *A Turkish and English lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Rubinçik, Y. A. (1985). *Farhang-i Fârsî ba-Rûsî C. I-II*. Moskva.
- Saraç, T. (1985). *Büyük Fransızca-Türkçe sözlük*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2010). Bay, bayan, bayın ve sayın kelimeleri üzerine. *Türk Dili*, XCIX (705), 195-203.
- Steingass, F. A (1975). *Comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut.
- Şemseddin Sami (2011). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tarama Sözlüğü I-IX* (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1960). 'Amca' ve 'teyze' kelimeleri hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 283-294.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tinhgir, A. B. ve Sinapian, K. (1891-1892). *Fransızcadan Türkçeye istilâhat lûgati, dictionnaire Français-Turc des termes techniques des sciences, des lettres, et des arts. I-II*. Constantinople.
- Tietze, A. (2002). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lûgati C. I (A-E)*. İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.

Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuğlacı, P. (1979). *Okyanus ansiklopedik sözlük C. I-VII*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Türkçe sözlük (1945). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe sözlük (1969). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe sözlük I-II (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe sözlük I-II (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Viguiet, M. (1790). *Éléments de la langue Turque, ou tables analytiques de la langue Turque usuelle, avec leur développement*. Constantinople.

Wehr, H. (1985). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart* 5. Auflage. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Zenker, Dr. J. Th. (1866-1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch I-II*. Leipzig.

İnternet Kaynakları

www.duden.de (Erişim tarihi: 08.03.2020).

www.dwds.de (Erişim tarihi: 08.03.2020).

www.etymologiebank.nl (Erişim tarihi: 08.03.2020).

www.etymonline.com (Erişim tarihi: 08.03.2020).

<https://lehcei.cagdassozluk.com/> (Erişim tarihi: 08.03.2020).

www.nisanyansozluk.com (Erişim tarihi: 08.03.2020).

www.vajehyab.com (Erişim tarihi: 08.03.2020).

<https://www.vandale.nl/opzoeken> (Erişim tarihi: 08.03.2020).

Makale Künyesi (Araştırma): Yüceol Özezen, M. (2020). Türkiye Türkçesinde ara-orta kavramlarının dilbilgiselleşmesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 108-135.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ARA-ORTA KAVRAMLARININ DİLBİLGİSELLEŞMESİ

Muna YÜCEOL ÖZEZEN¹

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde *ara* ve *orta* kavramlarının dilbilgisel işaretleyicileri gözlem ve tahmin yoluyla tespit edilmiş ve bu işaretleyiciler yapısal ve anlamsal özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. Yapısal çözümleme işaretlerin söz(cük), söz öbeği, cümle veya söz kalıbı olup olmadıkları, işaretleyicilerde köken dillerin neler olduğu bakımlarından yapılmıştır. Çalışmada zaman zaman “kavram çözümlemesi” ifadesi kullanılsa da esasında kavramın çözülemeyeceği artık bilim çevrelerinde genel bir görüş hâlini almıştır. Buna göre, kavramlar ancak parçalara bölünerek ve dilbilgisel işaretleri üzerinden anlamsal olarak çözülebilir. Burada da *ara* ve *orta* kavramları anlambirincik çözümleme yöntemiyle ve Martorella'nın “kavram çözümleme” modelinden yararlanarak incelenmiştir. Kavramların en güçlü dilbilgisel işaretleyicileri *ara* ve *orta* sözcükleri ve bunların türevleridir. Ancak, kavramlar uzak veya yakın başka kavram alanlarının üyeleriyle de kısmi ve dolaylı olarak temsil edilebilmektedir (*iç, normal, standart, genel, ıltan, kabul edilebilir* vb.). Bu ve benzeri kavramların birtakım dilbilgisel işaretleyicilerle betimlenmesi bir toplumun zihin yapısı konusunda da fikir verir. Bu çalışmada, Türklerin neyi “arada” veya “ortada” düşündükleri tam olarak tespit edilmemiş olmakla birlikte, *ara(da)* ve *orta(da)* kavramlarını hangi dış dünya gerçeklikleri bağlamında oluşturdukları genel hatlarıyla ortaya konmuştur. Buna göre Türkler iyi-kötü, yüksek-alçak, büyük-küçük, yeni-eski, var-yok, siyah-beyaz, az-çok, belirli-belirsiz, başlangıç-bitiş, ilk-son vb. kavram çiftlerini “aralayabilmekte” veya bu kavram çiftlerini “ortalayabilmekte”dirler. “Aralanan” ve “ortalanan” kavramlar genellikle niceliksel kavramlar değil, nitelikler ve durumlardır.

Anahtar kelimeler: Kavram, biçimbilgisi, söz kalıbı, ara ve orta kavramları, dilbilgiselleşme.

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. mozezen@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1880-2143>

THE GRAMMATICALISATION OF ARA-ORTA CONCEPTS IN TURKISH

ABSTRACT

In this study, grammatical markers of the concepts of *between* and the *mid* in Turkish have been determined through observation and prediction and these markers were evaluated in terms of structural and semantic features. Structural analysis was made in terms of whether the markers are words, phrases, sentences or fixed expressions, and what are the languages of origin in the markers. Even though the term “concept analysis” was sometimes used in the study, the fact that the concept could not be solved has become a general view in scientific circles. Accordingly, the concepts can be solved semantically only by dividing them into pieces and through their grammatical markers. Here, the concepts of *between* and *mid* are examined by semantic analysis method and by using Martorella’s “concept analysis” model. The strongest grammatical markers of concepts in Turkish are *ara* and *orta* words and their derivatives. However, concepts can be represented partially and indirectly with members of other distant or close concept areas (iç “internal”, normal “normal”, standart “standard”, genel “general”, ılıman “temperate”, kabul edilebilir “acceptable” etc.). Describing these and similar concepts with some grammatical markers also gives an idea about the mind structure of a society. In this study, it has not been determined exactly what the Turks think “in between” or “in the middle”, but in which context they have created the concepts of (in) between and mid(dle) in the context of external world realities. According to this, Turks can “space” concept pairs of good-bad, high-low, big-small, new-old, have-none, black-white, more-less, certain-ambiguous, start-finish, first-end etc. or they can “center” these pairs of concepts. The “spaced” and “centered” concepts are usually not quantitative concepts, but qualitative concepts and situations.

Keywords: Concept, morphology, fixed expression, notion of between and mid, grammaticalisation.

GİRİŞ

Anlambilim, dilbilimin neredeyse dilbilgisini de aşan en zorlu alanlarından biri olmayı sürdürüyor: Anlam nedir, nasıl çözümlenir, anlam ve kavram arasında nasıl bir ilişki vardır, kavram çözümlenebilir mi, kavram nasıl öğretilir vb. (M. Karataş Coşkun, kavramların çoğu kez, bunların ne olduğu anlaşılmeden öğretildiğini belirtiyor [2011, s. 5].) soruları, yapı çözümlmelerinden çok daha fazla söz götürüyor, bu bağlamda sayısız kuram geliştiriliyor, görüş bildiriliyor. Bugün bu konular dilbilimciler kadar -hatta belki dilbilimcilerden çok- felsefecilerin, eğitim bilimcilerin, psikologların ve bilişsel dilbilimcilerin ilgisini çekiyor. Hatta her bilimsel disiplinin kendi anlamlarının ve kavramlarının peşinde olması, anlam ve kavram

konularını yalnızca sosyal bilimcilerin değil potansiyel olarak fen bilimcilerin bile araştırma konularına dönüştürüyor.

Çeşitli disiplinlerde sık sık karşılaşılan “kavram çözümlemesi (analizi)” teriminin yaygınlığına rağmen gerçekte çözümlenmeye çalışılan sözcükler üzerinden anlamlardır. Ü. Bozkurt, anlamın dünya ile sözcükler arasındaki bir düzleme işaret ettiğini, kavramın sözcükle örtüşmediğini ve dünyayla ve sözcükle bağlantılı olmakla birlikte, her ikisinin de üstünde bir yerde bulunduğunu belirtmektedir. Bozkurt’a göre “(...) anlam, basit bir gösterim ilişkisinden çok daha fazlasıdır. Kavram da anlamdan çok daha fazlasıdır. Kavram, anlamı kapsayan, kültürel ve kişisel deneyimlerin de eklenildiği bir zihinsel tasarımdır” (Bozkurt, 2018, s. 8). Aslında bir felsefeci olan T. Grünberg de *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme* başlıklı çalışmasında, kavram çözümlemesinin mümkün olmadığını, olsa olsa “dile gelmiş” birimlerin anlamları üzerine söz söylenebileceğini vurguluyor ve ancak nesnel gerçekliği olan sözcüklerin ve doğrulanabilir, bilişsel önermelerin anlam çözümlemesi yapılabileceğini belirtiyor (Grünberg, 2006). Konuya analitik yaklaşan ve anlam çözümlemesini tanım yapmakla bir tutan Grünberg, esasında bu yaklaşımıyla anlam konusunun dilbilim çerçevesiyle sınırlı olmadığını da ima etmiş olmaktadır. Buna rağmen, anlam ve kavram konuları dil araştırmacıları için hâlâ en ilgi çekici konuların başında geliyor. Çünkü, ister en geniş tanımıyla olsun ister en dar kapsamıyla olsun, dil, “anlam iletme” için vardır ve dilbilimcinin bu konulara sırt çevirme gibi bir lüksü yoktur. Bu çalışma da, kavram konusunun disiplinlerarası olduğu gerçeği göz ardı edilmeksizin, *ara-orta* kavramlarının (ve kimi komşu kavramların) bir dilci bakışıyla ele alındığı bir çalışmadır.

Bir dilde biçimbirimler, biçim-sözdizimsel birimler ve sözdizimsel birimler (söz(cük)ler, söz öbekleri, cümleler ve söz kalıpları) üzerinden bir kavramın sınırları, içeriği vb. üzerine söz söylemek kolay değildir. Çünkü -belirtildiği gibi- kavram, dilbilgisinden çok biliş’in / zihin’in ve düşünce’nin bir birimi olarak ele alınırsa, bir kavramın dile gelmiş yanları kadar dile gelmemiş yanları olacağı da kabul edilecektir. Nitekim dış dünya gerçeklikleri (nesnel) zihinde gerçeğin durağan bir kopyası olarak durmazlar; soyut olgularda ise bu süreç daha devingendir. Ancak yine de dilin sonlu yapılar olma özelliği, araştırmacıyı sınırlı yapılar üzerinden bir yorum ve değerlendirme yapmaya sevk ettiğinden, bu yolla bir kavram incelemesi görece kolay bir sentetik çabaya dönüşür. Çünkü yapısal birimler gözlemlenebilir, sayılabilir durumdadır, geriye bunların “toplama” neyi temsil ettiklerini, hangi bütünün parçası olduklarını belirlemek kalır. Bu süreçte işlenebilir metin havuzları,

daha önemlisi işlenmiş metinlerden oluşan derlemler ve kısmen de sözlükler araştırmacının işini daha da kolaylaştırır. Yine belirtmek gerekir ki, buradan kavram incelemelerinin kolay bir uğraş olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Ancak, kavram dilbilgiselleştiğinde parçalı hâle gelmekte, anlamlara bölünmektedir. Başka bir deyişle, kavram dilbilgiselleşmiş görünümüyle araştırmacının nesnesine dönüşmekte ve -çeşitli disiplinlerden gelecek verilere sırt çevirmemek koşullu-parçaların tek tek ne anlama geldikleri ve bir bütün olarak nasıl bir kümenin üyesi oldukları konusunda görüş bildirmek belli ölçülerde olanaklı olmaktadır.

Bir kavramın bir dilde nasıl dilbilgiselleştiği², nasıl işaretlendiği söz konusu olduğunda ise durum bundan çok daha zordur. Çünkü bu kez gözlemlenebilir ve sayılabilir birimler açıkça ortada değildir. Araştırmacının önce kavramı bir dilde hangi söz(cük)lerin, hangi söz öbeklerinin ve hangi söz kalıplarının, kısacası hangi yapısal birimlerin temsil ettiğini tespit etmesi ve gözlemleyemediği için tahmin etmesi gerekir ki bu ilkinden çok daha analitik ve zorlu bir çabadır. Bu süreçte, metin havuzları ve derlemler araştırmacıya ilk elden yarar sağlamaz. Çünkü araştırmacının, metin havuzlarında ve derlemlerde önce neyi, hangi işareti, hangi yapıyı arayacağını bilmesi gerekir. Aranacak işaretler ve yapılar tespit edildikten sonra, bu işaretlerin ve yapıların anlamları, kullanım özellikleri vb. elbette metin havuzları ve derlemler üzerinden daha kolay değerlendirilir. Bu tür çalışmalarda, araştırmacının konuştuğu dilin olanakları konusunda sezgilerinin yüksek, kullanımlar konusunda algısının açık ve olası kullanımlar konusunda da tahmin yeteneğinin ileri düzeyde olması gerekir. Ancak, hiçbir kullanıcı -buna kendi ana dilini araştıran dilbilimci de dahil-kullandığı dilin bütün olanaklarına hakim, bütün kullanımların farkında olamaz. Dolayısıyla kavramdan-dilbilgisel işaretlere doğru yapılacak bir araştırmada, kullanılacak verinin bir yanı sıra hep eksik kalma olasılığı her zaman vardır. Öte yandan kavram sözlüklerini oluşturmanın başka yolu da yok gibidir. Bu bağlamda, sözü edilen zorlukların bir sonucu olarak, Türkçe için kavram sözlüğü çalışmalarının yeterli düzeyde ve sayıda olmadığı (Bu konuda ilk akla gelen çalışmalardan biri olarak bk. Cin, 1971.) belirtilmelidir. Oysa bir toplumun kültürel yapısının ve düşünce profillerinin ancak kavram sözlükleri yoluyla betimleneceği de ortadadır.

² Burada *dilbilgiselleşme (grammaticalisation)* terimi, “dilde anlamlı birimlerin görevli birimlere dönüşmesi” anlamında değil, “dilde işitilir (yazıda görünür) olma, dilin biçimsel düzlemine taşınma, mümkün bir form kazanma, kodlanma, şifreleme, işaretlenme” anlamında kullanılmıştır.

Bu çalışma ikinci zorluğun farkındalığıyla hazırlanmıştır ve gözlemler ve tahminler sonucu elde edilen verinin bir değerlendirmesini içermektedir. Dilde her işaretin biçimbilgisel veya biçim-sözdizimsel olmadığı, iletişim için dilbilimsel olmayan (non-linguistic) başka bazı gösterge sistemlerinden de yararlandırıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda *ara-orta* kavramlarının da örneğin matematik göstergelerle ve simgelerle de ifade edilebildiği görülmektedir: 50, %50, %50 %50, “ortalama” anlamında \bar{x} , “yaklaşık” anlamında μ gibi. Doğal olarak bu tür göstergeler bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Günlük yaşamda *ara-orta* kavramları ile doğrudan ilgili olan *ortalama* kavramları genellikle basitçe “aritmetik ortalama” anlamında kullanılır. Buna göre, ortalama bulmak için bir diziyi oluşturan sayıların aritmetik toplamı, o dizideki sayıların toplam adedine bölünür. Ancak bu ifadede “arada olan”, “orta olan” veya “ortalama olan” her zaman net değildir, tek bir “orta değer” yoktur ve *orta, ortalama, arasında* vb. göstergeler bazen soyut olgulara ve durumlara yönelik olarak da kullanılır. Esasında toplumsal değerlerin değişkenliğine bağlı olarak çoğu kez neyin arada veya ortada olduğu, neyin orta değer olarak kabul edildiği, döneme ve dilsel düzleme göre görecelik içerir ve bu yüzden merkez konum da ölçülemez. Merkez konumun ölçülemezliğinin nedeni, dünyayla ilişkiler (zaman, zemin ve koşullar) bağlamında “orta” ile hangi yararın sağlandığını ve hangi başarının elde edildiğinin değişken olmasıdır. Örneğin, 100’ün tam puan olarak değerlendirildiği bir sınava giren 30 öğrencinin 10’unun 45, 5’inin 50, 8’inin 60 ve 7’isinin 70 puan aldığı bir durumda, bu öğrenci grubunun başarı ortalaması 55,6 olur. Buna göre grubun %50’si “vasat” puanın üstüne çıkmıştır. Ancak 55,6 puanı genellikle öğrencinin hedeflediği noktalara gelmesine yetmez. Bu yüzden Türkiye’de liseye veya üniversiteye geçiş sınavlarıyla boğuşan bir öğrenci için *vasat* sözcüğü artık “orta” anlamından çok “kötü” anlamında kullanılmaktadır, çünkü vasat not öğrenciyi hedeflediği “iyi” liseye veya “iyi” üniversiteye taşımamaktadır. Ayrıca söz konusu 30 öğrencinin 1’inin 100 tam puan alması ve / veya 2’sinin 10 puanın altına düşmesi, durumu daha da çarpık hâle getirir. Artık günlük dilde de kullanılan “standart sapma” kavramı bu çarpıklığın farkındalığıyla geliştirilmiş olmalıdır. Bir matematik ve istatistik kavramı olarak *ortalama* ise, bir veri dizisinin orta konumunun tek bir sayı ile ifade edilmesi demektir. Ancak “Hayat bir matematiktir.” yargısı, hayatın soyut bir iç düzeni ve yasaları olduğunu anlatmak için sık sık kullanılsa da kültür denilen dinamik yapı, değerler sisteminin salt matematik yöntemlerle açıklanmasına olanak vermez. Gerçek hayatta kesin ve net orta değerler yoktur, güzel olan-güzel olmayan,

etik olan-etik olmayan, yararlı olan-yararlı olmayan, kabul gören-kabul görmeyen, saygın olan-saygın olmayan gibi değerlerle ilgili yalnızca dönemsel eğilimler vardır. Elbette dönemsel eğilimleri aşan orta değerler, o toplumun değerler sistemini ve kültürel yapısını verir. Ancak geniş halk kitleleri üyesi oldukları toplumlar için değişmeyen, değişmemesi gereken ve *öz* olarak değerlendirilen bir gelenekler dizisi varsaysa da, bir toplumda zamanı, zemini ve koşulları aşan, *salt* ve *mutlak* görünümde bir kültürel öğeyle nadiren karşılaşılır.

Aritmetik ve istatistik alanlarında *ortalama* kavramı genellikle bir sayı dizisini gerekli kılar. Ancak, günlük hayatta bu kavramlar için genellikle iki ayrı konumun, iki ayrı durumun ve iki ayrı noktanın varlığı yeterlidir. Başka bir deyişle, aritmetik ve istatistik alanlarında “orta” ve “ortalama” belirlemesi için genellikle çoklu bir ilişki gerekirken, günlük hayatta üçlü bir ilişki yeterli olmakta, hatta çoğu kez kavramların zihinde yalnızca üçlü bir ilişkinin sonucunda yerleştiği izlenimi doğmaktadır. Çalışmada da *ara-orta* kavramlarının (bunların yanı sıra bazı komşu kavramların) temsilcisi gibi görünen yapısal birimler, bu temsiliyette en az iki ayrı konum, iki ayrı durum ve iki ayrı nokta varsa ve böylelikle en az üçlü bir bağıntı söz konusuysa bu kavram alanları içinde değerlendirilmiştir. Buna göre örneğin, “büyük denizlerden karaya sokulmuş deniz” anlamındaki *ara deniz* kavramında veya “ana bölümün alt başlıklarından her biri” anlamındaki *ara başlık* kavramlarında iki ayrı nokta veya iki ayrı konum (ilk-son, ön-son gibi) yoktur (Öte yandan “boğazlarla ana denize bağlı olan deniz” *iç deniz* kavramında Marmara denizinde olduğu gibi, iki ayrı konum vardır: bir büyük denizle bağlantıyı sağlayan ilk boğaz ve diğer büyük denizle bağlantıyı sağlayan ikinci boğaz). Benzer biçimde *ara seçim* kavramı beraberinde *ilk seçim* ve *son seçim* kavramlarını çağrıştırmadığı için veya *ara sınav* kavramı *ilk sınav* kavramını mantıksal olarak zorunlu hâle getirmediği için bu çalışmanın konusu olamaz. Öte yandan, *ortaya koymak*, *ortam*, *ortalık*, *ortalık yer*, *aradan çekilmek*, *ara vermek*, *araya gitmek*, *aralarından su sızmamak* gibi biçimbilgisel olarak *orta* ve *ara* ile ilgili gibi görünen türetimlerin de burada çözümlenmeye çalışılan ve “en az üçlü ilişki” gerektiren *orta* ve *ara* kavramlarıyla artık bir ilgisi kalmamış gibi görünmektedir. Bunlar olsa olsa *orta* ve *ara* kavramlarının, yalnızca iki durum, iki konum veya iki nokta arasında öncelik sonralık bağıntısı kurarak, hatta zaman zaman yalnızca kendi kendilerinden ibaret olarak (*öğle arası* gibi), başka kavram alanları geliştirdiklerine gösterge olabilir.

PROBLEM

Türkiye Türkçesinde *ara-orta* kavramları nasıl dilbilgiselleşir?³ Bu kavramlar, hangi biçimbirimlerle veya biçim-sözdizimbirimleriyle (söz öbekleri, söz kalıpları) işaretlenir? Kavramları en iyi temsil eden soperordinate göstergeler hangileridir; hangi göstergeler doğrudan, hangileri dolaylı işaretlerdir? Bu işaretlerin anlambilgisel ve yapısal özellikleri nelerdir?

YÖNTEM

Yukarıda kavram çözümlemelerinin derlem tabanlı olarak yapılmasının, daha çok veriyle karşılaşmak bakımından en değerli yöntem olduğu belirtilmişti. Bunun yanında deneysel ve uygulamalı çalışmalar da hem derlemlerden elde edilen verinin sınanmasını sağlar hem de yeni verilerle karşılaşılması olasılığını artırır. Ancak bu çalışma, söz konusu kavramın dilbilgiselleşmesine yönelik tahmin ve gözlemlerin paylaşılmasına yönelik betimlemeli bir çalışmadır ve çalışmanın yönü *dilbilgisel işaretlerden kavrama doğru*'dur. Çalışmada *ara-orta* kavramları, eğitim bilimlerinde daha çok kavram öğretim modelleriyle tanınan P. H. Martorella'nın kavram çözümlemesi esasında incelenmiştir. Martorella (1986), bir kavramın bir öğrenci grubuna öğretilmeye başlamadan önce, grubun o kavramı öğretmek için uygun olup olmadığını tespit edilmesinin yani Kavram Uygunluk Envanteri'nin çıkarılması gerektiğini belirtmektedir. Grubun söz konusu envantere göre o kavramı öğretmeye uygun olduğu hükmüne varılırsa bu kez 9 adımda Planlama Öncesi Envanteri çıkarılmalıdır. Bu 9 adım şöyle özetlenebilir:

- 1- Kavramın yaygın olarak kullanılan adı nedir?
- 2- Kavramın tanımı veya kavramın ayırt edici özelliklerinin nasıl düzenleneceğine ilişkin kural nedir?
- 3- Okunan kitap ve başvuru kaynaklarına göre kavramın ayırt edici özellikleri nelerdir?
- 4- Tipik olarak kavramı çağrıştıran ancak ayırt edici olmayan özellikler nelerdir?

³ Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt* adlı kitabında, "Her an yeniden başlar var olma; her 'burada'nın etrafında döner 'orada'nın topu. Orta, her yerdedir." (2019, s. 246) sözleriyle *orta* kavramını doğrudan doğruya bir felsefe problemine dönüştürmüştür. An içindeki birey arında sonsuz bir geçmiş bırakmıştır, önünde de belirsiz ve büyük olasılıkla uzun bir gelecek vardır. Birey arada bir yerdedir, hatta tam da ortadadır.

5- Kavramı açıklarken kullanılabilecek ilginç ve öğrenci için tanıdık örnekler nelerdir?

6- Kavrama netlik ve açıklık kazandıracak örnek olmayanlar nelerdir?

7- Kavramın örneklerinde ayırt edici olan ve olmayan özelliklere dikkat çekmek için kullanılacak olan ipuçları, sorular ve yönergeler nelerdir?

8- Örnek olanları ve olmayanları sunmak için etkili, ilginç ve düşüncüyü harekete geçirici araçlar nelerdir?

9- Kavramın hangi düzeyde öğrenilmesi beklenmektedir ve bu nasıl ölçülecektir (Karataş Coşkun, 2011, s. 97-98).

Görüldüğü gibi bir eğitim bilimci olarak Martorella, Kavram Öğretiminde Temel Model başlıklı modelinde konuyu öğretmen ve öğrenci bağlamında ele almakta ve doğal olarak hep “bir kavramın belletileceği hedef kitle” varsaymaktadır. Bir dil araştırmacısı için ise aslanan kavramın nasıl öğretileceği değil anlamlar üzerinden nasıl çözümleneceğidir. Buna göre kavram çözümlenmesi için Martorella'nın 9 adımının 4 adıma indirgenmesi yeterli olmaktadır ki bu indirgeme bazı eğitim bilimciler (Kılıç, 2009 gibi) tarafından da tercih edilmektedir. Bu indirgenmiş ve *ara-orta* kavramlarının çözümlenmesinde dikkate alınacak adımlar şunlardır:

1- Kavramın en çok kullanılan adını tespit etme,

2- Kavramın ne anlama geldiğine dair basit bir tanım yapma,

3- Kavramın karakteristiklerini belirleyen ayırt edici özellikleri ortaya koyma,

4- Kavramla ilgili ayırt edici olmayan özellikleri belirleme.

Burada dikkat edilecek olursa, son 2 adımın dilbilimsel çalışmalarda tercih edilen ve gösterilenin de parçalara bölünebileceği fikrine dayanan anlambilimsel çözümlenmesinden (semic analysis) başka bir şey olmadığı anlaşılacaktır: *Kuş*'un bütünlüklü anlamına ulaşmak için *canlıdır*, *hayvandır*, *uçabilir*, *kanatlıdır*, *öter* vb. anlambilimsel tespit edilmesi gibi. Bu gibi durumlar, kuramların, modellerin ve uygulamaların zaman zaman benzerlikler taşıdığını, bunlar arasında çoğu kez kesin sınırlar olmadığını ve bilim dünyasında zaman zaman aynı veya benzer kavramların, ifadelerin farklı terimlerle bulunduğunu göstermektedir.

BULGULAR

Aşağıdaki Tablo, Türkiye Türkçesinde *ara-orta* kavramının dilbilgisel işaretleyicilerini ve bu işaretleyicilerin *Güncel Türkçe Sözlük*'teki durumlarını göstermektedir. Çalışmaya Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında basılan *Türkçe Sözlük* yerine bu kurumun ağ sayfasındaki interaktif *Güncel Türkçe Sözlük*'ün esas alınmasının nedeni, bu interaktif sözlüğün değişen ve yeni gelişen kullanımları da yansıtıyor olmasıdır. Çalışmada Tablo'daki bütün işaretleyicilerin *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer alıp almadıkları tespit edilmiş, ancak çalışmanın hacmini arttırmamak bakımından, yer alanlar için *Güncel Türkçe Sözlük*'te hangi anlamların verildiği belirtilmemiştir. Yapısal belirleme ayrıntılarına inilmeden ve birimlerin son görünüşleri esas alınarak yapılmıştır. Tablo'da b. "basit", ç. "çekimli" ve t. "türemiş" anlamında kullanılmıştır.):

Tablo 1. Türkiye Türkçesindeki *ara-orta* kavramlarının işaretleyicileri, yapısal özellikleri ve *Güncel Türkçe Sözlük*'teki görünüşleri

Ara-Orta Kavramlarının İşaretleyicileri	İşaretleyicilerin Yapısal Özellikleri	İşaretleyicilerin <i>Güncel Türkçe Sözlük</i> 'teki Görünüşleri
<i>açık ara</i>	söz öbeği	Var
<i>ahım şahım değil</i>	cümle	<i>ahım şahım</i> biçiminde var
<i>ahım şahım olma-</i>	söz öbeği	<i>ahım şahım</i> biçiminde var
<i>apış arası</i>	söz öbeği	Var
<i>ara</i>	b. sözcük	Var
<i>ara ara</i>	söz öbeği	Yok
<i>ara bulucu</i>	söz öbeği	Var
<i>ara cümle</i>	söz öbeği	Var
<i>arada</i>	ç. sözcük	Yok
<i>arada bir</i>	söz öbeği	Var
<i>arada bir yerde</i>	söz öbeği	Yok
<i>arada kal-</i>	söz öbeği	Var, ancak bu kavramların işaretleyicisi değil
<i>arada ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>Aradan</i>	ç. Sözcük	Yok
<i>arada sırada</i>	söz öbeği	Var
<i>ara eleman</i>	söz öbeği	Var
<i>Araf</i>	b. sözcük	Var
<i>Arafta</i>	ç. sözcük	Yok
<i>arafta kal-</i>	söz öbeği	Yok
<i>ara kapı</i>	söz öbeği	Var
<i>ara kat</i>	söz öbeği	Yok
<i>ara kazanç</i>	söz öbeği	Var
<i>ara kesit</i>	söz öbeği	Var
<i>ara kuşak</i>	söz öbeği	Yok
<i>arala-</i>	t. sözcük	Var

<i>aralık</i>	t. sözcük	Var
<i>ara mal</i>	söz öbeği	Var
<i>ara pası</i>	söz öbeği	Var
<i>ara sıcak</i>	söz öbeği	Var, ancak yapıyla anlamlandırma uyumlu değil birbiriyle
<i>arasında</i>	ç. Sözcük	Yok
<i>arasından</i>	ç. Sözcük	Yok
<i>arasını / aralarını bul-</i>	söz öbeği	Var
<i>ara sıra</i>	söz öbeği	Var
<i>arada sırada</i>	söz öbeği	Yok
<i>ara söz</i>	söz öbeği	Var
<i>ara tümce</i>	söz öbeği	Var
<i>ara yol</i>	söz öbeği	Yok
<i>ara yön</i>	söz öbeği	Var
<i>arayı bul-</i>	söz öbeği	Yok
<i>aşağı yukarı</i>	söz öbeği	Var, ancak bu kavramların işaretleyicisi değil
<i>ara yerde</i>	söz öbeği	Var
<i>arayüz</i>	söz öbeği	Var
<i>averaj</i>	b. sözcük	Var
<i>az çok</i>	söz öbeği	Var
<i>bazı</i>	b. sözcük	Var
<i>bazı bazı</i>	söz öbeği	Var
<i>bazı zaman(lar)</i>	söz öbeği	Yok
<i>bazen</i>	t. sözcük	Var
<i>belirli belirsiz</i>	söz öbeği	Var
<i>belki (de)</i>	söz öbeği	Var, ancak yalnızca <i>de</i> edatsız olarak
<i>belli belirsiz</i>	söz öbeği	Var
<i>belli belirsiz hâl</i>	söz öbeği	Yok
<i>belli belirsizlik</i>	söz öbeği	Var
<i>belli belirsiz hâle</i>	söz öbeği	Yok
<i>gel-</i>		
<i>belli belirsiz hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>belli belirsiz ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>beynelmülâ</i>	söz öbeği	Var
<i>bir derece</i>	söz öbeği	Var
<i>bir dereceye kadar</i>	söz öbeği	Var
<i>buna da şükür</i>	Cümle	Yok
<i>çatı arası</i>	söz öbeği	Var
<i>çoğunlukla</i>	ç. Sözcük	Var
<i>çokluk</i>	t. sözcük	Var
<i>devre arası</i>	söz öbeği	Var
<i>devletler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>eh</i>	b. sözcük	Var
<i>eh işte</i>	Cümle	Yok
<i>eh şöyle böyle</i>	Cümle	Yok
<i>ekseri</i>	t. sözcük	Var

<i>ekseriya</i>	ç. Sözcük	Var
<i>ekseriyetle</i>	ç. Sözcük	Var
<i>fena değil</i>	Cümle	Var
<i>fena sayılmaz</i>	Cümle	Var
<i>fifty fifty</i>	söz öbeği	Yok
<i>galiba</i>	t. sözcük	Var
<i>gece yarısı</i>	söz öbeği	Var
<i>geçer</i>	t. sözcük	Var
<i>geçer akçe</i>	söz öbeği	Var
<i>geçerle-</i>	t. sözcük	Var
<i>geçerlen-</i>	t. sözcük	Var
<i>geçerlet-</i>	t. sözcük	Var
<i>geçerli</i>	t. sözcük	Var
<i>geçerli durum</i>	söz öbeği	Var
<i>geçerlik</i>	t. sözcük	Var
<i>geçit</i>	t. sözcük	Var
<i>genel</i>	b. sözcük	Var
<i>genelde</i>	ç. sözcük	Yok
<i>genelgeçer</i>	söz öbeği	Var
<i>genelgeçerlik</i>	söz öbeği	Var
<i>genel olarak</i>	söz öbeği	Yok
<i>genelles-</i>	t. sözcük	Var
<i>genelleştir-</i>	t. sözcük	Var
<i>genelleştiril-</i>	t. sözcük	Var
<i>genellik</i>	t. sözcük	Var
<i>genellikle</i>	ç. sözcük	Var
<i>gezegenler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>gri</i>	b. sözcük	Var, ancak bu kavramların işaretleyicisi olarak değil
<i>gri alan(lar)</i>	söz öbeği	Yok
<i>gün ortası</i>	söz öbeği	Var
<i>gün içi</i>	söz öbeği	Yok
<i>hafta arası</i>	söz öbeği	Var
<i>hafta içi</i>	söz öbeği	Var
<i>hafta ortası</i>	söz öbeği	Yok
<i>hayat standardı</i>	söz öbeği	Var
<i>hiç yoktan iyi(dir)</i>	Cümle	Var
<i>hiç yoktan iyi ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>tl-</i>	b. sözcük	Var
<i>tlık</i>	t. sözcük	Var
<i>tlıkça</i>	ç. Sözcük	Var
<i>tlım</i>	t. sözcük	Var
<i>tlıman</i>	t. sözcük	Var
<i>tlımlı</i>	t. sözcük	Var
<i>tlımluluk</i>	t. sözcük	Var
<i>tlış-</i>	t. sözcük	Yok
<i>tlıştır-</i>	t. sözcük	Var
<i>tlıştırıl-</i>	t. sözcük	Yok
<i>tlıt-</i>	t. sözcük	Var
<i>iç ("ara" anlamı bakımından)</i>	b. sözcük	Var

<i>ıç deniz</i>	söz öbeği	Var
<i>ıç güveysinden hallice</i>	söz öbeği	Yok
<i>ihtimal</i>	t. sözcük	Var
<i>ihtimal(dir) ki</i>	Cümle	Var, ancak yalnızca <i>-dir</i> eksiz olarak
<i>iki arada</i>	söz öbeği	Var
<i>iki arada bir derede</i>	söz öbeği	Var
<i>iki arada bir derede kal-</i>	söz öbeği	Var
<i>ikisinin arasında</i>	söz öbeği	Yok
<i>(insan için) törpüle-</i>	t. sözcük	Var, ancak bu kavramların işaretleycisi değil
<i>(insan için) törpülen-</i>	t. sözcük	Var, ancak bu kavramların işaretleycisi değil
<i>(insan için) törpülenmiş</i>	t. sözcük	Yok
<i>(insan için) törpülü</i>	t. sözcük	Var, ancak bu kavramların işaretleycisi değil
<i>itidal</i>	t. sözcük	Var
<i>itidalini kaybet-</i>	söz öbeği	Var
<i>itidalini kaybetme-</i>	söz öbeği	Yok
<i>itidalli</i>	t. sözcük	Var
<i>itidalli ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>itidalli davran-</i>	söz öbeği	Yok
<i>itidal sahibi</i>	söz öbeği	Var
<i>iyi kötü</i>	söz öbeği	Var
<i>kararınca</i>	ç. Sözcük	Var
<i>kararsız</i>	t. sözcük	Var
<i>kararsız kal-</i>	söz öbeği	Yok
<i>kararsızlılık</i>	t. sözcük	Var
<i>kabul edilebilir</i>	söz öbeği	Yok
<i>kabul edilebilir ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>kamusal alan</i>	söz öbeği	Var
<i>kararında</i>	ç. Sözcük	Var
<i>kararında ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>kentler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>kırış-</i>	t. sözcük	Var
<i>kırışıl-</i>	t. sözcük	Yok
<i>kıtalar arası</i>	söz öbeği	Var
<i>kimi zaman(lar)</i>	söz öbeği	Var
<i>kimileyin</i>	ç. Sözcük	Var
<i>kişiler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>köprü</i>	b. sözcük	Var
<i>köprü kur-</i>	söz öbeği	Var
<i>köprüleri at-</i>	söz öbeği	Var
<i>köprü ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>köprü oluşturun-</i>	söz öbeği	Yok
<i>kötü değil</i>	Cümle	Yok
<i>kötü olma-</i>	söz öbeği	Yok
<i>kulüpler arası</i>	söz öbeği	Var

<i>mahalle arası</i>	söz öbeği	Var
<i>makbul</i>	t. sözcük	Var
<i>makbul düzey</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul düzeyde</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul düzeyde ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul hâle gel-</i>	söz öbeği	Yoc
<i>makbul hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul ol-</i>	söz öbeği	Var
<i>makbul seviye</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul seviyede ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makbul seviyeye</i>	söz öbeği	Yok
<i>gel-</i>		
<i>makbul seviyeye</i>	söz öbeği	Yok
<i>getir-</i>		
<i>makul</i>	t. sözcük	Var
<i>makul düzey</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul düzeyde</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul düzeyde ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul düzeye gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul düzeye getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul kıl-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ol-</i>	söz öbeği	Var
<i>makul ölçü</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul seviye</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul seviyede</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul seviyede ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul seviyeye gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul seviyeye</i>	söz öbeği	Yok
<i>getir-</i>		
<i>makul ve mantıklı</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı düzey</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı düzeyde</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı düzeyde ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı düzeye gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı düzeye getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı kıl-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı</i>	söz öbeği	Yok

<i>seviye</i>		
<i>makul ve mantıklı seviyede</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı seviyede ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı seviyeye gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>makul ve mantıklı seviyeye getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı</i>	t. sözcük	Var
<i>mantıklılık</i>	t. sözcük	Var
<i>mantıklı düzey</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı düzeyde</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı düzeyde ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı düzeye</i>	söz öbeği	Yok
<i>gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı kıl-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı ölçü</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı seviye</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı seviyede</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı seviyede ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mantıklı seviyeye</i>	söz öbeği	Yok
<i>gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>metinler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>mezosfer</i>	söz öbeği	Var
<i>midî</i>	b. sözcük	Var
<i>midî boy</i>	söz öbeği	Yok
<i>milletler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>muhtemel</i>	t. sözcük	Var
<i>muhtemel(dİR) ki</i>	Cümle	Yok
<i>muhtemelen</i>	t. sözcük	Var
<i>mutedil</i>	t. sözcük	Var
<i>mutedil davran-</i>	söz öbeği	Yok
<i>mutedil ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>ne siyah ne beyaz</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal</i>	t. sözcük	Var
<i>normalde</i>	ç. Sözcük	Yok
<i>normal hâl</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal hâl(ler)de</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal durum</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal</i>	söz öbeği	Yok

<i>durum(lar)da</i>		
<i>normal hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal koşul(lar)</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal</i>	söz öbeği	Yok
<i>koşul(lar)da</i>		
<i>normal ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal olarak</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal şart(lar)</i>	söz öbeği	Yok
<i>normal şart(lar)da</i>	söz öbeği	Yok
<i>normalleş-</i>	t. sözcük	Var
<i>normaleştir-</i>	t. sözcük	Var
<i>normaleştiril-</i>	t. sözcük	Yok
<i>okullar arası</i>	söz öbeği	Var
<i>olabilir</i>	söz öbeği	Var
<i>olabilirlik</i>	söz öbeği	Var
<i>olabil-</i>	söz öbeği	Var
<i>olağan</i>	t. sözcük	Var
<i>orta</i>	b. sözcük	Var
<i>orta ağırlık</i>	söz öbeği	Var
<i>orta alan</i>	söz öbeği	Yok
<i>orta boy</i>	söz öbeği	Var
<i>orta çağ</i>	söz öbeği	Var
<i>ortada</i>	ç. Sözcük	Var
<i>ortada bırak-</i>	söz öbeği	Var
<i>ortada kal-</i>	söz öbeği	Var
<i>ortadaki</i>	ç. Sözcük	Yok
<i>orta damar</i>	söz öbeği	Var
<i>ortada ol-</i>	söz öbeği	Var
<i>ortadan kaldır-</i>	söz öbeği	Var
<i>ortadan kalk-</i>	söz öbeği	Var
<i>orta deri</i>	söz öbeği	Var
<i>orta direk</i>	söz öbeği	Var
<i>Orta Doğu</i>	söz öbeği	Var
<i>orta hâlli</i>	söz öbeği	Var
<i>orta hakem</i>	söz öbeği	Var
<i>ortak</i>	t. sözcük	Var
<i>orta kaldırım</i>	söz öbeği	Var
<i>orta kapı</i>	söz öbeği	Yok
<i>orta karar</i>	söz öbeği	Var
<i>orta kat</i>	söz öbeği	Var
<i>ortaklaş-</i>	t. sözcük	Var
<i>ortaklaşa</i>	t. sözcük	Var
<i>orta kulak</i>	söz öbeği	Var
<i>orta kulvar</i>	söz öbeği	Yok
<i>orta kuşak</i>	söz öbeği	Var
<i>ortal-</i>	t. sözcük	Var
<i>ortalama</i>	t. sözcük	Var
<i>ortalama olarak</i>	söz öbeği	Yok
<i>ortal-</i>	t. sözcük	Yok
<i>ortalat-</i>	t. sözcük	Var

<i>ortalı</i>	t. sözcük	Var
<i>orta malı</i>	söz öbeği	Var
<i>orta masa(sı)</i>	söz öbeği	Var
<i>orta mektep</i>	söz öbeği	Var
<i>ortanca</i>	ç. Sözcük	I. anlam bakımından var
<i>orta nokta</i>	söz öbeği	Var
<i>ortaokul</i>	söz öbeği	Var
<i>orta oyunu</i>	söz öbeği	Var
<i>ortaöğrenim</i>	söz öbeği	Var
<i>ortaöğretim</i>	söz öbeği	Var
<i>orta parmak</i>	söz öbeği	Var
<i>orta saha</i>	söz öbeği	Var
<i>orta sehpa</i>	söz öbeği	Yok
<i>ortasını bul-</i>	söz öbeği	Var
<i>orta sıklet</i>	söz öbeği	Var
<i>orta şeker</i>	söz öbeği	Yok
<i>orta şekerli</i>	söz öbeği	Var
<i>orta tedrisat</i>	söz öbeği	Var
<i>orta uç</i>	söz öbeği	Var
<i>orta yaşlı</i>	söz öbeği	Var
<i>orta yaylak</i>	söz öbeği	Var
<i>orta yol</i>	söz öbeği	Var
<i>orta yolu bul-</i>	söz öbeği	Yok
<i>orta yuvar</i>	söz öbeği	Var
<i>Ölçü</i>	t. sözcük	Var
<i>Ölçülü</i>	t. sözcük	Var
<i>ölçülülük</i>	t. sözcük	Var
<i>ölçünlü</i>	t. sözcük	Var
<i>refüj</i>	b. sözcük	Var
<i>satır arası</i>	söz öbeği	Var
<i>standardizasyon</i>	t. sözcük	Var, ancak tam olarak bu kavramların işaretleyicisi değil
<i>standardize et-</i>	söz öbeği	Yok
<i>standart</i>	b. sözcük	Var, ancak tam olarak bu kavramların işaretleyicisi değil
<i>standart hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>standart hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>standartlaş-</i>	t. sözcük	Var
<i>standartlaştır-</i>	t. sözcük	Var
<i>şehirler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>şöyle böyle</i>	söz öbeği	Var
<i>şöyle böyle ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>tavan aralığı</i>	söz öbeği	Var
<i>tavan arası</i>	söz öbeği	Yok
<i>toplumlar arası</i>	söz öbeği	Var
<i>uluslararası</i>	söz öbeği	Var
<i>umuma açık hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>umumi</i>	t. sözcük	Var
<i>umumilik</i>	t. sözcük	Var
<i>umumî surette</i>	söz öbeği	Yok

<i>umumiyet</i>	söz öbeği	Var
<i>umumiyetle</i>	söz öbeği	Var
<i>unisex</i>	söz öbeği	Yok
<i>uzak ara</i>	söz öbeği	Var
<i>ülkeler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>üniversiteler arası</i>	söz öbeği	Var
<i>var yok</i>	söz öbeği	Var
<i>var yok arası</i>	söz öbeği	Yok
<i>var yok arası hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>var yok arası hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>var yok arası ol-</i>	söz öbeği	Yok
<i>varla yok arası</i>	söz öbeği	Var
<i>Vasat</i>	b. sözcük	Var
<i>vasat hâle gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>vasat hâle getir-</i>	söz öbeği	Yok
<i>vasat kıl-</i>	söz öbeği	Yok
<i>vasatı</i>	t. sözcük	Var
<i>vasatlaş-</i>	söz öbeği	Yok
<i>vasatlık</i>	t. sözcük	Var
<i>yaklaşık</i>	t. sözcük	Var
<i>yaklaşık değer</i>	söz öbeği	Var
<i>yaklaşık olarak</i>	söz öbeği	Var
<i>Yarı</i>	b. sözcük	Var
<i>yarı buçuk</i>	söz öbeği	Var
<i>yarıda kal-</i>	söz öbeği	Var
<i>yarılan-</i>	t. sözcük	Var
<i>yarılat-</i>	t. sözcük	Yok
<i>yarı yarıya</i>	söz öbeği	Var
<i>yarı yarıya gel-</i>	söz öbeği	Yok
<i>yarı yarıya paylaş-</i>	söz öbeği	Yok
<i>yarı yarıya kırış-</i>	söz öbeği	Yok
<i>yarı yolda bırak-</i>	söz öbeği	Var
<i>yaşam standardı</i>	söz öbeği	Var
<i>yet-</i>	b. sözcük	Var
<i>yeter</i>	t. sözcük	Var
<i>yeter derece</i>	söz öbeği	Yok
<i>yeter derecede</i>	söz öbeği	Var
<i>Yeterince</i>	ç. sözcük	Var
<i>yeteri kadar</i>	söz öbeği	Var
<i>Yeterli</i>	t. sözcük	Var
<i>Yeterlik</i>	t. sözcük	Var
<i>yeter ölçüde</i>	söz öbeği	Yok
<i>yüzde eli yüzde elli</i>	söz öbeği	Yok
<i>yüzde elli</i>	söz öbeği	Yok
<i>zaman zaman</i>	söz öbeği	Yok

Tablo'dan da anlaşılacağı üzere, Türkiye Türkçesinde *ara-orta* kavramlarıyla ilgili 380 işaretleyici tespit edilmiştir. Bunlardan 152'si

Güncel Türkçe Sözlük'te hiç yer almamıştır, 14'ü farklı bir biçimbilgisel görünümle veya az çok farklı bir anlamlandırma ile yer almıştır, 214'ü ise aynı biçim ve çalışmanın odaklandığı anlamla anlamlandırılmış olarak yer almıştır. Bu işaretleyicilerin yapısal ve anlamsal özellikleriyle ilgili tespitler ise şöyle sıralanabilir:

YAPISAL GÖRÜNÜM

Tablo'ya göre, *ara-orta* kavramlarının işaretleyicileri yalnız kavram adlarıyla (*ara* ve *orta* sözcükleriyle) kökteş biçimbirimler veya biçim-sözdizimbirimler değildir; *ara-orta* kavramlarının işaretlenmesinde *ara* ve *orta* sözcükleri dışında *iç*, *ılı-*, *makul*, *normal*, *yarı* vb. sözcüklerin de üretici bir görev üstlendikleri görülmektedir.

Kavramların işaretleyicilerinin büyük bölümü cümle veya söz öbeği görünümünde kalıp sözlerdir. 381 işaretleyicinin 10'u cümle, 280'si ise söz öbeği formundadır. Başka bir deyişle, 290 işaretleyici sözcükten büyük birimlerdir. Söz öbeği formundaki işaretleyicilerin çok büyük bölümünün (75 adet) doğrudan doğruya sıfat tamlaması olduğu görülmektedir. Sözcük boyutundaki işaretleyicilerin 17'si basit sözcük, 55'ü türemiş sözcük ve 19'u çekimli sözcüktür. Çekimli sözcüklerin büyük bölümünde de kalıplaşma eğilimi vardır ve sözlükbirim olarak ana madde başı olmaya aday bir görünüm sunmaktadırlar.

İşaretleyicilerin köken dillerine bakıldığında, bunların çok büyük bölümünün Türkçe veya içerisinde Türkçe dışında herhangi bir sözcük bulunmayan işaretleyiciler olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, doğrudan doğruya başka bir dilden kopyalanmış işaretleyiciler ve içerisinde başka bir dilden kopyalanmış sözcük bulunan işaretleyiciler de vardır. Bununla ilgili sayısal görünüm şöyledir:

- Yalnızca Türkçe bir biçimbirimden veya biçimbirimlerden oluşan işaretleyiciler: 183 adet
- Yalnızca Arapça bir biçimbirimden veya biçimbirimlerden oluşan işaretleyiciler: 28 adet
- Yalnızca Fransızca bir biçimbirimden veya biçimbirimlerden oluşan işaretleyiciler: 8 adet
- Yalnızca İngilizce bir biçimbirimden veya biçimbirimlerden oluşan işaretleyiciler: 1 adet
- Türkçe bağımsız bir biçimbirimle Arapça bir biçimbirimden oluşan işaretleyiciler: 111 adet

- Türkçe bağımsız bir biçim birimle Fransızca bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 21 adet
- Türkçe bağımsız bir biçim birimle Farsça bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 13 adet
- Türkçe bağımsız bir biçim birimle İngilizce bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 2 adet
- Türkçe bağımsız bir biçim birimle Yunanca bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 2 adet
- Türkçe bağımsız bir biçim birimle Arapça ve Fransızca biçim birimlerden oluşan işaretleyiciler: 7 adet
- Türkçe bağımsız bir biçim birimle Arapça ve Farsça biçim birimlerden oluşan işaretleyiciler: 1 adet
- Arapça bağımsız bir biçim birimle Farsça bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 3 adet
- Arapça bağımsız bir biçim birimle Fransızca bir biçim birimden oluşan işaretleyiciler: 1 adet

Yapı ile anlamı bir göstergenin iki yüzü olarak ele aldığımızda, bu yapısal görünüm şöyle yorumlanabilir: *Ara-orta* kavramlarının işaretlenmesinde kullanılan sözler büyük ölçüde Türkçedir: 183 sözde yalnızca Türkçe bağımsız biçim birimler vardır, 157 sözde Türkçe bir veya birden çok bağımsız biçim birim vardır; işaretleyicilerin çok büyük bölümünde ise Türkçe bir veya birden çok bağımlı biçim birim bulunmaktadır. Türklerin kültürel olarak neyi *orta*, *arada* ve *kabul edilebilir* değer olarak işaretlediklerini ortaya koymak için çok yönlü çalışmalara gereksinim var. Ancak, *ortada olan*, *arada kalan* ve kısmen *belirsiz olan*'ın (Acaba Türkçe *belirlilik* ve *belirsizlik* kavramlarını nasıl işaretler?) yukarıdaki görünümle işaretlenmesi, bu kavramın dilbilgiselleşmesi sürecinde çok büyük ölçüde Türk bilişinin etkili olduğunu göstermektedir. Elbette, bu kavramlar için neden bu kadar çok işaretleyici var, sorusunun cevaplanabilmesi için hem başka dillerdeki durumları tespit etmek hem de Türkçeye ilgili artzamanlı çalışmalar yapmak kaçınılmazdır. Bu türden çalışmalar, bu kavramların işaretlenmesinde dönemlere bağlı ne gibi değişiklikler olduğunu tespiti de olanak tanır. Kavramların en başat işaretleyicilerinin neler olduğunu belirlemenin tek yolu bu artzamanlı çalışmalarla sıklık tespitidir. Ancak sıklığın da büyük oranda dildışı etkenlerle (modalar, itibar arayışı vb.) biçimlendiği hatırdı tutulmalıdır.

ANLAMSAL GÖRÜNÜM

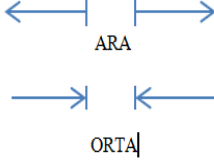
Ara-orta kavramlarına Martorella'nın (1986) modelinde görülen ve yukarıda sözü edilen çözümleme adımları uygulandığında şu görünüm ortaya çıkmaktadır (Bu çalışma uygulamalı ve deneysel bir çalışma olmadığı için son Morteralla'ya atfedilen 3 adımla ilgili tespitlerin de kişisel olduğu ve yeni verilerle yanlışlanabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu tespitler, Türkiye Türkçesi günlük dilindeki⁴ *ara-orta* kavramlarının, bu dili konuşanların zihninde nasıl yer aldığı konusunda ipuçları verecektir.):

1- Kavramın en çok kullanılan adları *ara* ve *orta*'dır. Bu adlar, tamamen dilbilgisel işaretlerin sıklığına bakılarak tespit edilmiştir. Nitekim işaretliyecilerde *ara* ve *orta* sözcüklerinin ve biçimbilgisel olarak *ara* ve *orta* sözcükleriyle ilgili biçimbirimlerin açık bir üstünlüğü vardır: 71 adet *ara* ve ilgili söz ve 59 adet *orta* ve ilgili söz. Bu durum Türkiye Türkçesinde *ara-orta* kavramlarının dilbilgiselleşmesinde *ara* sözcüğünün superordinate bir konumda olduğunu, bunu *orta* sözcüğünün izlediğini göstermektedir. Böylece *ara* ve *orta* sözcükleri kavramlar için norm sözcüklerdir.

2- Kavramların basit tanımları: *Ara* “iki şeyi birbirinden eşit olarak veya olmayarak ayıran uzaklık”, *orta* “iki kenardan, iki konumdan veya iki noktadan merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer” (Bu tanımlar, tamamen günlük yaşama ilgili gözlemlere ve dilbilgisel işaretlerle ilgili -varsa- sözlükbilimsel veriye dayanarak yapılmıştır. Buna göre, *ara* ve *orta* kavramları için uzaklık en önemli imgedir. *ara* kavramında uzaklık merkezden dışa doğru oluşurken, *orta* kavramında dıştan merkeze doğru oluşmaktadır). Bu durum Şekil 1'de görülmektedir:

⁴ *Günlük dil* terimi şu varsayımlarla kullanılmıştır: Günlük dil, yöresel ağız değildir; günlük dil yalnızca sözlü dil değildir; günlük dil yalnızca sokak dili değildir; günlük dil yalnızca standart dil değildir; günlük dil yalnızca yazımsal hatta yazılı dil değildir; günlük dil yalnızca belirli bir kesimin dili değildir; günlük dil bilim dili değildir. Günlük dil bu düzlemlerin hepsinden izler taşıyan ama hepsinin üstünde bir varyasyondur. Kabaca bir bilim insanıyla bir manavın, bir opera sanatçısıyla bir su tesisatçısının, bir yazarla bir çobanın vb. karşılaştıklarında veya 85 yaşında hiç eğitim görmemiş bir dedeyle yurtdışında doktora yapmakta olan torununun iletişim kurarken kullandıkları katmanlar üstü bir dildir. Günlük dilde belirli bir zamansal ve coğrafi kesit vardır, ancak bu dili oluşturan değişkenler devingendir. Hemen belirtmek gerekir ki Türkiye Türkçesinde üzerinde en az çalışma yapılan dil, burada tanımlanmaya çalışılan günlük dildir.

Şekil 1: ARA ve ORTA kavramlarında merkez konum-uzaklık ilişkisi

3- Kavramların karakteristiklerini belirleyen ayırt edici özellikleri ortaya koyma: “uzaklık”, “ortada olma (kalma veya bulunma)”, “arada olma (kalma veya bulunma)”, “esnek olma”, “belirsiz olma”, “üçlü veya çoklu ilişkiyle ortaya çıkması”, “bir boyutlu (genişlik veya yükseklik), iki boyutlu (genişlik ve yükseklik) veya üç boyutlu (genişlik, yükseklik ve derinlik) olma”. Böylece “*ara*’da veya *orta*’da olan”, ölçüm kriterlerinden belli bir uzaklıktadır, bu uzaklık genişlikle ve / veya yükseklikle ve / veya derinlikle ilgili olabilir, esnek, belirsizdir, üçlü veya çoklu ilişkiyle ortaya çıkar.

4- Kavramlarla ilgili ayırt edici olmayan özellikleri belirleme: “net olmama”, “kesin olmama”, “belirli / belirgin olmama”, “yorum açık olma”. Böylece “*ara*’da veya *orta*’da olanda”, netlik, açıklık, belirginlik yoktur, yoruma açıktır, hatta çoğu kez tam bir ölçüm ve hesap sonucunda oluşmaz.

Tablo’daki işaretleyiciler incelendiğinde *ara* kavramının daha çok belirli noktalara ve konuma, *orta* kavramının ise -matematiksel alının tersine- daha çok niteliğe ve duruma yönelik olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, *ara* kavramının göstergesi olan sözler daha çok konum (*ara cümle, ara kapı, ara kat, ara yön, iki arada, kütalar arası, şehirler arası* gibi), *orta* kavramının göstergesi olan sözler daha çok nitelik ve durum (*orta boy, ortada kal-, orta damar, orta hâlli, orta oyunu, ortaöğretim, orta saha* gibi) belirtmektedir. *Orta*’nın nicelik belirtme özelliği ancak çok sınırlı bağlamlarda ve dolaylıdır. Örneğin yukarıdaki biçimbilgisel olmayan işaretler, “Domates’in kilosunu kaç liraydı, 5 mi 6 mı?” “İkisinin ortası (= 5 buçuk lira).” gibi. Bu durum, *ara* kavramının daha çok bir veya iki boyutta (genişlik ve / veya yükseklik), *orta* kavramının ise üç boyutta (genişlik, yükseklik ve derinlik) algılandığını göstermektedir. Öte yandan, *ara* ve *orta* kavramları hatta İÇ kavramı sık sık nöbetleşmektedirler: *orta kapı / ara kapı, hafta arası / hafta ortası / hafta içi, gün ortası / gün içi, (veya iki ateş arasında kal- / iki ateş ortasında kal-)* gibi

3. ve 4. adımdaki belirlemelere göre ve Tablo'daki işaretleyicilerin en tipik temsilcileri esas alındığında *ara / arada* ve *orta / ortada* ile aynı veya komşu kavram alanında bulunan birtakım başka kavramlar olduğu da görülecektir. Şekil 2 bu kavram alanlarıyla ilgili fikir vermektedir (Şekil 2'de *ara(da)* ve *orta(da)* kavramlarıyla aynı veya yakın kavramlar alfabetik sırayla; bu kavramları azalan veya artan ölçüde dışlayan kavramlar ise karmaşık sırayla ancak eşleşmiş olarak verilmiştir. Çünkü *ara(da)* ve *orta(da)* işaretleyicileri çoğu kez aynı anda birden çok dışlanmış kavrama gönderme yapabilmektedir.):

Şekil 2. *Ara(da)* ve *orta(da)* ile aynı veya komşu kavramlar ve bunları dışlayan diğer kavramlar

	ARA(DA) ORTA(DA)	
...		100 ...
KAPALI	AHİMŞAHİM	AÇIK
KÖTÜ / FENA	ARAFTA	İYİ
ÇERKİN	AŞAĞI YUKARI	GÜZEL
BERBAT	AZ ÇOK	HARİKA
OLMAZ	BAZI	OLUR
OLAĞANDIŞI	BELİRLİ / BELLİ BELİRSİZ	OLAĞANÜSTÜ
ASLA	BELKİ	MUTLAKA
HİÇBİR ZAMAN	BİR DERECE	HER ZAMAN
ZARARLI	EKSERİ	YARARLI
SIYAH	FENA SAYILMAZ	BEYAZ
NORMAL OLMAYAN	GALİBA	NORMALIN ÜSTÜNDE
BELİRSİZ	GEÇER	BELİRLİ / BELLİ
SOGUK	GEÇERLİ	SICAK
İLK	GENEL	SON
ON	GRİ	ARKA
ALÇAK / DÜŞÜK	İLDİMAN	YUKSEK
SEVİMSİZ	İÇİNDE	SEVİMLİ
AZ	İHTİMAL	ÇOK
YOK	İKİ ARADA	VAR
VASATIN ALTINDA	İTİDALLI	VASATIN ÜSTÜNDE
EKSİK	İYİ KÖTÜ	TAM
HAYIR	KABUL EDİLEBİLİR	EVET
İMKANSİZ / OLANAKSIZ	KARARINDA	MÜMKÜN / OLANAKLI
AŞAĞI	KİMLİYİN	YUKARI
KADIN veya ERKEK	KÖPRÜ	ERKEK veya KADIN
KARANLIK	KÖTÜ SAYILMAZ	AYDINLIK
KÜÇÜK	MAKUL	BÜYÜK
GÜÇSÜZ / ZAYIF	MAKUL VE MANTIKLI	GÜÇLÜ
KISA	MANTIKLI	UZUN
BAŞARISIZ	MİDİ	BAŞARILI
DAR	MUHTEMEL	GENİŞ
AÇ	MUTEDİL	TOK
CEHENNEM	NE SİYAH NE BEYAZ	CENNET
AKŞAM	NORMAL	SABAĞ
GECE	OLABİLİR	GÜNDÜZ
KİT	OLAĞAN	YAZ
KUZEY	OLÇULU	GÜNEY
BATI	OLÇUNLU	DOĞU
FAKİR / YOKSUL	REFU	ZENGİN
KURU	STANDART	ISLAK
BU	SOTLE BOYLE	O
MİNİ	UMUMİ	MAKİ
ASGARİ	UNİSEK	AZAMİ
OZENSİZ	VAR YOK	OZENLİ

Acaba Şekil 2'deki işaretlerin hangileri *ara* ve *orta* kavramlarını doğrudan, hangileri dolaylı olarak işaretlemektedir? Burada doğal olarak en dolaysız işaretleyicilerin kavramların adı olarak algılanan *ara* ve *orta* sözcükleri ve bunların türevleri olduğu söylenebilir. Buna göre, Türkiye Türkçesinin bilişinde kavramları en çok çağrıştıran sözcükler *ara* ve *orta* sözcükleridir ve bu da bu sözcüklerin kavramı en iyi temsil eden, kavramları en dolaysız olarak işaretleyen biçimbirimler olduğu anlamına gelmektedir. Ancak doğaldır ki, bu, tam bir bilişsel dilbilim sorunudur. Böylesi bilişsel bir soruna, derlem tabanlı olmadığı için en azından sıklıklar üzerinden yorum yapılamayan dilbilimsel çalışmalarla çözüm sunmak güçtür. Böylelikle, dilbilimsel bir bakışla, kavramların *superordinate* (temsil gücü en yüksek olan ve bu bakımdan prototip olabilecek anlam ve bu anlamın göstergesi) ve *subordinate* (temsil gücü azalmış olan ve kavram kümesinin başka kümelerin de üyesi olabilme olasılığı yükselen anlamları ve bu anlamların göstergesi) düzenleri hakkında yorum yapmak da kolay değildir. Ancak Türkçedeki *ara* ve *orta* sözcükleri gibi örneğin Arapça *vasat*, *beyn* veya Fransızca *midî*, *normal* sözcüklerinin de kavramın doğrudan temsilcileri olduğu söylenebilir. Kavramı temsiliyette, kimi göstergeler dolaylı kimileri ise çok dolaylı bir konumdadırlar. Örneğin, *şöyle böyle, iyi kötü, az çok, var yok* dolaylı; *muhtemel, mutedil, ölçülü, standart* ise çok dolaylı temsilcilerdir. Böylelikle göstergelerin *ara* ve *orta* kavramlarını azalan veya çoğalan orandaki temsil gücü, söz konusu göstergelerin gösterilenlerinin de sınırları konusunda fikir vermektedir.

Öte yandan, insanın anlam dünyası karşısında dilbilgisi bir sonlu yapılar bütünü olduğundan, başka bir deyişle paradigma sonsuz, sentagma sınırlı olduğundan genellikle her anlam dilbilgisinde özerk bir yapıyla karşılığını bulmaz. Böylece, genellikle bir dilbilgisel yapı bazen birden çok anlamı işaretleyebilir, birden çok işlevle kullanılabilir. Bu bağlamda, Türkçedeki bilgi kipliği (olasılık, varsayım, çıkarım vb.) (ayrıntılı bilgi için bk. Kerimoğlu, 2011; Hirik, 2017) işaretleyicilerinin bir bölümünün *ara* ve *orta* kavram alanlarının da işaretleyicisi gibi görünebilirler: *olabilir, belki, galiba, muhtemelen* gibi. Kavramlar zihinde birbirlerine değmeden mi yoksa sarmal biçimde mi yer alırlar sorusu şimdilik tam olarak çözülmemiş olsa da, genellikle sarmal bir görünümle yer aldıkları görüşü yaygındır. Türkçede “kavram alanı” terimini ilk kullanan araştırmacılardan biri olan D. Aksan, Alman dilbilimci J. Trier'in “dil alanı (Spracfield)” teriminden esinlenmeyle, kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak değil bir mozağin parçaları gibi birbirlerini sınırlandırarak yer aldığını söylemek ve kavram alanı terimini “birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri

alan” olarak tanımlamaktadır (1989, s. 254). Buna göre, kavramlar gibi, bu kavram alanının içinde yer alan anlamların göstergeleri olan sözcükler de anlam olarak birbirlerinden uzak veya çok uzak durmaz, kavram alanı denilen yapıyı destekler. Belirtildiği gibi, dünya bilgisinin ve dış gerçeklik algısının, dilbilgisine (biçime, biçim-sözdizimine) geçişi sırasında ilgili kavram alanını en iyi temsil eden dilbilgisel birimlerin neler olduğunu ve bir kavram alanının komşu kavram alanlarıyla ilişkisini belirlemek için sıklık ve bağlam çözümlmelerine gereksinim vardır. Örneğin bilgi kipliği işaretleyicileriyle *ara* ve *orta* kavramlarının işaretleyicileri arasında nasıl bir sınır çizileceği, ancak böylesi çalışmalarla netlik kazanabilir.

Şekil 2 incelendiğinde *ara* ve *orta* kavramlarının başka bazı kavramlarla ilişki kurarak anlambilgisel kategoriler oluşturduğu görülecektir. Bu ilişkiler, *ara* ve *orta* kavramlarının genellikle *ara*'ya alınan veya *orta*'lanan *iki* dünya gerçekliğine doğrudan veya dolaylı gönderme yapmasıyla ortaya çıkmaktadır. Yine bu ilişkiler, Türkiye Türklerinin neleri “ortalanma” veya “arada olma” potansiyeliyle düşündüklerini de göstermektedir. Örneğin:

- ağır değil hafif değil: *orta ağırlık, orta sıklık* vb.
- alçak değil yüksek değil: *orta yaylak* vb.
- aşağı değil yukarı değil: *aşağı yukarı* vb.
- az değil çok değil: *orta şeker, yarı yarıya* vb.
- baş değil son değil: *ara karar* vb.
- başlangıçta değil bitişte değil: *ara cümle, hafta arası, gün ortası* vb.
- belli / belirli değil belirsiz değil: *belirli / belli belirsiz* vb.
- birbirine denk (veya eşit) öğelerden biri (veya birileri) değil öteki (veya ötekiler) değil: *apış arası, ara yol, ara yön, ara kesit, ara kuşak, okullar arası, orta çağ, orta deri, orta kulvar, orta kuşak, orta parmak, orta saha, orta yol, refiğ, şehirler arası* vb.
- birincinin sonu değil ikincinin başı değil: *devre arası* vb.
- büyük değil küçük değil: *orta boy* vb.
- dış yüzey değil iç yüzey değil: *çatı arası, tavan arası* vb.
- düşük değil yüksek değil: *ortaöğretim, ortaöğretim* (Bu iki ifadede esasında iki noktanın imgesi arasında bir karışıklık vardır. İfadelerde “ilk-orta-yüksek” imgeleri ile “düşük-orta-yüksek” imgeleri birbirine karışmış, “ilk” imgesiyle “düşük” imgesi nöbetleşmiştir.), *ortaokul* vb.
- eksik değil fazla değil: *yeterince, yeterli, geçerli* vb.
- eski değil yeni değil: *orta yaşlı* vb.
- evet değil hayır değil: *eh, eh işte* vb.

- hep (her zaman) değil hiç (hiçbir zaman) değil: *ara ara, arada, ara sıra, arada sırada, bazen, bazı bazı, kimileyin* vb.
- iç değil dış değil: *ara kapı, ara kat, orta kapı, orta kat, orta kulak* vb.
- ileri değil geri değil: *orta uç* vb.
- ilk değil son değil: *ara bağlantı* vb.
- iyi değil kötü değil: *ahım şahım değil, iyi kötü, şöyle böyle* vb.
- lise mezunu değil lisans mezunu değil: *ara eleman* vb.
- ön değil arka değil: *arayüz* vb.
- sıcak değil soğuk değil: *ılık, ılıman, mutedil* vb.
- siyah değil beyaz değil: *ne siyah ne beyaz, gri* vb.
- şöyle değil böyle değil: *bazı, şöyle böyle* vb.
- tam değil eksik değil: *ara kazanç, orta karar* vb.
- uzak değil yakın değil: *Orta Doğu*
- uzun değil kısa değil: *orta boy*
- var değil yok değil: *var yok, yarı yarıya* vb.
- yaşlı değil genç değil: *orta yaşlı* vb.
- zengin değil fakir değil: *orta hâlli* vb.

Bazı işaretleyiciler, “ortaladığı” ya da “araladığı” dünya gerçekliğinin yalnız *bir*’ine gönderme yapmaktadır:

- belirli değil arada / ortada: *hafta arası, hafta içi, mahalle arası* vb.
- eşit değil arada / ortada: *açık ara, uzak ara* vb.
- doğrudan değil aradan / ortadan: *ara pası* vb.
- belli / belirli bir kesim için değil ortada / ortaya: *ortaklaşa, orta malı, orta oyunu* vb.
- kapalı yerde değil arada / ortada: *orta oyunu* vb.
- kenarda değil arada / ortada: *orta masa(sı)*, (Günümüzde “orta masalar” giderek odaların kenarında kullanılmaya başlamıştır.), *orta sehpa* vb.

Bazı işaretleyiciler ise “ortaladığı” ya da “araladığı” dünya gerçekliğine açık bir gönderme yapmadığı için her durumda kullanılabilme özelliği gösterebilmektedir. Başka bir deyişle, bu işaretleyicilerde “ortalanan” ya da “aralanan” dünya gerçekliği herhangi bir durum, nitelik veya nicelik olabilmektedir: *ortanca, ortadaki, şöyle böyle, normal, ölçülü, ölçünlü, standart, eh şöyle böyle* vb.

Yapısal çözümleme sırasında elde edilen “10 cümle + 280 söz öbeği” bulgusu, *ara* ve *orta* kavramlarının Türkçede daha çok betimlemeli ifadelerle işaretlendiğini göstermektedir. Bu durum *ortada* olma'nın ve *arada kalma*'nın doğal olarak bir belirsizlik taşımamasından veya *ortada olan*'ın ve *arada kalan*'ın önünde veya ardında duran kavramlarla sınırının çok net çizilemeyecek olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu sınırın, -birçok kavramda olduğu gibi- her an herhangi bir taraf lehine genişleyebilmek veya diğeri aleyhine daralabilmek potansiyeli vardır. *İçte yer alan* ise görünmüyor olması bakımından bu belirsizliği ve dinamizmi daha çok taşır. Örneğin *iç organ* ifadesi birçok organa gönderme yapar, *yurtiçi* ifadesiyle de yurdun herhangi bir il veya ilçesi kastedilmiş olabilir. Benzer bir biçimde örneğin *gün içi* ifadesinde de günün başlangıcına mı yoksa bitişine mi daha yakın bir zamana gönderme yapıldığı, merkez noktadan ne kadar uzaklaştığı açık değildir.

SONUÇ

Tespit edildiği kadarıyla Türkçede *ara* ve *orta* kavramlarının nasıl dilbilgiselleştiklerine yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma bir makale sınırları içinde konuyla ilgili olarak Türkiye Türkçesindeki ilk gözlemlerin paylaşılmasına yöneliktir. Ancak Türkçede bu kavramların dilbilgiselleşmesi, daha geniş kapsamlı çalışmalara konu olmaya değer niteliktedir. Herhangi bir dildeki dilbilgisel yapılar üzerinden yapılan kavram çalışmaları, o dili konuşan toplumun değerler sisteminin, dünya algısının ve düşünce profillerinin de ortaya konması demektir. Türkçenin *ara* ve *orta* kavramları üzerine yapılacak ayrıntılı incelemeler de, Türklerin değerler skalasında neyi *başat*, neyi *ikincil* gördüklerini, neyi *norm* olarak aldıklarını değilse bile, bunu nasıl ifade ettiklerini ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Çünkü *başat-ikincil*, *norm-normdışı*, *iyi-orta-kötü* değer sisteminin ortaya konulması, sosyal bilimlerin başka birçok alanından veriyle birlikte değerlendirilmesi gereken çok yönlü bir konudur. Böylesi bir konunun artzamanlı bir yaklaşımla ele alınması, *norm* olanın değişkenliğini de gözler önüne serecektir. Bu bağlamda, artzamanlı bir bakış için en değerli veri kaynaklarının atasözleri olduğunu, atasözlerinin düşünce profillerinin tespiti için önemli derlem malzemesi olduklarını belirtmekte yarar var. Örneğin bu sözlerde yer alan erkek-kadın, at-it, et-ciğer vb. karşıtlıklar, *değerlilik-değersizlik* kavram alanlarının oluşumu konusunda fikir vericidir (bk. Yüceol Özen, 2005). Türkiye Türkçesinde *ara* ve *orta* kavramlarının dilbilgiselleşmesi konulu bu çalışma derlem tabanlı değildir. Oysa derlem tabanlı çalışmalar, dilbilgisel yapıların sıklığının ve bütün kullanım değerlerinin tespitini de sağlayacaktır. Dolayısıyla çalışmada

yalnızca bu kavramların nasıl dilbilgiselleştiği konusuyla ilgili tahmin ve gözlemler paylaşmıştır, tespitlerin sınırlılığı tartışmaya açıktır.

Çalışmada *ara* ve *orta* kavramlarının ve bunlara komşu kavramların 381 işaretleyicisi tespit edilmiştir. Bu işaretleyicilerin kavramları temsil yeteneği birbirinden farklıdır ve azalan temsiliyet genellikle başka bir kavram alanıyla sınır komşuluğunu ifade eder. 381 biçimindeki sayısal değerın salt kendisine bakılarak tam olarak yorumlanması olanaklı değildir. Başka bir deyişle, başka dönemler, başka dilsel düzlemlerdeki (halk ağızları, internet gibi), başka Türk dillerindeki ve başka dillerdeki durum tespit edilmeden 381 sayısının gerçekte ne ifade ettiği anlaşılabilir. Üstelik bu işaretleyicilerin, kavramların Türkiye Türkçesinin zihin yapısına yönelik olarak nasıl yorumlanması gerektiği konusu da başka kavramların nasıl ve ne sıklıkta işaretlendiğinin tespitine bağlıdır. Bu kısıtlılıklar bir kenara bırakılırsa, bu sayısal değerın ilk bakışta “yüksek” olduğu izlenimi verdiğini söylemekte de bir sakınca olmasa gerektir. Peki acaba bir toplumun bir kavramı bunca işaretlemesi, o kavramı tam olarak edindiği ve içselleştirdiği anlamına gelir mi? Esasında, en basit ifadesiyle *ara* ve *orta* kavramlarıyla ilgili bunca işaret, toplumda hoşgörünün de içselleştiği ve bu olgunun yaygın bir kültürel öğeye dönüştüğü biçiminde yorumlanabilir. Ancak Türkiye’de bugün yaşanan kimi toplumsal gerginliklerin, akla, “Acaba bazı şeyler ‘yalnızca dilde’ mi vardır veya bazı şeyler ‘yalnızca dilde’ mi kalmaktadır?” sorusunu da getirdiğini belirtmek gerekir.

Akla gelen bu soru ve buna verilebilecek cevaplar bir kenarda dursun, kavramların deneyimler sonucunda öğrenilen bilginin zihindeki izdüşümü olduğunu vurgulayalım. Öğrenilen bilgiyi zihnimizdeki diğer bilgilerle eşleştirir, karşılaştırır, benzerlik ve farklılıkları bakımından kategorize eder ve onları bu kategorik hâllerıyla saklarız. Acaba Türkiye Türkçesindeki *ara* ve *orta* kavram işaretleyicileri, Türklerin hangi deneyimlerinin ve hangi öğrenilmiş bilgi veya bilgilerin bilişlerindeki izdüşümüdür? Bu konuya bir çırpıda cevap vermenin elbette olanağı yoktur. Çünkü kavramlar yalnız günlük deneyimlerin değil yüzyılların hatta binyılların deneyimlerinin sonucunda ortaya çıkarlar ve kimi zaman ilk bilgilerin kaynağına (olay, durum, deneyim) ulaşmak da olanaksız hâle gelir. Böylece kavramların nasıl işaretlendiği konusu dilbilimin, bunların zihinde nasıl yerleştiği konusu bilişsel bilimlerin ve neleri temsil ettiği konusu ise kültür tarihinin ve toplumbiliminin üretken çalışma alanları olmayı sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1989). Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1971*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 253-262.
- Bozkurt, B. Ü. (2018). Kavram, kavramsallaştırma yaklaşımları ve kavram öğretimi modelleri: kuramsal bir derleme ve sözcük öğretimi açısından bir değerlendirme. *Dil Dergisi*, 169 (2), 5-23.
- Cin, R. (1971). *Kavramlar dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Grünberg, T. (2006). *Anlam kavramı üzerine bir deneme*. İstanbul: 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, Cogito.
- Hirik, S. (2017). Türkiye Türkçesinde söylem ve bilgi kipliği ilişkisi. *İdil Dergisi*, 6 (35), 1955-1966.
- Karataş Coşkun, M. (2011). *Kavram öğretimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik incelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kılıç, F. (2009). Kavram analizi yönteminin kültür kavramının öğrenilmesine etkisi. *e-Journal of New World Science Academy*, 4 (4), 1381-1391.
- Martorella, P. H. (1986). Teaching concepts. *Classroom Teaching Skills* (J. M. Cooper, Yay.). Massachusetts: Healty and Company, 181-223.
- Nietzsche, F. (2019). *Böyle buyurdu Zerdüş* (Murat Batmankaya, Çev.). İstanbul: 2. Baskı, Say Yayınları.
- Yüceol Özezen, M. (2005). Türkiye Türkçesindeki değişkenlerin eşdeğerliği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 403-414.

İnternet Kaynakları

Güncel Türkçe Sözlük (www. tdk.gov.tr, erişim tarihi: 23.04.2020).

Makale Künyesi (Araştırma): Onur, S. (2020). Doğu Türkçesi - Latince sözlük: *vocabularium linguae giagataicae sive igureae (lexico ciagataico)*. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 136-157.

DOĞU TÜRKÇESİ - LATİNCE SÖZLÜK: VOCABULARIUM LINGVAE GIAGATAICAE SIVE IGUREAE (LEXICO CIAGATAICO)

Samet ONUR¹

ÖZET

Bu çalışmada, Batılılar tarafından hazırlanan ilk Doğu Türkçesi (Çağatay) sözlüğü olan *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igureae (Lexico Ciagataico)* adlı eser tanıtılmaktadır. Çalışmada; Avrupa'da hazırlanan Doğu Türkçesi sözlükleri, *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igureae*'nin içerisinde yer aldığı yazma, Türkçenin Latin harfleriyle yazıldığı ilk eserler, *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igureae*'nin transkripsiyon sistemi, içeriği ve kaynakları üzerinde durulmuştur. 468 madde başı içeren sözlükte Doğu Türkçesi madde başları, önce Arap sonra da Latin harfleri ile yazılmıştır. Madde başlarının karşısına yine önce Arap sonra da Latin harfleriyle Farsça ve Osmanlı Türkçesi karşılıkları yazıldıktan sonra Latince açıklama verilmiştir. Latince açıklamadan sonra da madde başı sözcüğün alındığı kaynak belirtilmiştir. Bazı madde başlarının ardından madde başı sözcüğün alındığı cümle veya beyit, önce Arap sonra Latin harfleriyle yazılmış ardından da Latinceye tercüme edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Latince, Doğu Türkçesi, sözlük, sözlükçülük.

EASTERN TURKISH - LATIN DICTIONARY: VOCABULARIUM LINGVAE GIAGATAICAE SIVE IGUREAE (LEXICO CIAGATAICO)

ABSTRACT

In this study, *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igureae (Lexico Ciagataico)*, the first Eastern Turkish (Chagatay) dictionary prepared by Europeans, is introduced. In the study, information is given about the Eastern Turkish dictionaries prepared in Europe, the manuscript containing *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igureae*, the first works in which Turkish is written in Latin letters, the transcription system, content and sources of *Vocabularium Linguae*

¹ Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği,
Arş. Gör. samet.onur.yoruk@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8675-9840>

Giagataicae sive *Igreae*. In the dictionary containing 468 headwords, Eastern Turkish headwords were written first with Arabic and then Latin letters. Opposite of the headwords, the Persian and Ottoman Turkish equivalents were written first in Arabic then Latin letters, and after that Latin explanations were given. The source from which the headword is taken is shown after the Latin explanation. In some examples, the sentence or couplet from which the headwords were taken was first written in Arabic, then in Latin, and then translated into Latin.

Keywords: Latin, Eastern Turkish, dictionary, lexicography.

GİRİŞ

15. yüzyıldan itibaren bilhassa Nevâyi'nin eserlerinin anlaşılması için Türkistan'da, İran'da, Hindistan'da ve Anadolu'da bazıları Doğu Türkçesinden Farsçaya bazıları da Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine çok sayıda sözlük hazırlanmıştır. 19. yüzyıldan itibaren Batılıların da Doğu Türkçesiyle ilgilenmeye başladıkları görülmektedir. 1877 yılında Macaristan'a giden Şeyh Süleyman Efendi, Doğu Türkçesi bildiği için burada büyük ilgi görmüş ve *Lugat-ı Çağatay ve Türki-yi Osmâni*'nin manzum mukaddimesinde 19. yüzyıl Avrupa'sında Doğu Türkçesine karşı duyulan ilgiyi "Çağatay Türkîsiniñ râğıbı köp" şeklinde ifade etmiştir (Durgut, 1995, s. vi). Avrupa'da 19. yüzyıldan itibaren artan bu ilginin neticesinde muhtelif Batı dillerinde çok sayıda Doğu Türkçesi sözlüğü hazırlanmıştır. Çalışmamızda, Batılılar tarafından hazırlanan ilk Doğu (Çağatay) Türkçesi sözlüğü olan ve Zenker'in *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* adlı sözlüğünde de kaynak olarak kullanılan *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae (Lexico Ćiagataico)* adlı sözlük tanıtılmıştır.

1. AVRUPA'DA HAZIRLANAN DOĞU TÜRKÇESİ SÖZLÜKLERİ

Avrupa'da Doğu Türkçesi sözlüğü hazırlama girişiminde bulunan ilk müsteşrik Etienne-Marc Quatremère olmuştur (Eckmann, 1988, s. 230). 15 yıl boyunca Doğu Türkçesi üzerine araştırmalar yapan ve dil malzemesi toplayan Quatremère, 3 ciltlik bir Arapça-Farsça-Doğu Türkçesi sözlük yazmayı planlamış ancak bu eseri neşredmeden vefat etmiştir. Quatremère'in vefatından sonra Doğu Türkçesi sözlüğü için hazırlanmış olduğu notlarının da içinde bulunduğu kütüphanesi, Bavyera Kralı tarafından saray ve hükümet kütüphanesi hesabına satın alınmıştır (Thury, 1906, s. 227). Quatremère'in malzemesi daha sonra Zenker tarafından kullanılmıştır. Zenker'in ilk fasikülü 1862 yılında yayımlanan *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* adlı

sözlüğünde hem Doğu Türkçesinin hem de Batı Türkçesinin söz varlığına yer verilmiştir. Zenker'in sözlüğünde Doğu Türkçesi maddeler için kaynak olarak *Abuşka Lügati, Senglah, Lügat-i Türki* (Kalküta sözlüğü), *Hulâsa-yı Abbâsî, Mukaddimetü'l Edeb, Ferheng-i Vaşşâf*, Giganov'un *Slovar'rossoysko-Tatarskiy* adlı sözlüğü, Muhammed Gali Mahmudov'un *Tatar Sözlüğü*, Salihcan Kuklaşev'in *Tatarca Anotoloji'si* ve Quatremère'in yukarıda değindiğimiz notları kullanılmıştır. Zenker'in sözlüğünde Doğu Türkçesi maddeler için bunların dışında kullandığı bir kaynak daha vardır: *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae*. Zenker, sözlüğünün kaynaklarını saydığı bölümde *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae*'den şu şekilde bahsetmektedir: “ ... le manuscrit du *Vocabularium linguae Iguricae sive Giagataicae* de la bibliotheque de l'universite de Leipzig, provenant de la succession de M. de Hammer Purgstall² (Hammer Purgstall'dan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesine intikal eden el yazması *Vocabularium linguae Iguricae sive Giagataicae*) ... ” (Zenker, 1862, s. IX). Zenker, *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae*'deki madde başlarını VL kısaltması ile sözlüğüne dahil etmiştir (Zenker, 1862, s. X). Zenker tarafından *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae*'den faydalanıldığı açıkça belirtilmesine rağmen bu sözlük, araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Doğu Türkçesi sözlükler ve Türkçe-Latince sözlükler üzerine hazırlanan bibliyografik çalışmalarda da *Lexico Ćiagataico*'dan bahsedilmemektedir (Eren, 1950; Thury 1906; Rahimi, 2014; Rahimi, 2018; İnce ve Akça, 2018; Nalbant, 2017). Vollers katalogu ve Hammer'in eski kütüphane kayıtları dışında

² Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Graz'da vilâyet idaresinde görevli önemli bir memurun oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1789'da Viyana'da Orientalische Akademie'ye giren Hammer, burada tercüman olarak yetiştirilmek üzere on yıl tahsil görmüştür. 1799'da İstanbul'a diplomatik görevle tercüman olarak gönderilmiştir. 1802'de Baron Stürmer'in maiyetinde sefâret sekreteri olmuştur. Bu uzun ikamet Hammer'e Osmanlı Devleti'ni ve Mısır'ı tanıma, yaşayan dille temas ve birçok eser toplama imkânı vermiştir. İstanbul'daki ikameti, 7 Mayıs 1806'da Boğdan'daki Yaş şehrine Avusturya konsolosu olarak tayiniyle son bulmuştur. Bir yıl içinde diplomatik mesleği sona ermiş ve bundan sonra tercümanlık göreviyle kaldığı Viyana'da nâdiren resmî gezilerle Avrupa merkezlerine çıkmıştır. Bu uzun Viyana ikameti onun için verimli çalışmalarla geçen bir dönem olmuştur. Ülkesinde saray müşavirliği yapmış, imparatorluk akademisine başkan seçilmiştir. 1835'te politikayı bırakıp kendini tamamen tarih çalışmalarına vermiştir. Araştırmaları ile sadece Osmanlı Devleti'nin ve Doğu'nun tarihçiliğinde yeni bir dönem başlatmakla kalmayan; İran, Türk ve Arap edebiyatlarından yaptığı çevirilerle Goethe başta olmak üzere Alman edebiyatını da etkileyen ve yeni bir ilham kaynağının doğmasını sağlayan Hammer 23 Kasım 1856'da Viyana'da vefat etmiştir (Ortaylı, 1997, s. 491-494).

Lexico Ğagataico'nun bulunduğu yazmadan bahsedene ulaşabildiğimiz tek kayıt Agah Sırrı Levend'e aittir. O da sözlükten değil Vollers kataloğundan hareketle yazmanın sonundaki Latince *Behrâm-ı Ğûr* tercümesinden bahsetmektedir (Levend, 1965, s. 293).

Zenker'in sözlüğünden sonra Avrupa'da hazırlanan Doğu Türkçesi sözlükleri arasında Ármin Vámbéry'nin *Ğagataische Sprach-Studien* adlı eserinin sözlük bölümü (Vámbéry, 1867), Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Turc-Oriental*'i (Courteille, 1870), János Eckmann'ın hazırladığı *Chagatay Manual* adlı eserin sözlük bölümü (Eckmann, 1988), Jarring'ın *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* adlı sözlüğü (Jarring, 1964) ve Bodrođliđeti'nin *A Gramer of Chagatay* adlı eserinin sözlük bölümü (Bodrođliđeti, 2001) sayılabilir. Bunların dışında çeşitli tarihi Doğu Türkçesi sözlüklerinin neşitleri de yapılmıştır. Bu bilgiler işığında *Vocabularium Linguae Ğagataicae sive Iğureae* veya kısa adıyla *Lexico Ğagataico*'nun mühim bir vasfı ortaya çıkmaktadır. Yukarıda izah ettiğimiz üzere Zenker, bu sözlüğü ilk fasikülü 1862 yılında yayımlanan *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch* adlı sözlüğünde kaynak olarak kullanmıştır. Bu durumda *Lexico Ğagataico*'nun yazıldığı tarih, 1862'den sonrası olamaz. Yazmanın Hammer-Purgstall'ın eski kütüphanesinde bulunmuş olması, bu tarihi en az 6 yıl daha geriye yani Hammer'in ölüm tarihi olan 1856 yılına götürür. *Lexico Ğagataico*'nun kaynakları arasındaki en yakın tarihli kaynak da Meninski'nin ilk kez 1680 yılında basılan sözlüğü olduğuna göre *Lexico Ğagataico*, 1680 - 1856 yılları arasındaki bir tarihte yazılmıştır. *Lexico Ğagataico*'nun Hammer'in eski kütüphanesinde bulunmuş olması ve Arap harfli sözcüklerin tamamen Meninski'nin transkripsiyon sistemine göre Latin harflerine aktarılmış olması, bu sözlüğün Hammer'in de 1789 - 1799 yılları arasında tahsil gördüğü Viyana Doğu Dilleri Akademisi'nde (K.K. Akademie für Orientalische Sprachen) hazırlanmış olma ihtimalini güçlü bir ihtimal olarak karşımıza çıkarmaktadır. Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ndeki öğretmenlerin 18. yüzyılın sonuna doğru, Meninski'ye dayanan bir transkripsiyon sistemini uygulamaya koydukları bilinmektedir (Römer, 2015). Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ndeki öğrenciler tarafından 18. yüzyılın sonlarında hazırlanan bazı el yazmalarıyla *Lexico Ğagataico* arasındaki kaligrafik benzerlik de dikkat çekicidir:

		
Viyana Doğu Dilleri Akademisi öğrencilerinden Josephus Plenck'ın 1796 yılında Osmanlı Türkçesinden Latinceye tercüme ettiği <i>Naimâ Tarihi</i> 'nin kapağı (Römer, 2015).	Viyana Doğu Dilleri Akademisi öğrencilerinden Nadásdy ve Anton Döry'nin hazırladığı, çeşitli Osmanlı dökümanlarının tercümelerini içeren 1799 tarihli yazmanın kapağı (Römer, 2015).	<i>Lexico Çiagataico</i> 'nun kapak sayfası.

2. YAZMANIN TAVSİFİ

Kapak sayfasında *Vocabularium Linguae Giagataicae sive Igreae* olarak adlandırılan yazma, Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinin İslami Yazmalar Koleksiyonu'nda Vollers 1406 arşiv numarası ile kayıtlı bulunmaktadır. Eserin hiçbir yerinde müellifine veya telif tarihine dair bir bilgi yoktur. Joseph von Hammer-Purgstall'ın kütüphanesinde 856 arşiv numarası ile kayıtlı bulunan yazma, buradan Leipzig Üniversitesi Kütüphanesine intikal etmiştir (Hammer-Purgstall, 2018, s. 1448). Leipzig Üniversitesi Kütüphanesindeki eski arşiv numarası SS 38'dir. Karl Vollers, yazmanın iç kapağında Joseph von Hammer-Purgstall'ın eski kütüphanesinde bulunduğu dair bir ibare olduğunu belirtmektedir (Vollers, 1906, s. 365). Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi tarafından dijital ortama aktarılmayan iç kapak fotoğrafı, kendileriyle yaptığımız yazışma neticesinde tarafımıza iletilmiştir. Yazmanın kapak sayfasında "Ex bibliotheca, Josephi L. B. de Hammer-Purgstall (no. 876)" ibaresi bulunmaktadır. 326 x 211 - 225 x 93 mm boyutlarındaki yazma, toplam 146 sayfadan (73 varak) oluşmaktadır. İlk iki varak Roma rakamları ile I ve II olarak numaralandırılmıştır. I numaralı varanın her iki yüzü de boştur. II numaralı varanın A yüzüne sözlüğün adı yazılmıştır. Yazmanın boş bırakılan son varacağı da Roma rakamı ile III yazılmıştır. Bunların arasındaki varakların her sayfasının üst

kısmına 1'den 140'a kadar sayfa numaraları verilmiştir. Sözlük, 1. ve 121. sayfalar arasında yer almaktadır. Sözlüğün bulunduğu sayfalardaki yazılar, dikey konumdaki dikdörtgen cetvellerle çerçevelenmiştir. Dikey konumdaki dikdörtgen cetveller, birinin kısa kenarı diğerinin iki katı olacak şekilde dik bir çizgiyle bölünmüş ve küçük dikdörtgenlerin içine yazı yazılmamıştır. 122. sayfa boştur. 123. ve 137. sayfalar arasında Nevâyi'nin *Seb'a-i Seyyâre*'sinden Arap harfleriyle yazılmış iki bölüm ve bu bölümlerin Latince tercümeleleri yer almaktadır. Bu bölümler cetvelsizdir. 127., 128., 130., 136. ve 138. sayfalar boştur. 139. sayfada *Lexico Ćiagataico*'da kullanılan kaynakları gösteren bir liste, 140. sayfada ise Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinin mührü bulunmaktadır. Arka kapağın iç kısmında esere Leipzig Üniversitesi Kütüphanesinde verilen eski ve yeni arşiv numaraları görülmektedir. Sözlükteki Arap harfli bölümler, nesih hatla harekesiz olarak yazılmıştır. Yazmanın tamamında siyah mürekkep kullanılmıştır. Yarı meşin yarı bez kaplı cilt içinde bulunan yazmanın eksik sayfası yoktur.

3. TÜRKÇENİN LATİN HARFLERİYLE YAZILDIĞI İLK ESERLER VE *LEXICO ĆIAGATAICO*'DA KULLANILAN TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bugünkü bilgilerimize göre, Latin alfabesi Türkçenin yazımı için ilk kez XIV. yüzyıl başlarında kullanılmıştır. Aşağı Volga bölgesinde Kumanlar arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan Fransiskan misyonerleri vaazlarında kullanmak üzere Türkçe öğrenmişler ve birçok dinî metni, Hristiyan dua ve ilâhîlerini Latin harfleri ile Kuman Türkçesine çevirmişlerdi. Latin harfli Türkçe metinleri içeren bu kitabın adı *Codex Cumanicus*'tur (Tekin, 1997, s. 87). Latin harfleri, Türkçenin yazımı için ikinci olarak Johann Schildtberger tarafından kullanılmıştır. Johann Schildtberger Ankara savaşında Emir Timür'e esir düşmüş ve esaretin sonunda gezi notlarını yayımladığı eserinin arkasına Hristiyan Türklerden derlediği düşünülen Doğu Türkçesi dua metninin transkripsiyonunu eklemiştir. Georgius adlı bir Macar esirinin 1481'de yazdığı *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* adlı eserde de aralarında Yunus Emre'nin manzumelerinin de bulunduğu Latin harfli Türkçe şiirler bulunmaktadır (Kartalçık, 2009, s. 367). Floransa şehrinin İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan Filippo Argenti, Galata'daki yabancı tüccarlara kılavuz olmak üzere 1553 yılında *Regola del parlare turcho* adlı küçük bir konuşma kitabı yazmıştır (Tekin, 1997, s. 90). 1522'de Guillaume Postel; *De la République des Turcs* adlı eserini yazmış, 1575'te ise bu esere "Instruction des mots de la langue turquesque les plus communs" başlıklı bölümü eklemiştir. Türkçenin

öğretimi için hazırlanan bu ekte, Türkçe sözlerin Latin harflerine transkripsiyonu da bulunmaktadır (Kartalcık, 2009, s. 368). Aynı yüzyıl içinde Avrupa’da yayımlanan bir başka Latin harfli Türkçe metin de İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios’un Fatih Sultan Mehmed’in emri üzerine hazırlanmış olduğu Hristiyan İtikatnamesi’dir. Scholarios’un itikatnamesini 1455 veya 1456’da hazırladığı bilinmektedir. Bu itikatname Verroria (Karaferye) Kadısı Ahmet Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş, daha sonra bu Türkçe çeviri Grek harfleri ile yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe metinden haberdar olan Tübingen Akademisi profesörlerinden Martino Crusius da bunu Latin harflerine çevirmiş ve 1584’te yayımlanan *Turco-graeciae libri octo* adlı kitabına eklemiştir (Tekin, 1997, s. 91). Bundan sonra İtalyan Cizvit papazlarından Pietro Ferraguto (1580-1650) 1611’de *Grammatica turchesa* (Türkçe grameri) adlı bir eser yazmıştır (Tekin, 1997, s. 92). 1612 yılında, yine bir papaz olan Hieronymus Megiser, Leipzig’de *Institutionum linguae turcicae libri quatuor* adındaki Türkçe gramer kitabını yayımlamıştır (Kartalcık, 2009, s. 368). Avrupa’da Türkçenin Latin harfleriyle yazımı bu eserle birlikte az çok standartlaşmıştır. Eserde “i” ile “ı”, “u” ile “ü” ayrıt edilmemiş, “ö” ünlüsü ise “io” harf dizisi ile gösterilmiştir. Ünsüzlerden “ş” sesi, “sch”, “ç” sesi ise “tsch” harf dizileri ile yazılmıştır (Tekin, 1997, s. 93). Megiser’in gramerinden 60 yıl sonra, 1672’de, Almanya’nın Brandenburg (Köln) şehrinde Macar diplomatı Jakab Nagy de Harsány’nin *Colloquia familiaria Turcico-Latina* adlı Türkçe-Latince konuşma kitabı yayımlanmıştır (Tekin, 1997, s. 93-94). 1680’de Viyana’da yayımlanan *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, Institutiones* adlı Osmanlı Türkçesi grameri, Avrupa’da Türkoloji çalışmalarını başlatan ilk bilimsel eserdir. Leh asıllı Francisci M. Meninski tarafından yazılan bu eserde Türkçe sözlerin yazımı için daha sistemli ve daha bilimsel bir yöntem izlendiği görülmektedir (Tekin, 1997, s. 94). Ünlüler, “a”, “e”, “y” (ı), “i”, “o”, “ö”, “u” ve “ü” harfleriyle gösterilir. Ünsüzlerden “ç” ve “ş” aksanlı “ç” ve “ş” ile, “c” üzeri çizgili “g” ile, “hı” sesi “ch”, kalın “g” sesi “gh” ile, “y” sesi de “j” ile yazılır. Meninski ince “g” ve “k” seslerini g ve k harflerinin üzerine koyduğu küçük bir “i” harfiyle (gⁱ, kⁱ), geniz “n”sini de “n” harfinden sonra çekilmiş bir çizgi ile (“n-”) göstermiştir (Tekin, 1997, s. 94). Meninski, sözlüğünün başındaki “prooemium” adlı bölümde Arap harfli sözcüklerin okunuşu için oluşturduğu bu özel alfabeği ayrıntılı biçimde açıklamıştır (Meninski, 1680, s. X-XI). *Lexico Ciagataico*’da da Meninski’nin oluşturduğu transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Bununla beraber *Lexico Ciagataico*’nun yazar veya yazarlarının Doğu Türkçesinin fonetik hususiyetlerine hakim olmadıkları görülmektedir. Sözlükteki Doğu Türkçesi maddeler, yazılışlarına göre Latin harflerine aktarılmışlardır. Doğu Türkçesi

maddelerde imlâda gösterilen ünlüler, uzun ünlü olarak algılanmıştır. Bazen tonlu ve tonsuz ünsüzlerin de hatalı aktarıldığı göze çarpmaktadır:

بورون **būrūn**. ğ. adj. پیشین pīšīn. p. الرو لوان نسه ilerü olan nesne. t.

Anterior. Miri Alişir.

بولوت **būlūt**. ğ. n.s. ابر ebr. p. بولوت bulut. t.

Nubes.

كوك بولوتغه كيردى **g'ök** bülütgha g'irdi.

Coelum nubibus obtexit. Miri Alişir.

4. LEXICO ĆIAGATAICO'NUN MUHTEVASI

468 madde başı yer alan sözlükte ilk madde başı olarak *ebreş*, son madde başı olarak da *yılan* sözcükleri yer almaktadır. Sözlüğün maddeleri; Arap harflerinin sırasına göre *littera* † *elif*, *littera* ب *be*, *littera* ت *te* gibi başlıklar altında toplanmıştır. Doğu Türkçesi madde başları, önce Arap sonra da Latin harfleri ile yazılmıştır. Hemen ardından *ĉiagataico* (Çağatayca) sözcüğünün kısaltması olarak “ĉ.” yazılmıştır. Daha sonra madde başı sözcüğün türü; V. (verbum “fiil”), n.s. (nomen singularis “teklik isim”), n. propr. (Nomen proprium “özel isim”), part. praet. (participium praeteritum “geçmiş zaman sıfat-fiili”), adv. (adverbium “zarf”), adj. (adjectivus “sıfat”), pron. pers. (pronomen personale “kişi zamiri”), num. card. (numerus cardinalis “sayma sayısı”), num. ord. (numerus ordinalis “sıra sayısı”), part. (participium “sıfat-fiil”), partic. (particula “edat”), pron. (pronomen “zamir”) gibi kısaltmalarla verilmiştir. Doğu Türkçesi madde başlarının türünü gösteren kısaltmalardan sonra sözcüğün Farsça karşılığı önce Arap sonra Latin harfleriyle verilmiş, ardından da “p.” (Persicæ “Farsça”) kısaltması yazılmıştır. Farsça karşılıkları, aynı şekilde önce Arap sonra Latin harfleriyle yazılmış Osmanlı Türkçesi karşılıklar takip etmektedir. Osmanlı Türkçesi karşılıkların sonuna da “t.” (turcicæ “Türkçe”) kısaltması yazılıp hemen ardından Doğu Türkçesi madde başının Latince açıklaması verilmiştir. Latince açıklamadan sonra madde başı sözcüğün alındığı kaynak yazılmıştır. Kaynağın belirtilmediği madde başları da olmakla beraber ekseriyetle kaynak belirtilmiştir:

آت āt c. اسب esp. p. آت āt. t. Equus. Chajretül-ebrar.

Doğu Türkçesi madde başlarının karşılıklarının Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinde ortaklaştığı durumlarda “a.” (arabicæ “Arapça”) kısaltmasının da kullanıldığı görülmektedir :

يكا ikā. c. n.s. صاحب sāhyb. a. p. t. Possesor.

تواغ tūwāgh. c. n.s. رویش rūpūs. p. نقاب nykāb. a. t. Velum. Ferh.

Bazı madde başlarında, “ ¶ ” işaretinden sonra alt maddeler yazıldığı görülmektedir:

التنج ältunġ. c. num. ord. ششم šešüm. p. آلتنجى ältinġi. t. Sextus.

¶ آلتنج آى ältunġ āj. Nom. sexti mensis anni igurei. Haġ. Chalf.

Bazı madde başlarının ardından da yine “ ¶ ” işaretinden sonra madde başı sözcüğün alındığı cümle veya beyit, önce Arap sonra Latin harfleriyle yazılmış ardından da Latinceye tercüme edilmiştir:

داغى dāghy. c. adv. نيز niz. p. داحى dachi. t. Etiam, pariter, adhuc.

¶ لكا لطفونك خوب ايسا جايمنه ظلمونك داغى خوب ilkā lutfün- chüb isā, ġiānīmgha zulmün- dāghy chüb.

Si populo tua beneficentia placet, animæ meæ vel tua quoque crudelitas placet. Miri Alişir.

Birden fazla anlama sahip olan madde başlarının karşılıkları maddeler halinde verilmiştir. Her anlam için Farsça ve Osmanlı Türkçesi karşılığında önce “i.q.” (idem quod “gibi/aynısı”) kısaltması yazılmıştır:

يل il. c. n.s.

1) i.q. مرد merd. p. كتى kısi. t. Homo, persona.

- 2) i.q. **خلى** chælk. a. p. **ئل** el. t. Populus, plebs.
3) i.q. **دست** dest. p. **ال** el. t. Manus.
4) i.q. **سال** sāl. p. **ييل** jil. t. Annus. Miri Alişir.

Aynı madde başlarının fonetik varyantları da madde başı olarak verilmiş ve karşısına “i.q. præc.” (idem quod præcedens “öncekiyle aynı”) yazılmıştır:

باتاغ bāsāgh. ć. n.s. **بيكن** peik^lān. p. **اوق دمرنى** ok demreni. t. Cuspis teli. Miri Alişir.

باتاق bāsāk. ć. i.q. præc.

Madde başı sözcüğün sözlüğün başka bir bölümünde yer alan alt maddelerde veya örneklerde geçtiği durumlarda, tüm açıklamaların sonunda “V.” (vide “bakınız”) kısaltması ile beraber gönderme yapılan maddedeki Doğu Türkçesi sözcüğün Arap harfli yazımı verilmiştir:

تاش tāş. ć. n.s. **سناك** senk^l p. **طاش** taş. t. Lapis, saxum.

¶ **توكيرمان تاشى** tig^lirmān tāşī.

Lapis molaris. Miri Alişir. V. **ايلاندورماق**

Doğu Türkçesi madde başlarına karşılık olarak verilen bazı Osmanlı Türkçesi sözcüklerin Arap ve Latin harfli yazımlarından sonra Meninski'nin sözlüğündeki gibi “vulg.” (vulgaris “sıradan”) kısaltması ile farklı bir telaffuzları verilmiştir. Halk ağzı olarak da yorumlanabilecek olan bu kısaltma, Peter Zieme'ye göre sözcüğün konuşma dilindeki telaffuzunu göstermektedir (Zieme, 1968, s. 72).

تاشقارى tāşkāri. ć. adv. **بيرون** bīrūn. p. **طشره** taşra.
vulg. dişari. t.

Foris, et foras, extra. Miri Alişir.

Sözlüğün hazırlayan kişi veya kişilerin muhtemelen ellerindeki el yazmalarındaki yanlış yazımlardan kaynaklanan bazı hatalı okumaları

da göze çarpmaktadır. Örneğin *Ferhād ü Şîrîn*'de yer alan “ağa tén pādşālık yā gedālīk / gedālīkka tén étmey pādşālık” (Alpay, 2012, s. 138) beytindeki bazı sözcükler, sözlüğe farklı biçimde alınmışlardır. Madde başı olarak verilen “**تیک** **tīk**” sözcüğünün hatalı olduğu açıktır. “**تیک** tén” olarak yazılması gereken sözcük, muhtelemen “ن” harfinin yazılmadığı veya noktasının konmadığı bir nüshadan ya da nazal n'nin sadece “ك” ile gösterildiği Batı Türklük sahasında istinsah edilmiş bir nüshadan alınmıştır:

تیک **tīk**. Ć. adj. **مانند** **mānend**. p. **بن-زیر** **ben-zer**. t. Similis.

تیک تیک پادشاهی یا کدالیغ * کدالیغ تیک انتمای پادشاهی

an-a tīkⁱ pādīšāhlygh jā k'edālyg; k'edālyg tīkⁱ intīmāi pādīšāhlygh.

Ipsi et regias et mendici conditio eadem est; idemque illi est pauperis status in comparatione cum regio. Ferhād.

5. LEXICO ĆIAGATAICO'NUN KAYNAKLARI

Yazmanın sonunda “Auctores, qui in Lexico Ćiagataico citantur.” (Lexico Ćiagataico'da atıfta bulunan yazarlar) başlığı altında aşağıdaki liste verilmiştir:

فرهاد نامه	Ferhad.
خیره ابرار	Chajretül-ebrar.
میر علیشیر	Miri Alişir.
حاجی خالیفہ	Haġ. Chalf.
اسکندر نامه	Isk'ender name.
سبعہ سیرہ	Sebaai sejare.
میر حیدر	Miri Haider.
Gravius	Grav.

Sözlüğün yazar veya yazarları tarafından *Ferhād ü Şîrîn* yerine *Ferhād-nâme*, *Sedd-i İskenderi* yerine de *İskender-nâme* isimleri tercih edilmiştir. Aynı durum *Abuşka Lügati*'nin müellifinin elinden

çıkacağı düşünülen Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 3264 numarada bulunan nüshada da görülmektedir (Kaçalın, 2011, s. 16). *Lexico Ćiagataico*'da bazı madde başlarının altında verilen beyitlerin *Abuşka Lügati*'ndeki örneklerle uyuşmasını da göz önüne aldığımızda, sözlüğü hazırlayan kişi veya kişilerin *Abuşka Lügati*'nin bir nüshasından faydalandığını söylemek mümkündür:

Lexico Ćiagataico :

داغی dāghy. ć. adv. نيز niz. p. دخی dachi. t. Etiam, pariter, adhuc.

إلكا لطفونك خوب ایسا جائیمغه ظلمونك داغی خوب ¶ *ilkā lutfün-chüb isā, gīānīmgha zulmün- dāghy chüb.*

Si populo tua beneficentia placet, animæ meæ vel tua quoque crudelitas placet. Miri Alişir.

Abuşka Lügati :

dağı, dağı demekdür. Bedāyi'ül Vasat'da bir maṭla'da gelür:

éy cemāliñ gülşeni hüb u vişālin dağı hüb

élge luṭfun hüb ése cānımğa zulmun dağı hüb (Kaçalın, 2011, s. 553).

Lexico Ćiagataico :

تاشقون tāškün. ć. adj. لبریز lebriz. p. كازندن طائوب دوكلن *kāzēnēn dāšūp dōk'ilen. t.*

Plenus ita, ut fluidum oras vasis superet, et effluat.

¶ كدخغه باده نری ائینی تاشقونجه قوی ای ساقی ¶ *kādehgha bāde tirijākŷnī tāškūngia kōj ej sākŷ.*

O pocillator, tantum theriacæ vini in poculum influnde, ut oras exuberans effluat. Miri Alişir.

Abuşka Lügati :

taşqunca, taşınca demekdür. Taşqunca dağı taşınca demek olur. Nevādirü'ş-Şebāb'da bir hūs-n-i maṭta'da gelür:

kaðeħğa bāde tiryāķını taşķunca uy ēy sāķi

ki ġam zehri bile cānım toluptur belki taşıptur (Kaçalın 2011, 400).

Sözlüğün kaynakları arasında Uluğ Bey'in *Ziç-i Cedid-i Sultânî* adlı meşhur ziçi de yer almaktadır (Caferoğlu, 2000, s. 196). *Ziç-i Cedid-i Sultânî* dört kitaptan oluşmakta ve trigonometrik, astronomik, coğrafi ve astrolojik tablolar içermektedir. Birinci kitap takvim ve kronolojiye ayrılmış olup burada hicri, Yezdicerd, Selevki, meliki takvimler ile on iki hayvanlı Türk takvimi hakkında bilgi verilir. *Ziç-i Cedid-i Sultânî*'nin kronolojiye ilişkin bu ilk bölümü, Johannes Gravius tarafından 1650 yılında Londra'da Latince tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (Unat, 2013, s. 400-401). *Lexico Ćiagataico*'da on iki hayvanlı Türk takviminde yer alan hayvanların isimleri, önce temel anlamlarıyla sonra da Türk takviminde karşılık geldikleri sıra ile açıklanmıştır. Hayvan isimlerinin Türk takviminde karşılık geldikleri sıraya dair bilgiler *Ziç-i Cedid-i Sultânî*'nin Gravius tarafından yapılan tercümesinden alınmış ve açıklamaların sonuna "grav." kısaltması yazılmıştır :

اوط ut. ć.

1) گاو ġāw. p. صخر sığhir. t.

2) n. propr. Nom. secundi anni in eyelo duodeno igureorum. grav.

پارس pārs. ć. پارس pārs. p. t.

1) n.s. Pardus.

2) n. propr. Nom. tertü anni in cyclo duodeno igureorum. grav.

Lexico Ćiagataico'da Mevlânâ Abdullah Hâtifi'nin (ö. 927/1521) bir beyitine de yer verilmiştir. Mevlana Abdurrahmân Câmî'nin kız kardeşinin oğlu olan Abdullah Hâtifi, Timürlüler devrinin sonu ile Safevî döneminin başlarında yaşamıştır. Bir divanı ve hamsesi olduğu bilinen Hâtifi'ye asıl şöhretini kazandıran eseri, hamsesinde yer alan *Timur-nâme* adlı mesnevisi olmuştur (Yıldırım, 2018, s. 241). Hâtifi'nin *Lexico Ćiagataico*'da yer alan beyiti, sözlükteki tek Farsça beyittir:

چنگای ć. n. propr.

- 1) Nom. regis Turcarum.
- 2) Nom. tribus, ex qua Timurus descendisse putatur.

در ان وقت از نسل چغتای خان * نبود آنکه بختد جهانرا امان

der ān wakt ez nesli Ğaęghætāi chān : nebūd ānkⁱ bāchśed ğihānrā āmān.

Illa tempore e stirpe Ğagatajensium non erat Chanus, qui mundo pacem reddidit. Mewlana Hatifi.

Lexico Ğagataico'ya kaynaklık eden eserlerden bir diğeri ise Meninski'nin *Thesaurus Linguarum Orientalium* (*Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, continens nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum et grammaticam Turcicam*) adlı meşhur sözlüğüdür. *Lexico Ğagataico*'da *Thesaurus Linguarum Orientalium*'a yalnızca *hārūt* (هاروت) maddesinde *meninsk* kısaltmasıyla atıfta bulunulmuştur. Bununla beraber *Lexico Ğagataico*'da kullanılan kısaltmalar, transkripsiyon sistemi ve *vulg.* kısaltmasıyla gösterilen Osmanlı Türkçesi sözcüklerin yaygın telaffuzlarının gösterildiği maddeler *Thesaurus Linguarum Orientalium*'la büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda *Abuşka Lügati*'yle beraber *Thesaurus Linguarum Orientalium*'un da *Lexico Ğagataico*'nun ana kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

هاروت *hārūt*. ć. p. n. propr. Nom. angeli corrupti, socii alterius ماروت *mārūt* dicti : quos ambos sic describit Hafizii poeta commentator:

هاروت و ماروت ایکی ملكدردیار یابلده برجاهده ایکی ایاقلر نندن

اصلوب قیيامته دك معذبلردر

hārūt we *mārūt* ikⁱ melek^{tür}, dijāri bābelde bir Ğiaħde ikⁱ ajaklarından asylup kyjāmete dekⁱ mu-æzzeblerdür.

Harut et Marut duo sunt angeli, quos in terram missos humanam assumisise formam fabulantur Muhamedani, atque cum mulieribus conversando corruptos fuisse adeo, ut adulteria, et homicidia commiserint, in quorum poenam in puteo quodam babilonico pedibus appensi, capitibus deorsum perpetuo cruciantur, et ad extremum usque iudicii diem cruciandi putantur. Meninsk.

(krş. *Thesaurus Linguarum Orientalium*, s. 5428)

Lexico Ćiagataico'da, Avrupa'da Hagi Chalfa (Hacı Halife) adıyla tanınan Katip Çelebi'ye de atıf yapıldığı görülmektedir. Uygurların sıra sayıları ile oluşturdukları ay adları, Katip Çelebi'den alınmış ve *Hağ. Chalf.* kısaltması kullanılmıştır. Bu maddelerin ikisinde arkaik özellikler göze çarpmaktadır. Eski Türkçede sıra sayıları yapan +*nç* ekinin bir ve iki sayılarına eklenmediği bilinmektedir. Köktürkçede birinci anlamında yalnızca *ilk(i)*, Uygurcada ise genellikle *başdınkı*, nadiren de *eñilki* sözcükleri; ikinci anlamında ise her iki dönemde de *ekinti* sözcüğü kullanılmıştır. Eski Türkçedeki sayı sisteminin değişmesiyle birlikte ilk defa *on birinç*, *on ekinç*, *yigirmi birinç*, *yigirmi ekinç* gibi sıra sayıları ortaya çıkmış ve bu da zamanla örnekseme yoluyla *birinç-birinçi* ve *ikinç-ikinci* şeklinde kurallı sıra sayılarının ortaya çıkmasını tetiklemiştir. İlk defa *Divānu Lugāti't-Türk*'te madde başı olarak görülen *birinç* kelimesi, "Kuralla uygun bir kelimedir, az kullanılır" şeklinde açıklanmıştır. Kaşgarlı bu açıklamayı 11. yüzyılda, yani örneksemenin etkisini göstermeye başladığı dönemde yazmıştır. Nihayet *ekinti-ikinti* sözcüğü de aynı dönemde yerini çoktan kurallı olan *ikinç* sözcüğüne bırakmış ve kendisi de *ikindi* (vakti) sözcüğünde ve *bir ikindi* söz öbeğinde "birbiri, biri ve öbürü" şeklindeki yeni anlamlarını kazanmıştır (Bacanlı, 2012, s. 78). *Lexico Ćiagataico*'daki *ikind* madde başı ve *ikinday* alt maddesinde *ikind* sözcüğünün Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi ikinci anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ne var ki buradaki *ikind* madde başına şüpheyle yaklaşmak gerektiğini düşünmekteyiz. *Lexico Ćiagataico*'yu hazırlayan kişi veya kişilerin Katip Çelebi'den alınan *ikinday* sözcüğünden hareketle ikinci anlamında *ikind* madde başını kurguladıkları düşünülebilir. Zira *Lexico Ćiagataico*'da yer alan başka bir madde başı olan *atğunça* sözcüğünün Osmanlı Türkçesi karşılığı olarak "olunca" sözcüğünün verilmesi de bu görüşümüzü destekler niteliktedir. *Lexico Ćiagataico*'yu hazırlayan kişi veya kişiler tarafından, yüksek ihtimalle *Abuşka Lügati*'ndeki Doğu Türkçesi *tañ atğunça* ibaresine Batı Türkçesi *şubh olunca* karşılığı verilmesinden hareketle, *atğunça* ve *olunca* arasında denklik kurulmuştur. Bu tarz hatalar, *Lexico Ćiagataico*'nun yazar veya yazarlarının Doğu Türkçesine tam olarak hakim olmadığını da göstermektedir. *ikinday* sözcüğüne dönecek olursak, bu *ikindi* ve *ay* sözcüklerinin birleşimi ile ortaya çıkmış bir birleşik sözcüktür. Baskın olan "a" ünlüsünün yanında kalan "i" ünlüsü kaynaşma neticesinde düşmüş ve *ikindi ay* > *ikinday* biçimi ortaya çıkmıştır (Coşkun, 2008, s. 58-59; Ergin, 1984, s. 51-52).

ایکند ikind. ċ. num. ord. دوم düwüm. p. ایکجی ikinġi. t.
Secundus.

ایکند آی ikindai.

nom. secundi mensis anni igurei. Haġ. Chalf.

Lexico Ćiagataico'da Katip Çelebi'ye atf yapılan ve arkaik özellik gösteren bir diğer madde başı da *bir yegminç* olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçenin sayı sistemlerinden biri olan “bir üst onludan alma” sistemine göre önce birler hanesinden bir sayı, ardından istenilen onlunun bir üstündeki onlu söylenir: *eki yegirmi* “12”, *bir otuz* “21”, *altı kırk* “36” vb. Köktürk ve Eski Uygur metinlerinde görülen bu sistem, Hakaniye Türkçesi ve sonrasındaki tarihi Türk yazı dillerinde görülmemektedir (Kaymaz, 2002, s. 421). Hakaniye Türkçesinden itibaren günümüz Türk lehçelerinde görülen sayı sistemine geçilmiştir. Tenişev'e göre eski sistemden yeni sisteme geçiş, 8.-11. yüzyıllar arasında yaklaşık 2,5 asırlık bir sürede gerçekleşmiştir (Bacanlı, 2012, s. 78). Köktürk ve Eski Uygur metinlerinde görülen bu sistem günümüzde yalnızca Sarı Uygur ve Saha Türkçelerinde yaşamaktadır (Kaymaz, 2002, s. 423; Gülsevin, 1994, s. 62). *Lexico Ćiagataico*'da yer alan *bir yegminç* maddesindeki *yegminç* sözcüğünde ses değişmesi meydana geldiği görülmektedir: *yegirminç* > *yegminç*. Eski Türkçe döneminden çok sonra gerçekleşmiş olması gereken bu değişim, söz konusu “bir üst onludan alma” sayı sisteminin, edebî eserlere yansımada da bazı Türk toplulukları arasında kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Sarı Uygur Türkçesinde *yegirmi* > *yegmi* değişimi gerçekleşmemiştir. Eski Türkçe *yegirmi* sözcüğü Sarı Uygur Türkçesinde *yigirmi* ~ *yigırma* biçimlerinde yaşamaktadır (Gulcalı, 2017, s. 150). Dolayısıyla *Lexico Ćiagataico*'daki *bir yegminç* örneği, “bir üst onludan alma” sayı sisteminin, Eski Türkçe döneminden sonra Sarı Uygurlar dışındaki bir Türk topluluğu tarafından da kullanıldığını veya ay adlarında dommuş olarak yaşatıldığını göstermektedir.

بیر یکمنج bir jek¹menġ. ċ. num. ord. یازدهم jāzdehüm. p.
اون بیرنجی on birinġi. t.

Undecimus.

بیر یکمنج آی bir jek¹menġ āj. Nom. undecimi mensis anni
igurei. Haġ. Chalf.

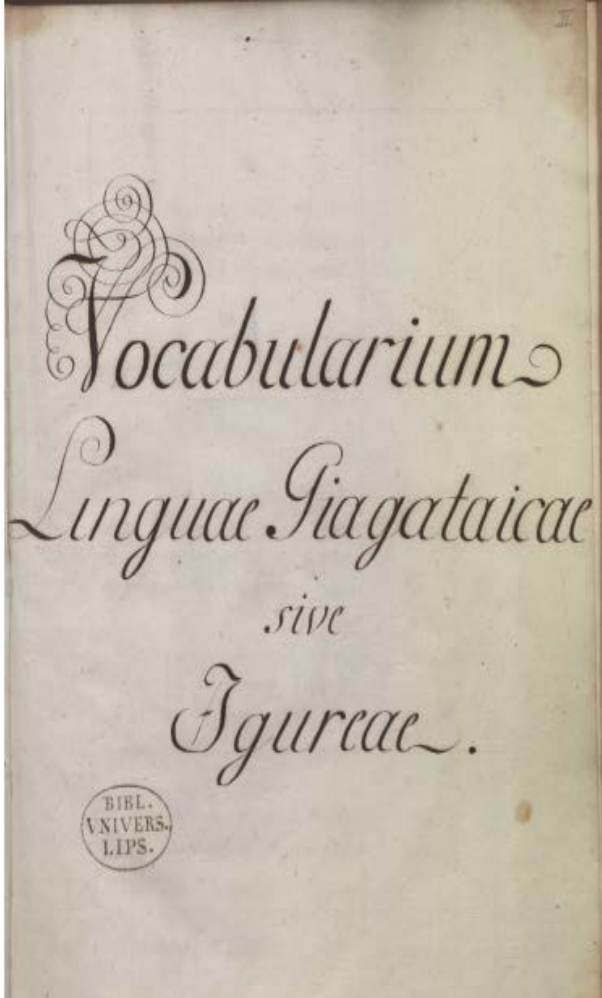
KAYNAKÇA

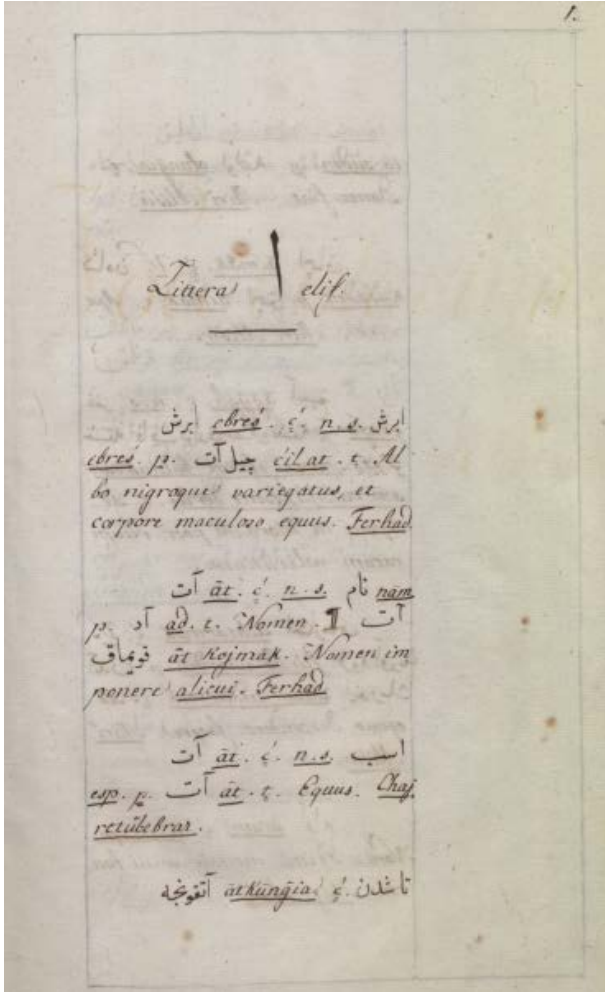
- Bacanlı, E. (2012). Geçmişten günümüze Türkçenin sayıları ve sayı sistemi. *Bilim ve Teknik Dergisi*. 76-78.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A gramer of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa.
- Caferoğlu, A. (2000). *Türk dili tarihi II*. İstanbul: Enderun Yay.
- Coşkun, M. V. (2008). *Türkçenin ses bilgisi*. İstanbul: IQ Yayınları.
- Courteille, P. (1870). *Dictionnaire Turc-Oriental*. Paris: Impr. impériale.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (cild-i evvel) adlı eserin transkripsiyonu*. Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Eckmann, J. (1979). *Tarihî Türk şiveleri* (Mehmet Akalın, Çev.). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı* (Günay Karaağaç, Çev.). İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eren, H. (1950). "Çağatay lügatleri hakkında notlar. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*. 8 (1-2), 145-163.
- Ergin, M. (1984). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2017). Sarı Uygurcadaki ses değişimleri üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 44, 121-158.
- Gülsevin, G. (1994). Göktürk Anıtları ile yaşayan üç lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) tarihi ilgi düzeni. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 38, 55-64.
- Hammer-Purgstall, J. V. (2018). Teil 3/3.2: materialien / höflechener, walter [herausgeberIn]; Wagner, Alexandra [herausgeberIn] ; Koitz-Arko, Gerit [herausgeberIn] et al. - version 2-2018. - Graz : ADEVA, 2018 / (publikationen aus dem Archiv der Universität Graz; band 46) / (quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark; band 30) (08.09.2019). Erişim adresi: http://gams.uni-graz.at/hp/pdf/Band_1.pdf
- İnce, Y. ve Akça, B. (2018). Osmanlı döneminde Latin harfleriyle Türkçe yazılan eserler ve yazarları. *Erdem Dergisi*. 73, 5-42.

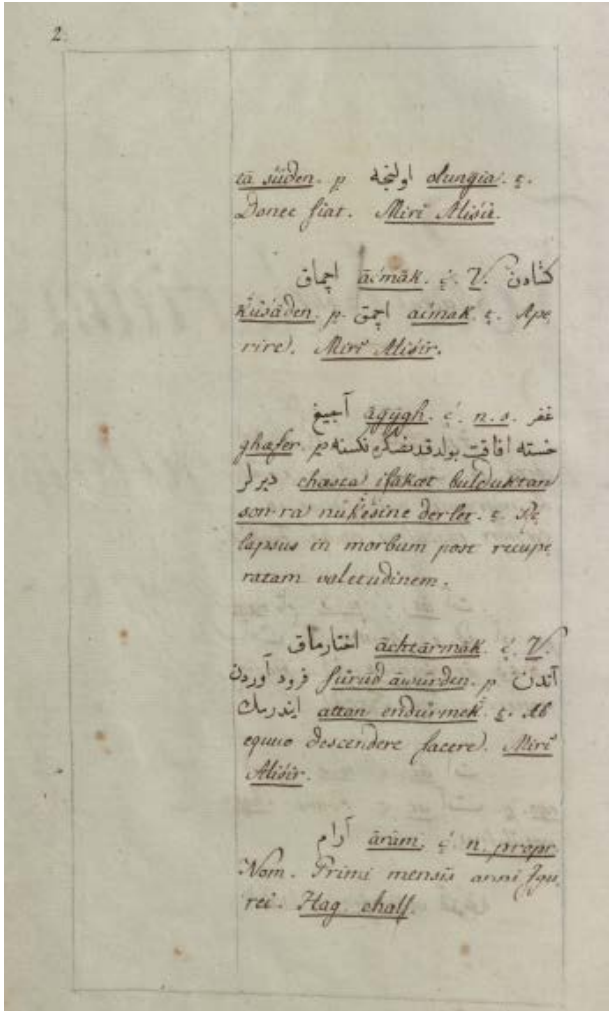
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English dialect dictionary*. Lund: CWK Gleerup.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Niyâzî Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar, El-Lugatu'n-Neva'iyye ve'l-İstişhadatu'l-Çagata'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kartalcık, V. (2009). *Geçmişten günümüze Türk dünyasında alfabe gelişimi*. In: 1st International Symposium on Sustainable Development, June 9-10, 2009, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.
- Kaymaz, Z. (2002). Türklerde sayı sistemleri. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 3, 419-426). Yeni Türkiye Yayınları.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şir Nevaî-hayati, sanati ve kişiliği* (I. Cilt.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Meninski, F. (1680). *Thesaurus linguarum orientalium. Turcicae-Arabicae-Persicae lexicon Turcico-Arabico-Persicum* (I. Cilt.). Vienna.
- Nalbant, B. (2017). Türkistan, İran, Anadolu sahası Doğu Türkçesi sözlük ve gramerleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 14 (4), 120-147.
- Ortaylı, İ. (1997). HAMMER-PURGSTALL, Joseph Freiherr von. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 15, 491-494). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rahimi, F. (2014). Çağatay Türkçesi ve edebiyatı üzerine bir bibliyografya denemesi. *Turkish Studies*. 9 (3), 1157-1218.
- Rahimi, F. (2018). Çağatay Türkçesi sözlükleri bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*. 7, 69-104.
- Römer, C. (2016). Early transcription methods at the K.K. Akademie Orientalischer Sprachen in Vienna according to students' exercise books. (15.10.2019). Erişim adresi: <https://dighist.hypotheses.org/1171>
- Tekin, T. (1997). *Tarih boyunca Türkçenin yazımı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Thury, J. (1915). Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler (Ragıp Hulusi, Çev.). *Milli Tettebbular Mecmuası*. 1 (2), 207-233.

- Unat, Y. (2013). Zic-i Uluğ Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, 400-401). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vámbéry, Á. (1867). *Çagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der çagataischen Sprache*. Leipzig.
- Vocabularium linguae Giagataicae sive Igreae*, Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, İslamî Yazmalar Koleksiyonu, Vollers 1406.
- Vollers, K. (1906). *Katalog der islamischen, christlich-orientalischen, jüdischen und samaritanischen Handschriften der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig*. Leipzig.
- Yıldırım, M. (2018). Abdullah Hâtîfî'nin hayatı ve bir tarih kaynağı olarak Timurnâme'sinin değeri. *Journal of Turkology*. 28 (2), 231-254.
- Zenker, J. T. (1862). *Türkisch-Arabisch-Persisches handwörterbuch (dictionnaire Turc-Arabe-Persan)* (I. Cilt.). Leipzig.
- Zieme, P. (1968). Meninski sözlüğünün dili üzerine. *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966 içinde* (71-75). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TIPKIBASIM

Makale Künyesi (Araştırma): Aşirov, T. ve Albayrak, Ç. (2020). XX. yüzyılın başlarında Türkmenistan'da kız çocuklarının eğitimi üzerine çalışmalar: Gülsüm Şehidiye örneği. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 158-172.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKMENİSTAN'DA KIZ ÇOCUKLARININ EĞİTİMİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR: GÜLSÜM ŞEHİDİYE ÖRNEĞİ

Tahir AŞIROV¹
Çağdaş ALBAYRAK²

ÖZET

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olduğunu bildiğimiz kadının, XX. yüzyıl Türkmenistan'ında da özel bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde Türkmenistan'da yayımlanan çalışmalarda, kadının statüsü, hakları ve bilhassa eğitimi ile ilgili konular ele alınmıştır. Ekim 1917 İnkılabından itibaren Türkmenistan'da kadınların ve kız çocuklarının eğitimi konusu daha da önem kazanmıştır. Bu dönemde, Türkmen toplumunda kız çocuklarının eğitimi için mücadele edilmesinin gerekliliğini savunanlardan biri de Gülsüm Şehidiye'dir. Şehidiye'nin 1924 yılında "*Türkmen İli*" dergisinin 6-7-8. birleşik sayısında "Bizde Hatun - Gızlar Durmuş" (Bizde Hatun - Kızlar Hayatı) isimli yazısı, 1917 İnkılabından sonra Türkmenistan'daki kız çocuklarının eğitim – öğretim hakkına erişiminin gerekliliğini vurgulayan metinlerden biridir. Şehidiye bu yazısında, kız çocuklarının eğitim – öğretiminin önündeki engellerden bahsetmekle birlikte onlara çeşitli çözüm yolları da önermektedir. Şehidiye'nin yazısı, Ekim 1917 İnkılabı ile 1924 Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ilanı arasındaki dönemde Türkmen aydınlarının kız çocuklarının eğitimi üzerine çalışmalarını, düşüncelerini yansıtmaktadır. Ayrıca bu yazı, o dönemde kız çocuklarının eğitimiyle ilgili problemlerin bizzat kadınlar tarafından çözümlüne ilişkin teklif edilen hususları ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkmen, Şehidiye, inkılap, kadın, eğitim.

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. tahirashirov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

² Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Görevlisi. cagdasalbayrak@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4097-3371>

STUDIES ON THE EDUCATION OF GIRLS IN TURKMENISTAN AT THE BEGINNING OF XX CENTURY: EXAMPLE OF GULSUM SHEHIDIYE

ABSTRACT

It is possible to say that women who have an important place in Turkish culture have a special place in Turkmenistan in XX century. In the studies published in Turkmenistan during this period, issues related to the status, rights and especially education of women were discussed. Since the October 1917 revolution, the education of women and girls has become even more important in Turkmenistan. In this period, one of the advocates of the necessity to strive for the education of girls in the Turkmen society is Gulsum Shehidiye. Shehidiye's article titled "Bizde Hatın-Gızlar Durmuşı" (Our women-Girls' Life) - in the 6-7-8th joint issue of the magazine "Turkmen Ili" in 1924, is one of the texts which emphasizes the need for girls' access to education rights in Turkmenistan after the 1917 Revolution. In this article, Shehidiye mentions the obstacles in front of the education of girls and suggests various solutions to them. The article of Shehidiye reflects the studies and thoughts of the Turkmen intellectuals on the education of girls in the period between the October 1917 Revolution and the declaration of the Republic of Turkmenistan in 1924. In addition, this article deals with the issues proposed by women personally about the problems of girls' education at that time.

Keywords: Turkmen, Shehidiye, revolution, women, education.

GİRİŞ

Türkmen kadınının, Türkmen tarihi boyunca değişik seviye, itibar ve saygınlıkta olduğu görülebilir. XX. yüzyıl Türkmenistan'ında da kadının özel bir konumda olduğunu görmek mümkündür. Nitekim dönemin yazılarında kadın hakları konusuna ehemmiyetli bir yer tahsis edilmiştir. Bu yazılarda ekseriyetle kadının statüsü, hakları, özellikle de eğitimi ile ilgili hususlar değerlendirilmiş ve incelenmiştir. Bu inceleme ve değerlendirmelerin merhaleleri şu şekilde sıralanabilir: Evvela Rusya İmparatorluğu döneminde Türkmenistan'da kadın hakları gelenek bağlamında incelenmiştir. Sonraki aşamada kadınların eğitimi hususu ele alınmış ve nihayetinde politik uğraşları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Rusya İmparatorluğu döneminde Türkmenistan'daki kadın hakları konusu, Türkmen gelenekleri ve dinî âdetleri üzerinde yapılan araştırmalarda da yer almaktadır. Aleksandr Aleksandroviç Lomakin tarafından 1897 yılında kaleme alınan "*Obıçnoye Pravo Turkmen: Adat*" (Türkmenlerin Sade Hukuku: Örf ve Âdet) isimli çalışma bu tür

eserlerden biridir (Lomakin, 1897). Aynı şekilde toplumu hukuksal açıdan incelemeye tabi tutan döneminin entelektüel Türkmenlerinden Garaş Hanoğlu Yomudski'nin 1914 yılında "*Mestny Sud v Zakaspiyskoy Oblasti: Narodny Sud*" (Zakaspiy Oblastının Yerli Yargısı: Halk Yargısı)" isimli eseri de adı geçen mevzu ile alakalı önemli çalışmalardan biridir (Yomudskiy, 1922). Nitekim Yomudskiy eserinde, Rusya İmparatorluğu döneminde Aşkabat'ta kendi hakları için mücadele eden Anna Gül ismindeki bir Türkmen kadınından bahsetmektedir (Yomudskiy, 1922, s. 33-34). Bu dönemde Türkmenler üzerine yapılan araştırmalarda kadın konusu, ekseriyetle gelenek ve dini âdetler bağlamında ele alınmış ve kadının Türkmen toplumundaki konumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Aynı şekilde Rusya İmparatorluğu döneminde, Türkmen kadınlarının toplumsal konumu üzerine yapılan araştırmalarla birlikte onları bilinçlendirme ile ilgili de çalışmalar yapılmıştır. Nitekim bu konuda, Rusya İmparatorluğu döneminin usul-i cedit öğretmenlerinden biri olan Muhammetkulu Atabayoğlu'nun 1915 tarihinde yayımladığı "*Galıñ Cahetinden, Yani İnsan Sövdası Türkmenler Arasında*" (Başlık Parası Bakımdan, Yani İnsan Ticareti Türkmenler Arasında) adlı yazısı ve diğer yapıtları ayrı ayrı birer değer niteliğindedir (Atabayoğlu, 1915; Aşirov-Muhammedov, 2018). Ayrıca bu hususta 1981 yılındaki Gökdepe Savaşı esnasında küçük bir kız iken alınıp Rusya'da eğitim gördükten sonra Türkmen topraklarına dönen Tatyana Tekinskaya'nın (Teke Kızı Tatyana) Türkmen kadınlarını bilinçlendirme konusunda yaptığı çalışmalar da oldukça dikkat çekicidir (Atacanov, 1987).

Bilim adamları tarafından, Sovyet Türkmenistanı'nda kadının hukuki, toplumsal ve siyasi durumu ile ilgili çalışmalar da ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bunların yanı sıra Türkmen toplumunda kadının konumsal bağlamda en belirleyici vasıflarından olan aile temelinde ele alındığı da görülmektedir. Nitekim dönemin Türkmen düşünürlerinden Abdülhekim Gulmuhammedov'un 1925 yılında kaleme aldığı "*Densinmedik Dul Galar*" (Denklenmedik Dul Kalır) adlı yazı dizisi ile kadın konusunda farklı bir soruna dikkat çekmekte olduğu görülmektedir (Gulmuhammedov, 1925). Ayrıca bu konuda, meşhur Türkmen yazar Berdi Kerbabayev'in 1927 yılında kaleme aldığı "Kızlar Dünyası" adlı yazısının da ayrı bir önemi vardır (Kerbabayev, 1927).

Sovyet Türkmenistanı'nda kadın ile ilgili yapılan farklı çalışmalarda, kız çocuklarının eğitimine verilen önemin nasıl ve ne derecede olduğunu bazı çalışmalar bize açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim bu nevi çalışmalardan olan Şemseddin

İmameddinoglu Kerimi'nin “*Gızını Okatmasa Meniň Ayalım Däl*” (Kızını Okutmazsa Benim Eşim Değil) adlı yazısı, bunun bariz örneklerinden biridir (Kerimi, 1929). Yine dönemin edebî yazılarında, kız çocuklarının eğitimiyle ilgili şiirler de görmek mümkündür. Navruzov'un “*İndi Vaktiňiz Siziň*” (Şimdi Vakit Sizin) adlı şiiri, kız çocuklarının eğitimi hususunun gerekliliğini şöyle dile getirmektedir (Türkmen Yaş Goşgıçları, 1931, s. 18):

“Ayal –kızlar okımalı bu zaman,
Bular, oy etmân gadımgı zaman,
Köne pikirleriniň, taşlap siz,
Hâzir okımalı, vaktiňiz Siziň.”

(Kadımlar – kızlar okumalı bu zamanda,
Bunlar, düşünmeyin eski zamanda,
Eski fikirlerinizi, bırakıp siz,
Şimdi okumalısınız, vakit Sizin)

Aynı şekilde Berdi Kerbabayev'in “Türkmen Gızına” (Türkmen Kızına) adlı şiirindeki “Bilim, hünâr, övren durman, Gel mektebe Türkmen gızı” (Bilim, uğraş, öğren durmadan, Gel okula Türkmen Kızı) gibi satırları, kız çocuklarının eğitime bilinçli bir şekilde güdülenmesini sağlamıştır (Türkmen Yaş Goşgıçları, 1931, s. 23). Bu dönemde Türkmen kadın şairlerinin yetişmiş olması da dönemin ilgi çekici ve manidar vechelerinden biridir. Nitekim Muhammet Geldiyev tarafından “*Türkmen Yaş Goşgıçları*” adıyla farklı şairlerin şiirlerinden oluşturulan antolojide, kadın şair Keykil Berdigılıcova'nın şiirini görmek mümkündür (Türkmen Yaş Goşgıçları, 1931). Amandurdı Alamişov'un 1928 yılının Ekim ayında “*Yaş Kommunist*” gazetesinde yayımlamaya başladığı “*Söndi/Sona*” adlı öyküsünde, Sona isimli öğretmen bir kızın eğitim-öğretim yolundaki çetin hayatını konu edinmesi de nazarıdikkati haizdir (Alamişov, 1928):

“Bu obanın içinde,
Sona atlı kız bardı,
Ak-garanı saygarıp,
Okuv-yazuv bilyerdi.”

(Bu köyün içinde,
Sona isimli kız vardı,
Doğruyu- yanlışını anlayıp,
Okumayı-yazmayı biliyordu)

Sovyet Türkmenistanı'nın bir sonraki dönem kadın algısını anlamak için Hacı İsmayıl'ın “*Mugallımyň Gızı*” adlı uzun öyküsü kıymetli çalışmalardandır (İsmayıl, 1947). Bununla birlikte 1928-1929

yılları arasında “*Türkmenistan*” gazetesine ek olarak “*Ayallar Durmuşu*” (Kadınlar Hayatı) adıyla yayımlanan dergi de kadınlara özel bir yayındır. Ayrıca bu dönem Sovyet Türkmenistanı’nda, Türkiye’deki kadınların durumuyla ilgili çeşitli yazıları da görmek mümkündür. Nitekim Kerimoğlu’nun “*Türkiye Ayallar Azatlığı Yolunda*” (Türkiye Kadınlarının Özgürlüğü Yolunda) isimli makalesi de adı geçen bu dönemde yayımlanmış eserlerdendir (Kerimoğlu, 1928).

Sovyet Türkmenistanı’nda, yukarıda bahsini ettiğimiz dönemlerden sonra da kadın konusunda detaylı araştırmalar yapılmıştır. Nitekim Bibi Palvanova’nın 1975 yılında Aşkabat’ta “*Türkmenistan Ayallarının Bağlı Durmuşu*” (Türkmenistan Kadınlarının Mutlu Hayatı) adıyla yayımladığı esere bakılması bu hususta önemli ölçüde fikir verecektir (Pälvanova, 1975). Aynı şekilde zikrolunan bu dönemde Sovyet Türkmenistanı’nda eğitim – öğretim üzerine açıklayıcı ve yol gösterici eserler de kaleme alınmıştır. Mâmed Durdı Annagurdov, 1960 yılında Aşkabat’ta “*Sovyet Türkmenistanında Sovatsızlığın Yok Ediliş Tarihinden Öçerkler*” (Sovyet Türkmenistanı’nda Eğitimsizliğin Ortadan Kaldırılması Tarihi Üzerine Denemeler) adıyla yayımlanan eserinde, Sovyet Türkmenistanı’nda eğitim öğretim yolunda atılan kayda değer adımları detaylı bir şekilde incelemektedir (Annagurdov, 1960).

Sovyetler Birliği döneminde, Türkmenistan’da kız çocuklarının eğitim-öğretimine ve özellikle kadın haklarına çok önem verildiği, dönemin yazılarında vurgulanmaktadır. Ancak bu dönemde, kadın hakları kavramının yanına “ideolojiye uygun olan” şeklinde notlar düşülmesinin ise kadın haklarına verilen “sözde” önemin, nasıl bir önem olduğunu anlamamıza ışık tuttuğu söylenebilir. Nitekim Türkmen kadın şairlerden Annasoltan Seyidovna Kekilova’nın (1942-1983), Sovyetler Birliğini bir ormana (tokaya) benzeterek rejime karşı çıktığı günden itibaren akıl hastanelerinde yatırılması ve yayımlamaya hazırladığı eserinin bağımsızlıktan sonra yayımlanabilmesi (Kekilova, 1992), Sovyetler Birliği’nin kadın hakları konusundaki tutumunun daha açık anlaşılması bakımından dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir husustur:

“Tapmasam men bu tokaydan adalat,
Gereği yok ol tokayın baylığı,
Şahırın üstünden hâkimlik süryâr,
Maslık soryan gargaların şalıgı.”

“Bulamazsam ben bu ormanda adalet,
Gereği yok o ormanın zenginliği,

Şairin üzerinden hâkimlik ediyor,
Leş soran kargaların şahlığı”

1917 yılında Rusya İmparatorluğunda gerçekleşen inkılap ile 1924 tarihinde Sovyet Türkmenistanı'nın ilanı öncesindeki zaman diliminin Türkmenistan'da kadının konumu ve özellikle kız çocuklarının eğitimi açısından önemli bir dönüm noktası olduğu da söylenmelidir. Dönüm noktası adı verilen bu dönemde, kadın konusu ile ilgili yazılar kaleme alanlardan biri de Gülsüm Şehidiye'dir.

1. GÜLSÜM ŞEHİDİYE VE TÜRKMEN KADINI

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen inkılap ile 27 Ekim 1924 tarihinde Türkmenistan Cumhuriyeti'nin ilanı arasındaki dönemde, Türkmenistan'da kadın üzerine yapılan değerlendirme ve araştırma yazılarının, Türkmen tarihinde ayrı bir yerinin olduğu görülmektedir. Bu dönemde kadın üzerine yapılan çalışmalarda, Türkmen aydınlarının kendine özgü düşünce yapılarını bu çalışmalara yansıttıkları görülebilir. Çünkü bu dönem, Türkmen tarihinin dönüm noktası olarak kabul edilen bir zaman dilimidir. İşte bu dönüm noktasında Türkmen kadını Gülsüm Şehidiye de Türkmen toplumunda kız çocuklarının eğitimi ile ilgili 1924 yılında “Türkmen İli” dergisinin 6-7-8. birleşik sayısında “Bizde Hatun- Kızlar Durmuş” (Bizde Hatun - Kızlar Hayatı) isimli değerli bir Türkmençe yazı kaleme almıştır (Şehidiye, 1924, s. 127-128).

Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Gülsüm Şehidiye'nin “Bizde Hatun - Kızlar Hayatı” adlı yazısının başlığından, XX. yüzyılın aydın Türkmen kadınlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Şehidiye'nin yazısının başlığında Türk hükümdarlarının “eşleri için saygın kadın” anlamında kullanılan “Hatun” kelimesini tercih etmesi umumi manada kadını ifade etmesinin yanında hususi manada, Türk-İslam dünyasındaki bir örfü hatırlatmakta olduğu ve bu çeşit bir yaklaşımla kadın hakları sorununa çözüm aramaya çalıştığı görülmektedir. Yine XX. yüzyılda, Rusya Müslüman aydınlarından Musa Carullah Bigiyev “Hatun” adlı eseriyle, İslam dünyasındaki kadının sosyolojik konumunu detaylı bir şekilde incelemektedir (Carullah, 2007).

Bu dönemden itibaren Türkmenistan'da kadınların ve kız çocuklarının eğitimi konusunun, umumi olarak Ekim 1917 İnkılabı bağlamında değerlendirildiği görülebilir. Bu nedenle de Türkmen aydınlarının buradaki inkılap algısı önemlidir. Çünkü o dönemde Türkmenistan'da inkılap kavramının; özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramları kapsayan genel bir kavram olarak kabul edildiği

görülebilir. Bu nedenle Türkmen aydınları üzerinde Ekim İnkılabının önemli bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu etkiyi Ekim İnkılabı sonrası dönemin şairlerinde “Deňlik tapdın inkılabın ızından” (Eşitlik buldun İnkılabın ardından) şeklinde eşitliğe vurgu yapan çeşitli şiirler ile görmek mümkündür (Aşirov, 2019a, s. 54-55). Aynı şekilde Yakup Nasırlı'nın 1926 yılında Ekim İnkılabını konu alan “*Yoksullar İnkılabınının 9'nci yılı: Oktyabr*” (Emekçiler İnkılabınının 9. yılı: Ekim) adlı kitabı ve bu kitapta yer alan “*Bir Dayhanın Düşüncesi*” (Bir Çiftçinin Düşüncesi) isimli şiirde inkılap şöyle tarif edilmektedir: (Nasırlı, 1926, s. 57-61):

“Tâze düzildi Şura düzgünü,
Her bir millet öz başına öz başdak,
Deňlik, hukuk, hemmesine barabar,
Türkmen yurdam boldı özine öz başdak.”

“Yeni oluştu Sovyet düzeni,
Her bir millet kendi başına bağımsız,
Denklik, hukuk, tümüyle beraber,
Türkmen yurdu da oldu kendi bağımsız”

Bununla birlikte eserdeki “*Deňlik Beren İnkılap*” (Eşitlik Sağlayan İnkılap) adlı şiirdeki “Hemmâ bir gözde gören inkılap... Adil hükümeti guran inkılap...” (Herkesi bir gören inkılap... Adil hükümeti kuran inkılap...) gibi satırların, dönemin düşüncesinin çeşitli yansımaları olduğu söylenebilir (Nasırlı, 1926, s. 57-61). Ayrıca bu konuda Garaş Han Yomudski'nin Ekim İhtilalini Türkmenler bağlamında değerlendirdiği “Türkmenler ve İhtilal: On yıl önce Türkmenistan” isimli makalesi, Ekim İnkılabı konusunda gerçekçi bir fikir verecektir (Aşirov, 2018a, s. 295-308).

Aynı şekilde Şehidiye'nin de “Bizde Hatun - Kızlar Hayatı” isimli makalesinde, Türkmen kadının konumunu ve özellikle kız çocuklarının eğitimini inkılap bağlamında ele aldığı görülmektedir. Nitekim Şehidiye'nin yazısının başlığının altında bulunan “İnkılap döneminde Türkmen hatun – kızlar neler yapıyorlar?” ifadesi, konuyu kısmen de olsa açıklayıcı bir biçimde yer almaktadır (Şehidiye, 1924, s. 127). Şehidiye yazısında, Ekim İnkılabı dönemindeki Türkmen kadınlarının konumunu tespit etmektedir. Yazar, bu ortamda kadın hakları ve eğitimi alanında planlı bir şekilde ne yapılması gerektiğinin de üzerinde durmaktadır.

Şehidiye, ilkin Ekim İnkılabından sonra dünya kadınlarının kendi haklarıyla ilgili verdiği mücadelelerin bir değerlendirmesini yaparak yazısına başlamaktadır: “Büyük İnkılabın güçlü dalgalarının gelip

vurmasının ardından, tüm halk okullarından başlayarak bütün kadınlar haklarını kaldırıp haklarını talep etmeye başladılar. Bilinen bu – dalgalanmadan hatunlar da harekete geçecekleri vakti iyi bilmişlerdir... İnkılabtan kendilerinin üleşlerini – paylarını isteyerek hukuklarını kazanma yönünde mücadele edip seslerini duyurdular” (Şehidiye, 1924, s. 127). Şehidiye'nin eserinde kitle halinde ilk kez 1789 Fransız Devriminde hareket ettiğini belirttiği kadınların, Rusya'da Ekim 1917 tarihinde gerçekleşen inkılap sayesinde haklarını kazandığı vurgulanmaktadır (Şehidiye, 1924, s. 127).

Rusya'da 1917 İnkılabından sonra kadının sosyolojik konumunda birçok değişikliğin yaşandığı bilinmektedir. Bu bağlamda Şehidiye, 1917 İhtilalinden sonra dünya kadınlarının haklarını daha gür bir sesle talep etmeye başladıklarını belirtmekte ve Rusya'da mücadele veren kadınların seslerinin boşa gitmediğini şöyle açıklamaktadır: “Onların bu sesleri boşa gitmedi; onlar da üleşsiz–paysız kalmadı” (Şehidiye, 1924, s. 127). Bu dönemde Sovyet Türkmenistanı'nda, kadınlara özel bir ortamın oluştuğu da söylenebilir. Kaynaklarda Ekim İhtilali döneminde kadınların kendi hakları hususunda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin geniş bir yer tuttuğu görülmektedir. 1917 inkılabının kadınlara verdiği ayrıcalıklar, dönemin yöneticilerinin sözleriyle açıklanmaya çalışılmaktadır (Palvanova, 1975).

Şehidiye, kadınların kendi haklarını kazanmasında erkeklerin ayrı bir yerinin olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, erkeklerdeki kadın algısının önemli olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Şehidiye, 1917 İnkılabında dünya kadınlarının erkekler ile birlikte mücadele ettiklerini ve kendi haklarını kazandıklarını açıklamaktadır: “Gerekli hukuklarını kazanıp, İnkılabın güçlü dalgalarıyla erler eşleri ile birlikte el ele tutuşup; gerek siyasi, gerek içtimai işlerde çalışıp, birlikte mücadele ederek geldiler...” (Şehidiye, 1924, s. 127).

1917 İnkılabı döneminde Türkmen kadınlarının konumunu değerlendiren Şehidiye, Ekim İnkılabının kadın hakları açısından önemli bir adım olmasına rağmen, bu inkılabın Türkmen kadınları açısından ise sıradan bir durum olduğunu iddia etmektedir. Şehidiye, Türkmen kadınlarının kendi haklarını kazanma yolunda mücadele etmediklerini ve seslerini duyurmak amacıyla harekete geçmediklerini belirtmektedir: “Ancak Şark'ta karanlığı evlerinde yaşayan Türkmen hatunlar-kızlar, bu inkılabtan faydalanıp kendi üleşlerini–paylarını isteyip seslerini duyurdular mı, yoksa [duyurmadılar] mı? – Belli ki, yok (hayır)” (Şehidiye, 1924, s. 127). Yine yazar, Ekim İnkılabı döneminde kadın hakları konusunda büyük ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, Türkmen kadınlarının değişimi hissetmediklerinin rahatlıkla görülebileceğini dile getirir. O, bunu

Türkmen kadınlarının Ekim İhtilalinin değerini bilmemesi veya bilememesi şeklinde açıklamaktadır: “Onlar kendilerinin dünyada var olduklarını belli etmediler–ettirtmediler” (Şehidiye, 1924, s. 127).

Şehidiye, Türkmen kadınlarının kendi haklarını kazanma yolunda gerekli/yeterli olan mücadeleyi vermediklerinin ve yine erkeklerinin de bu mücadelede onlara yardımcı olmadıklarının altını çizmektedir. Nitekim Ekim İhtilali döneminde, Türkmenistan'daki erkeklerin kadın hakları kazanmalarında onlara yardımcı olmamasının nedenini ise dönemin kadın algısının erkeklerin zaviyesinde çok zayıf olması sebebine bağlamaktadır. Şehidiye, dönemin erkeklerindeki kadın algısının, bu mücadeleyi gerçekleştirmede bir mihenk taşı olabileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda dönemin erkeklerinin, kadının temel hakkı olan eğitim konusunda da kadınların önünde engel olduğu ifade edilmektedir.

Şehidiye yazısında, Ekim İnkılabından sonra Türkmenler arasında kız çocuklarının eğitimi konusunda bir çalışma gerçekleştirmediğini de iddia etmektedir: “Eğer başlangıçtan hatun kızlara hayvan gözü ile bakılmadan onlara manevi azık verilerek, az da olsa eğitim –öğretim yönünde çalışmalar yapılarak devam etseydi, şuan “Türkmen hatun kızları ne yapıyor olurlardı?” şeklindeki bir soruyu zannımızca sormazdı. [Aksine onların] yaptıkları çalışmalarından... biri de olsa göze çarpardı... İnkılap devrinde Türkmen hatunları ve kızları bakımından gözle görülür işler az da olsa görülmedi ve [bu yönde] çalışılmadı” (Şehidiye, 1924, s. 128). Şehidiye, bu durumdan nasıl kurtulunabileceği üzerinde düşünmekte ve bu hususta bazı öneriler de sunmaktadır. Bu bağlamda Şehidiye yazısında, “Belki şimdi bu hayattan, bu aile için gelecekte neyi umut etmek, neyi gözde tutmak gereklidir?” ifadesi ile değerlendirmesine devam etmekte ve içinde bulunulan durumun iyileşmesinin kız çocuklarının eğitiminden geçtiğini iddia etmektedir (Şehidiye, 1924, s. 128).

2. ŞEHİDİYE'YE GÖRE KIZ ÇOCUKLARININ EĞİTİMİ

Kadınların kendi haklarını kazanmak için mücadele etmesinin gerekliliğini savunan Şehidiye, milletlerin ayakta kalması ve kalkınmasında kız çocuklarının okumasının önemli bir yerinin olduğunu belirtmektedir. Yazar, bu nedenle Türkmen toplumunda kız çocuklarının eğitimle tanışabilmesi doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Kız çocuklarının, eğitime erişiminde yaşadığı sorunları toplumsal açıdan ele alan yazar, Türkmenler arasında kız çocuklarının eğitim görmesinin önündeki bazı engellerden de bahsetmektedir. Bu durumu öncelikle kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmeleri ve cahil din adamlarının bu konuya

yaklaşımları şeklinde iki başlıkta özetlemek mümkündür. Şehidiye ilk olarak Türkmen kız çocuklarının genç yaşta evlendirilmeleri sonucunda okul hayatından alıkonulduklarına dikkat çekmektedir: “Çünkü o miskin/zavallı şu an bile hayatın akışından, dünyadan habersiz yaşıyor. Anasının eski ata-babalardan miras olarak kalan uygunsuz âdetleri boyunca, büyür büyümez hayvan gibi görülüp, yine bir hayvana satılıyor. Bütün ömrü boyunca eşinin her bir sözünü Kur’an ayeti, Peygamber hadisi yerinde görüp, hayatının ve dünya yaşamının bütün ağırlıklarını kendi üstüne yüklüyor. Kendi yazısına/takdirine boyun eğip, eğitim-öğretim işlerinden tamamen mahrum bırakılıyor. Karanlık evlerde, karanlıkta kalmış şekilde şimdi de yaşamaya/yaşanmaya devam ediliyor” (Şehidiye, 1924, s. 127). Kız çocukları, evlilik nedeniyle eğitimden mahrum kalmaktadırlar. Bu dönemde Türkmen kültürlerinde kadına bakış açısı ve ona yüklenen sorumluluklar özellikle kendini göstermektedir. Bu sebeple, Rusya İmparatorluğu döneminde kadın konusuna âdetler bağlamında ve geleneksel açıdan yaklaşıldığını söylemek de pekâlâ mümkündür. Çünkü Rusya İmparatorluğu döneminde Türkmenlerin şeriat (dinî hukuk) hukukuyla birlikte töre olarak ifade edilen “âdet”i önemsedigi görülebilir (Lomakin, 1897).

Şehidiye, XX. yüzyılın başında Türkmenistan’da cahil din adamlarının toplum üzerindeki etkisinin ise bir diğer engel olduğunu iddia etmektedir. Bu dönemde, din adamlarının Türkmenler arasında etkili olduğu ise su götürmez bir gerçektir. Şehidiye, Türkmen kız çocuklarının eğitimi hakkında dönemin cahil din adamlarının çok etkili olduğunu belirtirken şunları dile getirmektedir: “[Kadınlar] okul-bilim diye bir şeyi bilmemiş/tanımamış ve hatta onun adını bile duymamıştır. Bunu [kadınların] bilmesi ve bunun kadınlara bildirilmesi için yollar hazırlanması bir tarafa dursun; belki onların despot, yalancı ve dinci eşleri; [kadınların] bu yollarını tamamen kesmek, kapatmak, perdelemek amacıyla, var olan bütün mal-mülklerini, canlarını kurban edip nadan/cahil molların sözü üzere bu gösterdikleri tutum ve yaklaşımlarıyla cennetin ilk sırasının sahipleri olacakmı!?” (Şehidiye, 1924, s. 127).

Şehidiye, 1924 yılında Türkmen topraklarında kız çocuklarının eğitime erişiminde temel engel olarak cahil din adamlarını ve ona bağlı biçimde örfi olarak süregelen kızların erken evlendirilmeleri âdetini işaret etmektedir. Bununla birlikte Şemseddin İmameddinoğlu Kerimî de 1929 yılında “Türkmen Medeniyeti” dergisindeki “*Gızını Okatmasa Menin Ayalım Dâl*” (Kızını Okutmazsa Benim Eşim Değil) adlı yazısıyla Türkmenler arasında kız çocuklarının eğitiminde karşılaşılan bir diğer engele de dikkat çekmektedir (Kerimî, 1929).

Kerimi'ye göre bu engel, Türkmen toplumunda, kız çocuklarının eğitimine ailelerinin izin vermemesi ve kadınların da bu durumu kabullenmesidir.

Eğitim-öğretimi temel insan hakkı olarak gören Şehidiye, bir toplumun gelişimi açısından kız çocuklarının eğitim almasının önemini açıkça ortaya koymaya çalışmaktadır. Şehidiye bu bağlamda kız çocuklarının eğitimine değer vermekle birlikte, kadının ailedeki yerinin çok önemli olduğunu da şöyle ifade etmektedir: “Aile içerisinde kadınlar, ailenin sağ (oň) kolu olup erkekler sol koldur” (Şehidiye, 1924, s. 128). Bu bakış açısının, geleneksel Türkmen düşünce yapısını yansıttığı söylenebilir. Nitekim kadını, Türkmen'in geleneksel “Gara öy” (Kara ev) olan meskeni bağlamında değerlendirdiğimizde, bunu açıkça görmek mümkündür. Çünkü geleneksel evin üst kısmını, evi birleştirerek tutan “tüynük”, Türkmen geleneğinde kadın olarak ifade edilmektedir (Aşirov, 2019b, s. 277-287).

Şehidiye, Türkmen halkının varlığının devam edebilmesi açısından da kız çocuklarının eğitiminin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Türkmen toplumunda kadın, hayatın her alanında önemli bir yere sahiptir. Kız çocuklarının okutulması ve eğitim-öğretime katılmasının önemli bir toplumsal görev olduğunu beyan eden yazar, kız çocuklarını bir milletin varoluşunun sebebi olarak da görmektedir: “Eğer bir milletin sadece erkekleri okuyup da kadınları – kızları okuyamadan zamanın gelişmesinden mahrum olursa, o millet, diğer milletlerin ölçüsüne göre hayat, geçim alanlarında geride kalır. Böyle milletlerin tümü halkın yumruğu ve ayağı altında ezilip, tarih sahnesinden silinip gideceği şüphesizdir” (Şehidiye, 1924, s. 128). Şehidiye'nin eğitilmiş kadın konusu ile ilgili görüşlerinden bazılarını, Musa Carullah Bigiyev “Hatun” adlı eserinde şöyle açıklamaktadır: “Erkeklerin rahatı, çocukların hayatı ve terbiyeleri, ailelerin saadeti, ümmetin izzeti, devletin kuvveti, insan neslinin bekası, bütün insanlığın terakki etmesi, evet bütün bunlar, hatunların himmeti ve kuvveti ile mümkündür” (Carullah, 2007, s. 62).

Şehidiye ailede çocuğun iyi yetiştirilebilmesi açısından da annenin eğitilmiş olmasının gerekliliği üzerinde durmakta ve şöyle demektedir: “Çünkü aile içerisinde ilk konumda olan [ve aileyi bir arada] tutan anadır: Çocuk, dünyaya gelmesi ile tamamen kendi aklına erişinceye kadar geçen sürede anasının kolu altında eğitiliyor” (Şehidiye, 1924, s. 128). Eğitilmiş kadının bir toplum için ne ölçüde önemli olduğunu da ifade eden Şehidiye, kız çocuklarının okuması gerekliliği savını örneklerle açıklamaya ve anlatmaya şöyle devam

etmektedir: “Örneğin yarı azası sağdın (sağlam) olup da yarı azası zayıf [hasta] olan bir kimsenin, hayattaki yararlılığı ne kadar ve nasılsa yalnızca erkekleri okuyan, hatunları - kızları okumamış milletler de yarı azalı insan gibidir” (Şehidiye, 1924, s. 128). Kadınların erkeklerle eşit düzeye gelmesinin tek çaresi olarak eğitimi gören Şehidiye, eğitilmiş kadının bir toplumun ilerlemesinin temel taşı olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu görüşün ayrıca kız çocuklarının eğitilmiş büyümelerinin gerekliliği açısından ne denli önemli olduğunu belirten Şehidiye, kız çocuklarının okumasında, annelerin eğitilmiş olmasının önemini de özellikle vurgulamaktadır: “Hayatta ana olacak kimse sadece okullu-bilimli olduğunda, onun elinin altından istidatlı ve hayata faydalı kişiler ortaya çıkacaktır” (Şehidiye, 1924, s. 128).

Şehidiye çalışmasında, bir yandan kız çocuklarının eğitim öğretim hayatına dâhil edilmesinin önemini açıklarken, bir yandan da onların Türkmen hayatı açısından ne ölçüde değerli olduğunu belirtmektedir: “Bundan dolayı eğer mümkün olsa işin başlangıcı olarak gelecekteki hayatlarına hazırlık ve feci-korkunç durumlar içeren hâllerden kurtulmaları adına, çoğunlukla hatunlara-kızlara özel olan “Kızlar okulunu-mektebini” açıp onlara mümkün olduğu kadar manevi azık vermek lazımdır” (Şehidiye, 1924, s. 128). Kız çocuklarının eğitimi için özel okulların kurulması gerekliliğinden bahseden yazarın bu talebi birkaç açıdan ele alınabilir. Yazarın evvela bu düşüncesiyle dönemin Türkmen toplumunun dinamiklerini gözettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca burada yazarın, kadının sosyal hayata girmesini kolaylaştıracak olan örgün eğitimden yana olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu dönemde Türkmen aydınlarının eğitime verdiği önem aşikârdır. Nitekim Muhammet Geldiyev'in, eğitimle ve özellikle okul öncesi eğitimle ilgili Türkmenceleştirdiği eserler, Türkmen aydınlarının çocuk eğitimine verdiği önemin tecessüm etmiş hâlidir (Aşirov, 2018b, s. 93-101). Ayrıca Türkmen yazar Gabdrahman Sagdi, 1924 yılında “Türkmen İli” dergisinin 6-7-8. birleşik sayısında kaleme aldığı “*Şarkda Terbiye*” (Doğu'da Eğitim) adlı makalesinde, eğitimin tarihi ile birlikte Doğu'ya özgün eğitim-öğretim metodolojisini değerlendirerek şöyle demektedir: “Terbiye yurtlarımızda, terbiye bilgisinin tarihi öğretilmezden evvel önce Doğu'nun kendi terbiye tarihi öğretilip, ondan sonra Avrupa ve Rus terbiye tarihini öğretmek yine bize göre Doğu için en faydalı usullerden olacaktır” (Sagdi, 1924, s. 54).

Şehidiye, kız çocuklarının eğitim-öğretiminde, Ekim 1917 İhtilali'nin ayrı bir yerinin olduğunu belirttiği yazısında, kız çocuklarının eğitimi hususunda komünistlerin payına da özel ve belli

başlı vazifelerin düştüğünü ifade etmektedir: “Genç komünistlerimizin tümü bu bakımdan gözlerini kapatıp yatmayarak, belki bu işi birinci ve en büyük işlerimizden kabul ederek onun çözümlerini bulmaları kendilerinin vicdani vazifeleridir, borçlarıdır” (Şehidiye, 1924, s. 128). Şehidiye'nin yukarıdaki ifadesinde, “komünistlerimiz” ifadesiyle kastettiğinin dönemin Türkmen aydınları olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yazarın kız çocuklarının eğitimi yönünde çalışmalar yapmalarını istediği ve “komünistler” olarak nitelendirdiği Türkmen aydınlar, 1937 yılındaki repressiya (baskıya) giden yolda “Panislamist” ve “Pantürkist” olmakla suçlanmaktadır. Özellikle Şehidiye'nin yazısının yer aldığı “*Türkmen İli*” dergisi, 1936 yılında Ruhı Aliyev tarafından yayımlanan “*Türkmen İli*” *Jurnalının İctimaği ve Sınfı Yüzü*” (“Türkmen ili” Dergisinin Sosyal ve Sınıfsal Yüzü) adlı eserle eleştirilmiş ve “Türkmen İli” dergisinin yazarları da “Panislamist” ve “Pantürkist” olmakla suçlanmıştır. Bu dönemde Ekim İnkılabını özgürlük, eşitlik, adalet teminatı olarak gören Türkmen aydınlar eğitime, özellikle de kız çocuklarının eğitimine önem vermişlerdir. Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan'da ideoloji bağlamında “Panislamist” ve “Pantürkist” olmakla eleştirilen “*Türkmen İli*” dergisinin yazarlarından biri olan Gülsüm Şehidiye'nin kız çocuklarının eğitimi üzerine kaleme aldığı yazısı, geçiş döneminin düşüncesini yansıtmaktadır.

SONUÇ

Kız çocuklarının eğitimi, toplumların mutlu geleceği olarak kabul eden Şehidiye'nin 1924 yılında “Türkmen İli” dergisinin 6-7-8. birleşik sayısında “*Bizde Hatun- Gızlar Durmuşu*” (Biz de Hatun - Kızlar Hayatı) ismiyle yayımlanan yazısı, Türkmen tarihinde kız çocuklarının eğitim-öğretime ulaşabilmesinin gerekliliğini vurgulayan metinlerden biridir. Buna göre Türkmen kadınların yaşadığı bu değişimin/ilerlemenin temellerinin 1917-1924 yılları arasında atıldığı söylenebilir. Nitekim o dönemde kız çocuklarının eğitim-öğretiminin gerekliliği üzerine yazı kaleme alanlardan birinin de kadın bir yazar olduğu düşünüldüğünde, Sovyetlerdeki Ekim İhtilalinin kız çocuklarının eğitimi hususundaki belli başlı çalışmalara katkılarının olduğu görülebilir. Bu dönem sayesinde, kız çocuklarının eğitimi bizzat kadınlar tarafından dillendirilmiştir. Türkmen tarihinde kadın üzerine yapılan çalışmaların, 1924 yılından sonra hızla arttığı gözlenmektedir. 1917- 1924 yılları arasında Türkmenistan'da kız çocuklarının eğitimi için oluşturulmuş devlet okulu yahut özel okul görülememektedir. Bu çeşit okullar, ancak Ekim İhtilalinden sonra Sovyet Türkmenistanı döneminde oluşturulabilecektir. İnkılap sonrası dönemde, Sovyet Türkmenistanı'nda kız çocuklarının eğitimi-öğretimi hususundaki

çalışmalarda gözle görülür bir artışın olduğunu söylemek de gayetle mümkündür.

KAYNAKÇA

- Alamışov, A. (1928). *Söndi/Sona*. Yaş Kommunist Gazetesi.
- Aliyev, R. (1936). *Türkmen ili jurnalının içtimagi ve sınıfı yüzü*. Aşkabat: Türkmenövdletneşir.
- Annagurdov, M. (1960). *Sovet Türkmenistanında sovatsızlığın yok ediliş tarihından oçerker*. Aşkabat.
- Aşirov, T. - Muhammedov, G. (2018). Türkmenlerde ceditçilik ve M. Atabayoğlu. *Doğumunun 200. Yılında Şehabettin Mercâni: İslâm Tefekküründe Tecdit ve İhyâ Uluslararası Sempozyum. 17-18 Aralık 2018*. İstanbul.
- Aşirov, T. (2018a). Sovyet ihtilali üzerine çalışmalar: Garaş Han Oğlu Yomudskiy örneği. *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 295-308.
- Aşirov, T. (2018b). Düşünür Muhammed Geldiyev (1889-1931)'in Türkmen dili mücadelesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. 2 (2), 93-101.
- Aşirov, T. (2019a). Türkmen yaş göçgicileri (1931) (Yıgnap tertibe salan M. Geldiyev). Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı. *Korkut Ata Türkiyat. 1* (1), 53-56.
- Aşirov, T. (2019b). Türkmen Halkının Mesken Bağlamında Aile Değerleri. *Altay Toplulukları: Mesken ve Mesken Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) yayınları: 277-287.
- Atabayoğlu, M. (1915). Galn cahetinden, yani insan sövdası Türkmenler arasında. *Ruzname-i Maverai-i Bahr-i Hazar (Ruzname) Gazetesi*.
- Atacanov, A. (1987). *Teke gızı Tatyana*. Aşkabat.
- Carullah, M. (2007). *Hatun* (Mehmet Görmez, Haz.). Ankara: Kitabiyat yay.
- Gulmuhammedov, A. (1925). Deşsinmedik dul galar. *Türkmenistan Gazetesi*.
- Hacı İsmayıl (1947). *Mugallımın gızı* (M.A. Annagurdov, Red.). Aşkabat: Türkmenövdletneşir.

- Kekilova, A. (1992). *Ömrüzaya yıldırım* (M. Memmetgurbanov, Haz.). Aşgabat.
- Kerbabayev, B. (1927). *Gızlar dünıyası*. Türkmenistan Gazetesi.
- Kerimî, Ş. (1929). Gızını okatmasa menin ayalım däl. *Türkmen Medeniyeti Dergisi*.
- Kerimoğlu (1928). Türkiye ayallar azatlığı yolunda. *Türkmenistan Gazetesi*.
- Lomakin, A. (1897). *Obıçhoye pravo Turkmen (Adat)*. Aşgabat.
- Nasırılı, Y. (1926). *Yoksullar inkılabının 9'ncı yılı: oktyabr*. Ashabad – Poltoratsk: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Palvanova, B. (1975). *Türkmenistan ayallarının bagtılı durmuşı*. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Sagdi, A. (1924). Şarkda terbiye. *Turkmen İli Dergisi*. 6-7-8: 54-61.
- Şehidiye, G. (1924). Bizde hatın - gızlar durmuşı. *Türkmen İli Dergisi*. 6-7-8: 127-128.
- Türkmen yaş goşgıçıları: dil-edebiyat, magarif-medeniyet hakkında*. (1931). Yıgnap tertibe salan M. Geldiyev. Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- Yomudskiy, K. H. (1922). *Mestniy sud v zakaspiyskoy oblasti (narodniy sud)*. Taşkent: İstoriko-Kritičeskiy Oçerk.

Makale Künyesi (Araştırma): Sarıkaya, Y. (2020). Türkmen Türkçesinde ek-fiil ve Türkiye Türkçesinden farklı işlevlerde kullanımı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 173-193.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİL VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FARKLI İŞLEVLERDE KULLANIMI

Yakup SARIKAYA¹

ÖZET

Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan biçim birimlerden bazıları ve ek-fiilin bazı çekimleri Türkiye Türkçesinden farklıdır. Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak *i-* (idi, imiş) ve *-Dİr* ekleri kullanılmaktadır. Bu eklerin yanı sıra, ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde ikinci bir tür olarak "eken" veya "ekeni" sözcüğü kullanılmaktadır. Ayrıca, *-ka/-kâ* zarf-fiil eki, Türkmen gramerlerinde ek-fiil eklerinden biri olarak yer almaktadır. *-ka/kâ* zarf-fiil eki, bu lehçede iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde *-Dİr* bildirme eki ek-fiilin şimdiki zaman çekiminde bütün şahıslarda kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesi gramerlerinde ek-fiilin şart çekimi yer almamaktadır. Çünkü bu lehçede ek-fiilin şart çekimi ve şart birleşik çekimleri *i-* ek-fiilinin kullanıldığı morfolojik yapıda değil, yardımcı fiilinin kullanıldığı sentaktik yapıda ifade edilmektedir. Bu lehçede ek-fiiller, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bazı işlevlerde kullanılmaktadır. Öncelikle, Türkmen Türkçesinde *i-* ek-fiili, isim ve geçici isimlerden sonra *-dİK* sıfat-fiilinin getirildiği *-(i-)dİK* yapısında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi için arkaik sayılan bu yapı, yalnız Eski Anadolu Türkçesi ve erken Osmanlı metinlerinde "idük" şeklinde kullanılmıştır. İkinci olarak, Türkmen Türkçesinde *-Dİr* bildirme eki "ve" bağlacı işlevinde de kullanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkmen Türkçesi, ek-fiil, *i-* ek-fiili, *-Dİr* bildirme eki, *-ka/-kâ* zarf-fiil eki, *-(i-)dİK* yapısı.

¹ Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. sarikayakup@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-8654-701X>

COPULATIVE VERB IN THE TURKMEN TURKISH AND ITS USE IN DIFFERENT FUNCTIONS FROM TURKEY TURKISH

ABSTRACT

Some of the morphemes and its conjugations, that are used as copulative verb in Turkmen Turkish, are different from Turkey Turkish. In Turkmen Turkish, *i-* (idi, imiş) and *-Dİr* suffixes are used as copulative verb. In addition to these, the word “*eken*” or “*ekeni*” is used as a second type in the learned past tense conjugation of the copulative verb. Additionally, the gerund suffix *-ka/-kä* is located as one of copulative verb suffixes in the Turkmen grammars. In this dialect, the gerund suffix *-ka/-kä* is conjugated with possessive origin personal suffixes. In Turkmen Turkish, unlike Turkey Turkish, the copula suffix *-Dİr* is used in all persons in the present time conjugation of the copulative verb. The conditional conjugation of copulative verb is not included in Turkmen grammars. Because in this dialect, this conjugation of nouns and conditional compound conjugation is expressed not in the morphological in which the copulative verb *i-* is used, but in the syntactical in which the auxiliary verb *bol-* is used. In this dialect, the copulative verbs are also used in functions not used in Turkey Turkish. Firstly, the copulative verb *i-* is also used in *-(i-)dİK* structure, after nouns or temporary nouns with adjective verb suffix *-dİK*, in the formulation of nouns or temporary nouns + *-(i-)dİK* adjective-verb suffix. This structure is archaic for Turkey Turkish and it is used as “*idük*” only in Old Anatolian and early Ottoman Turkish manuscripts. Secondly, the copula suffix *-Dİr* is also used in Turkmen Turkish in the function “and” conjunction.

Keywords: Turkmen Turkish, copulative verb, the copulative verb *i-*, the copula suffix *-Dİr*, the gerund suffix *-ka/-kä*, *-(i-)dİK* structure.

GİRİŞ

Türkiye Türkçesi gramerlerinde özden fiil, cevher fiil, cevherî fiil, isim fiili, ek eylem, imek fiili gibi birbirinden farklı terimlerle adlandırılan ek-fiil, Eski Türkçedeki *er-* “olmak” fiilinin *er-* > *ir-* > *i-* değişimiyle ekleşmiş biçimidir.

Korkmaz’a göre bu fiil günümüzde her ne kadar *i-* (imek) şeklinde adlandırılıyorsa da, tek başına bir anlamı yoktur ve asıl fiiller gibi yalnız başına kullanılmaz. Ayrıca *i-* ek-fiili yapım ekleriyle genişletilemediği için isim veya fiil gövdeleri de oluşturamaz. Bu ek varlığını ancak *i-di*, *i-miş*, *i-se* gibi zaman ekleriyle ortaya koymaktadır (2009, s. 702).

Ek-fiilin, isim soylu kelimelere gelerek onların fiil gibi kullanılmalarını sağlama ve basit zamanlı fiillerin birleşik çekimlerini yapma görevleri vardır.

Ek-fiilin birinci görevi, isim soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek, onların fiil gibi kip ve şahıs ekleriyle çekimlenmelerini sağlamaktır. Ancak ek-fiilin öteki fiil zamanlarından farklı olarak bildirme niteliğinde yalnızca dört kipi bulunmaktadır. Bunlar, geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipleridir.

Ek-fiilin geniş zaman kipinin çekiminde, birinci ve ikinci şahıslarda, bugün tamamen düşmüş geniş zaman ekli er- yardımcı fiilinin şahıs ekleri, üçüncü şahıslarda ise geniş zaman ekli tur-yardımcı fiilinden ekleşmiş -Dir/-DUr ekleri kullanılmaktadır:

Ek-fiilin geniş zaman kipi Eski Türkçedeki *er-ür-men*, *er-ür-sen* vb. geniş zaman çekimindeki er- yardımcı fiili ile geniş zaman gösteren -ür ekinin birbirleriyle kaynaşarak eriyip kaybolması ve çekimde şahıs gösteren -men, -sen zamirlerinin de bir ek kalıntısı hâlinde devamı ile oluşmuştur. Bugün birinci ve ikinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde adları fiilleştiren ekler, eski çekimli fiillerdeki eklerin kalıntısı olan zamir kökenli eklerdir. i- fiilinin geniş zamanın üçüncü şahıs çekimlerinde başka bir ek kullanılır. Bu ek de yine Eski Türkçedeki *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden *tur-ur > dur-ur > -Dir/-DUr* değişimine uğramış *-Dir/-DUr* ve *-Dir-lAr/-DUr-lAr* (<-dur-ur-lar < -tur-ur-lar) ekleridir (Korkmaz, 2009, s. 703).

Korkmaz'a göre, geniş zaman kipi aynı zamanda şimdiki zaman kavramını da içine aldığından bu eklerin yardımcı fiil kanalı ile adlarla birleşen çekimi, aynı zamanda şimdiki zamanı karşılayan birer bildirme eki niteliğindedir. Bundan dolayı adlara gelen kişi ekleri "bildirme ekleri" diye adlandırılmıştır (2009, s. 703).

Ek-fiilin geniş zaman çekiminde kullanılan bildirme ekleri şunlardır:

Teklik Çekimi

1. Şahıs: *-Im/-Um*
2. Şahıs: *-sIn/-sUn*
3. Şahıs: *-Dir/-DUr*

Çokluk Çekimi

1. Şahıs: *-Iz/-Uz*
2. Şahıs: *-sInIz/-sUnUz*
3. Şahıs: *-DirIAr/-DUrIAr*

-Dir/-DUr, -DirIAr/-DUrIAr bildirme ekleri, tıpkı i- ek-fiili gibi eklendiği isim ve isim soylu kelimeleri yargı bildiren birer yüklemle dönüştürmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde -Dir/-DUr bildirme ekinin isim çekimi dışında görevleri de vardır. Korkmaz'a göre bu ek, ek-fiilin geniş zaman kipinin çekimi dışında çekimli fiillerin sonuna

gelerek onlara kesinlik, pekiştirme, beklentiyi güçlendirme, tahmin gibi değişik anlamlar kazandırmakta ve onları zarfa dönüştürmektedir (2009, s. 726-729).

Bu görevlerden ilki “kesinlik bildirme” görevidir. –Dir/-DUr bildirme eki, çekimli fiillerin duyulan geçmiş zaman, –mAktA ekiyle oluşturulan şimdiki zaman ve gelecek zaman kiplerinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk şekillerine geldiğinde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışa “kesinlik” ve “pekiştirme” işlev ve anlamı katmaktadır: *suçlamaktadır, tamamlanacaktır vb.*

–Dir/-DUr bildirme ekinin “beklenti” ve “tahmin” görevi de vardır. Bu durumda bildirme eki bazı kiplerden sonra gelecek, bunlara, kullanım özelliklerine göre tahmin ve beklentiyi güçlendirme işlevi kazandırır: *işitmişindir, gelecektir vb.*

–Dir/-DUr bildirme eki Türkiye Türkçesinde zarflar da türetmektedir. Bu durumda ek gün, ay, hafta, yıl gibi zaman gösteren adların teklik ya da çokluk biçimleri üzerine gelecek “... zamandan beri” anlamı veren zarflar türetir: *iki yıldır, günlerdir, çoktandır vb.*

Ek-fiilin ikinci görevi, basit zamanların hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerini yapmaktır. Ancak Türkiye Türkçesinde bazı kiplerin birleşik çekimleri yoktur. Standart dilde emir kipinin hiçbir birleşik çekimi, istek ve şart kiplerinin şart birleşik çekimleri ile bilinen geçmiş zamanın rivayet çekimi kullanılmamaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİL VE ZAMANLARI

Türkmen gramerlerinde ek-fiil konusu “habarlık kategoriyası” veya “kem işlikler” adları altında geçmektedir.

Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfolojiya adlı çalışmada, Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak –di/-di, –dır/-dir, –miş/-miş, –ka/-kä ekleri ile *eken* sözcüğünün kullanıldığı, bunların eklendiği sözcüklere kattığı manalar bakımından gramerde ek-fiil adında özel kategori oluşturduğu ifade edilmektedir. Aynı yerde ek-fiillerin eklendiği isimleri fiilleştirerek bunların fiil gibi şahıs eklerini almalarını sağladığı, böylece cümle teşkil ederek haber bildirme yeteneğine sahip olduğunu gösterdiği, bu yüzden de ek-fiillerin Türk lehçelerinde “bildirme kategorisi” veya “bildirme ekleri” diye adlandırıldığı belirtilmektedir (Borcakov vd., 2000, s. 361-362).

Yukarıda görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılmayan *eken* sözcüğü ile –ka/-kä eki de kullanılmaktadır.

Eken sözcüğü er- yardımcı fiilinden gelişen i-/e- ek-fiilinin –Gan sıfat-fiil ekli şeklindedir. Ek-fiil olarak kullanılan bu sözcük Çağataycadan Türkmen Türkçesine geçmiştir. -ka/-kâ eki ise, sonundaki “n” ünsüzü farkıyla Türkiye Türkçesindeki -(i)ken zarf-fiilinin bu lehçedeki biçimidir.

Türkmen gramerlerinde (Azimov vd., 1974, s. 244-247; Borcakov vd. 2000, s. 425-449; Esenmedova, 2010, s. 296-299; Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 274-287) ek-fiiller içinde verilen -ka/-kâ eki, Kara'nın *Türkmen Türkçesi Grameri*'nde zarf-fiil ekleri içinde yer almıştır. Bu çalışmada, -ka/-kâ ekinin isim ve fiillere gelerek esas fiile eşlik eden ikinci derecede bir işi gösteren zarflar türettiği, Türkmen gramerlerinde zarf-fiiller bahsinde değil bildirme bahsinde ele alındığı, hem isim hem fiillere geldiği için oldukça işlek bir ek olduğu ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği belirtilmiştir (2012, s. 102).

-ka/-kâ ekinin Türkmen gramerlerinde zarf-fiil eki değil de ek-fiil eki olarak yer almasına, bugün düşmüş olsa da, i- ek-fiilini bünyesinde barındırması sebep olmuş olabilir.

Bu ekin, geldiği kelimeyi yüklemleştirme özelliği olmadığı için ek-fiiller içinde değerlendirilmesi doğru değildir. Bu ek, Türkiye Türkçesindeki -(i)ken zarf-fiili gibi, zarf-fiiller konusu içinde ele alınmalıdır. -ka/-kâ ekinin -(i)ken zarf-fiilinin bir varyantı olduğu şu çekimlerdeki işlevinden de bellidir:

Teklik

okuvçıkam “ben öğrenciyken”

okuvçıkāñ “sen öğrenciyken”

okuvçıka “o öğrenciyken”

Teklik

işçikām “ben işçiyken”

işçikāñ “sen işçiyken”

işçikā “o işçiyken”

Çokluk

okuvçıkak “biz öğrenciyken”

okuvçıkāñız “siz öğrenciyken”

okuvçıkalar “onlar öğrenciyken”

Çokluk

işçikāk “biz işçiyken”

işçikāñız “siz işçiyken”

işçikāler “onlar işçiyken”

Ekin iki varyantı arasındaki tek kullanım farkı, -(i)ken zarf-fiili Türkiye Türkçesinde şahıs zamirleriyle çekimlenirken, -ka/-kâ zarf-fiil ekinin Türkmen Türkçesinde, üçüncü şahıslar hariç, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesidir.

Kara'ya göre *-ka/-kä* zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde zaman bildiren zarf-fiil eklerinden biri olarak, kip ekli fiillerin yanı sıra, isimlere gelerek bunlardan *gızkañ* “sen kızken”, *kiçikäler* “onlar küçükken”, *oğlankam* “ben çocukken” örneklerinde olduğu gibi zarflar türetmektedir (2007, s. 278-279).

Häzirki Zaman Türkmen Dili, Morfologiya adlı çalışmada bu eklin ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğünden eklediği, kullanım ve ifade ettiği manalar bakımından diğer ek-fiillerden biraz farklı olduğu, hem isim hem fiillere gelerek çokluk ve şahıs eklerini alabildiği belirtilmiştir:

Çağdaş Türkmen dilinde ek-fiil olarak kullanılan *-ka/-kä* eklerinden *-ka* kalın, *-kä* ince ünlüli kelimelere gelmektedir. *eken* ek-fiilinden kısalık oluşmuş *-ka/-kä* eki, kullanılışı ve ifade ettiği manalar bakımından diğer ek-fiillerden belli derecede ayrılır. Bu ek-fiilin oluşumu şöyle olmuştur: *er/-ir- + -kan/-ken/(-kin)* sıfat-fiil eki > *erkan/erken/(irkin)* > *ekan/eken/(ikin)* > *-kan/-ken/-kin* > *-ka/-kä*. Bu ek—fiilin geldiği sözcükler, çokluk ve şahıs eklerini alabilirler. –IAr çokluk eki isimlere genellikle *-ka/-kä* ekinden önce (atlılarka, işçilerkä vb.), fiillere ise bu ekten sonra (baryarkalar, gelyärkäler vb.) getirilmektedir (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 230-231).

-ka/-kä eki ile ilgili yukarıdaki bilgi hemen hemen aynı ifadelerle Türkmen gramerlerinde tekrar edilmektedir. Yani *-ka/-kä* ekinin Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan “eken” kelimesinden eklediği ifade edilmektedir. Ancak bu doğru değildir. Türkmen Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan “eken” kelimesi, yukarıda belirttiği gibi, *i/-e-* fiilinin *-kan/-ken* sıfat-fiil ekli şeklindedir. Bu yapı, Çağatay sahasında *-mış* sıfat-fiilinin zamanla yerini –GAn sıfat-fiiline bırakması sonucu oluşmuş ve buradan Türkmen Türkçesine geçmiştir. Oysa Türkmen Türkçesi gramerlerinde ek-fiiller içinde verilen *-ka/-kä* zarf-fiil ekidir ve *er-ken* (zarf-fiil eki) > *eken* > *iken* > *-ken* > *-ka/-kä* gelişimi sonucu oluşmuştur. Dolayısıyla ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğü ile *-ka/-kä* eki arasında, ikincisinde düşmüş olsa da, bünyelerinde *i/-e-* ek-fiilini taşımaları dışında benzerlik yoktur.

Türkmen Dilininin Grammatikası, Morfologiya adlı gramerde, diğer Türkmen gramerlerinden farklı olarak *-ka/-kä* ek-fiilinin sıfat-fiil ekli “eken” sözcüğünden eklediğini öne sürenlerin H. Baylıyev, G. Ballıyev ve A. Hociyev gibi konu üzerinde çalışan bazı dilciler olduğu belirtilmiştir (Borçakov vd. 2000, s. 381). Bu ifadeden *-ka/-kä* ekinin ek-fiil görevinde kullanılan “eken” sözcüğünden geldiği görüşünün Türkmen dilcileri arasında kesin olarak kabul görmediği anlaşılmaktadır.

Aynı çalışmada, *-ka/-kü* ekinin, isimlerle birlikte kullanıldığında bir şeyin aslını, geçmişteki durumunu belirttiği, isim cümlesinin soru şekline geldiğinde hayret ve şüphe anlattığı, şimdiki zaman fiillerinden sonra hareketin zamanını bildirdiği, geçmiş ve gelecek zaman fiillerinden sonra tahmin ve şüphe ifade ettiği belirtilmiştir (Borcakov vd. 2000, s. 382).

Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi'nde *iken ~ -ken* ekinin *i-* ek-fiilinin zarf biçimi olduğu, *i-* ek-fiili Eski Türkçede *er-* ses yapısında olduğundan ekin yapısının geniş zamanlı *er-ür-ken > iken* gelişmesine bağlandığı belirtilmektedir. Aynı yerde *i-* ek-fiilinin ertiyip kaybolmasıyla *-ken* şeklinde karşımıza çıkan ekin, yalnız isimlere gelecek birleşik fiiller yapmakla kalmayıp, fiillerle birleşerek bir takım birleşik çekim kalıpları oluşturduğu, zaman ve tarz bildiren zarflar yaptığı, ancak bu ekin bazı kiplere getirilmediği ifade edilmektedir (Korkmaz, 2009, s. 1014). Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde – (i)ken zarf-fiili bazı kip eklerinden sonra gelecek birleşik çekim kalıpları oluşturmaktadır. Ancak bu şekiller ek-fiilin kullandığı hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerindeki gibi ifadeyi yüklemleştirmeyip sadece zaman ve tarz anlatan zarflar türetmektedir. Bu nedenle Türkiye Türkçesi gramerlerinde –(i)ken zarf-fiiliyle yapılmış birleşik çekim kalıpları birleşik kipler içinde yer almaz.

Zarf-fiil ekleri sıfat-fiiller gibi zaman bildirebilirler. Ancak eklendikleri kelimeyi yüklemleştirme özellikleri yoktur. Bu nedenle Kara'nın hazırladığı *Türkmen Türkçesi Grameri*'nde *-ka/-kü* eki, Türkmen gramerlerinin aksine, ek-fiil olarak değil zarf-fiil eki olarak yer almıştır (2012, s. 119-122). Bu çalışmada da aynı sebeple *-ka/-kü* ekine ek-fiil ekleri ve ek-fiilin zamanları içinde yer verilmemiştir.

Ek-fiilin çekimleri konusunda da iki lehçe arasında farklılıklar vardır. Kara'nın çalışmasında Türkmen Türkçesinde ek-fiilin “şimdiki zaman, bilinen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman” olmak üzere üç zamanı bulunduğu ifade edilmiştir (2012, s. 109).

Görüldüğü gibi bu gramerde ek-fiilin şart çekimine yer verilmemiştir. Çünkü bu lehçede, isimlerin şart çekimi ve fiillerin şart birleşik çekimleri *i-* ek-fiiliyle değil, *kesel bolsa* “hastaysa”, *gelcek bolsa* “gelecekse” örneklerinde olduğu gibi *bol-* “ol-” yardımcı fiiliyle yapılmaktadır.

Türkmen Dilinin Grammatikası, Morfolojiya adlı gramerde *bol-* fiilinin şart ekli şeklinin, şart ekini doğrudan kabul etmeyen sıfat-fiil, zarf-fiil, gereklilik kipi ekli bazı fiil şekilleri ile isimlere şart manası vermek için getirildiği belirtilip şu örnekler verilmiştir:

Ol yiğit meni *söyän bolsa*, hökman tapar. “O yiğit beni sevmiş olsa (sevmişse), mutlaka bulur.” İhlis goşunı yurda *gadam bascak bolsa*, biziň gelcegimiz patışa dövrüne garañda-da has pacıgaly görünyär. “İngiliz ordusu yurda ayak basacak olursa (basarsa), geleceğimiz Çarlık döneminden de facialı (karanlık) görünüyor.” Eger *barmalı bolsa*, til kakarsıñ. “Eğer gidecek olursa, telefon edersin.” Obañz *bagsıdan dolı bolsa*, onda bize gelmek hem gerek däl ekeni. “Köyünüz ozan(la) doluyrsa, o zaman bizim gelmemize gerek yokmuş.” Can *sag bolsa*, başgasıñ bir zadı bor. “Can sağsa (sağ olsa, sağ ise), başkasının bir şeyi olur.” (Borcakov vd. 2000, s. 281)

Türkçede bol- fiilinin –sA ekiyle birlikte bazı durumlarda ek-fiil işlevinde kullanılabildiğini gösteren bir çalışma bulunmaktadır. Özalan’ın çalışmasında Türk lehçelerinde bol- yardımcı fiilinin cevheri fiil işlevini yerine getiren bir şekil olarak kullanıldığı belirtilip (2014, s. 28) bu işlevine kanıt olarak bazı Türk lehçelerindeki şu kullanımlar örnek gösterilmektedir (2014, s. 8):

Bazı diyalektlerde, –sA ekiyle bir teşkil içinde cevheri ek fiil +(B)O(l)- biçiminde ortaya çıkmaktadır: jigit bolsañ (Kaz.) “Yiğit isen” (Koç-Doğan, 2004: 287), seniñ hääsıyetıñ şöyle bolsa (Tkm.) “Senin âdetin böyle ise (TLG 286), burçdar bolsa (Öz.) “Borçlu ise” (TLG 351), çuvlu bolsa, kέcebe yuklayalmam (Kar.) “Gürültülüse gece uyuyamam” (Kocaoğlu, 2006, s. 83).

Özalan’ın çalışmasında isimlerden sonra gelen *bolsa* şeklinin ek-fiil işlevini karşıladığı belirtilmesine rağmen, yapıda i- fiili gibi ekleşme olmadığı için, bu çekim bir birleşik fiil çekimidir. Sentaktik veya dolaylı yoldan yapılan bu teşkil her ne kadar Türkiye Türkçesindeki şart anlamını verse de, burada yapıca ek-fiilin değil birleşik fiilin şart çekimi söz konusu olduğundan Türkmen gramerlerinde olduğu gibi bu çalışmada da ek-fiilin şart çekimine yer verilmemiştir. Türkmen Türkçesinde ek-fiilin zamanları şunlardır:

Ek-Fiilin Şimdiki Zamanı

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zamanı iki şekilde yapılmaktadır:

a. -dIr Ekiyle

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin birinci türünde, Türkiye Türkçesinde isim çekiminin yalnız üçüncü şahıslarında kullanılan ve turur > durur kelimesinden ekleşen -dIr ekinin bütün şahısların çekiminde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, iki lehçe arasında, isim çekiminde karşımıza çıkan diğer bir farklılıktır:

Türkmencede *i-* (imek) fiilinin şimdiki zamanı, *-dir* eki (= durur kelimesinin kullanımında kısaltılmış ve vokali düzleşmiş şekli) ve bu eke getirilen zamir kökenli şahıs ekleriyle ifade edilir: Teklik: 1.ş. /+dir+in/, 2.ş. /+(dir)+siñ/, 3.ş. /+(dir)/; Çokluk: 1.ş. /+dir+(i)s/, 2.ş. /+(dir)+siñiz/, 3.ş. /+(dir+ler)/ ve bunların kalın vokalli (i) şekilleri. (Bazin, 1988, s. 14).

Türkmen Türkçesinde ek-fiilin şimdiki zaman çekimine örnekler:

Teklik	Çokluk
borçludırın “borçluyum”	borçludırıs “borçluyuz, borçluyuzdur”
borçludırısñ “borçlusun”	borçludırısñız “borçlusunuz”
borçludur “borçludur”	borçludurlar “borçludurlar, borçlular”
Teklik	Çokluk
yaşdırın “gencim”	yaşdırıs “genciz”
yaşdırısñ “gençsin”	yaşdırısñız “gençsiniz”
yaşdır “gençtir”	yaşdırlar “gençtirler”

b. Şahıs Zamirleriyle

Türkmen Türkçesinde isim çekiminin şimdiki zamanının ikinci türü, isme herhangi bir ek eklenmeden, önüne şahıs zamirleri getirilmesiyle yapılmaktadır:

Teklik	Çokluk
<i>Men Türkmen</i> “Ben Türkmen’im”	<i>Biz Türkmen</i>
<i>Sen Türkmen</i>	<i>Siz Türkmen</i>
<i>Ol Türkmen</i>	<i>Olar Türkmen</i>

Ek-Fiilin Bilinen Geçmiş Zamanı

Türkmen Türkçesinde isim çekiminin bilinen geçmiş zamanı *-DI* ekiyle yapılır ve bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Çekim sırasında *i-* ek-fiili düşmekte, ancak ünlü ile biten isim tabanları ile bu ekin arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yardımcı ses (*-y-*) girmemektedir:

Eski *är- (Osm. *i-) fiili Osmanlıcada olduğu gibi, Türkmencede kaynaşıp ekleşmiş, fakat gövdesi, Osmanlıcada vokallerden sonra /+y-/ olarak kalmasına rağmen (Osm. bir kişi+//+y- di ‘bir kimseydi’ = Tkm. bir kişi+//+ø-di) Türkmencede fonetik iz bırakmamıştır (Bazin, 1988, s. 14).

Ek-fiilin bilinen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

Teklik	Çokluk
<i>güýçlüdim</i> “güçlüydüm”	<i>güýçlüdik</i>
<i>güýçlüdiň</i>	<i>güýçlüdiňiz</i>
<i>güýçlüdi</i>	<i>güýçlüdiler</i>

Ek-Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zamanı

İsimlerin öğrenilen geçmiş zaman çekimi Türkmen Türkçesinde iki farklı şekilde yapılabilmektedir.

a. -mİş Ekiyle

Bu çekimde de *i-* ek-fiilinin düştüğü ve ünlü ile biten isimlerden sonra araya, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir yardımcı ses girmemektedir. Çekimde, 1. ve 3. teklik şahıslar hariç, iyelik kökenli şahıs eklerinin kullanıldığı görülmektedir:

Teklik	Çokluk
<i>esğermişin</i> “askermişim”	<i>esgermişik / esgermişimiz</i>
<i>esgermişň</i>	<i>esgermişňiz</i>
<i>esgermiş</i>	<i>esgermişler</i>

İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanının birinci türü isimden önce zamirler getirilerek de yapılabilir:

Teklik	Çokluk
<i>men garıpmışın</i> “fakirmişim”	<i>biz garıpmışık / biz garıpmışımız</i>
<i>sen garıpmışň</i>	<i>siz garıpmışňiz</i>
<i>ol garıpmış</i>	<i>olar garıpmışlar</i>

Türkmen Türkçesinde basit fiillerde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak *-mİş* eki değil, *-İpdİr/-Updİr/-pdİr* ekleri kullanılmaktadır. Bu kip ekinin, asıl fiile zarf-fiil ekiyle bağlanmış *-dİr* (< *turur/durur*) ekiyle kurulmuş birleşik fiil yapısından geldiği anlaşılmaktadır.

Bu lehçede *-mİş* ekinin fiillerle kullanımı, masal ve rivayet gibi halk edebiyatı metinleriyle sınırlıdır ve onların da yalnız 3. Şahıs çekimleri kullanılmaktadır. Örneğin *almışlar, gelmişler, goymuş “bırakmış”, görünmüş “görünmüş” vb.* (Kara, 2012, s. 126).

b. “Eken” veya “Ekeni” Kelimesiyle

Öğrenilen geçmiş zamanda isim çekiminin ikinci türü “eken” veya “ekeni” kelimesiyle yapılmaktadır. Bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır:

Teklik

Çokluk

adam ekenim “insanmışım” *adam ekenik / adam ekenimiz*

adam ekeniň

adam ekeniňiz

adam ekeni

adam ekenler

Türkmen Türkçesinde *i-* ek-fiilinin iki ayrı şekli görülmektedir. Birincisi, *er- > e- > i- > Ø* gelişmesi sonucu ek-fiil düşmektedir. Bu gelişme *-dI, -mİş* ve *-ka/-kä* eklerinde görülmektedir. İkincisi ise Çağatay etkisi sonucu görülen, *er- > e-* değişmesidir. Bu gelişme, standart Oğuz özelliği olmayıp Çağatayca ve ondan neşet eden lehçelerde görülür. Bu yüzden de, “eken” sözcüğü Çağataycadan kopyalanmış bir yapıdır.

Daha önce belirtildiği gibi isim çekiminde kullanılan “eken” kelimesi, *i-* ek-fiilinin *-GAn* sıfat-fiil ekli şeklindedir. *-ka/-kä* zarf-fiil eki ise *er-ür-ken* (*zarf-fiil eki*) *> erken > eken/iken > -ken > -ka/-kä* gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Ek-fiil olarak kullanılan “eken” sözcüğü, *-ka/-kä* veya *-(i)ken* zarf-fiilinin geldiği “eken/iken” yapısı değil, bu yapıyla sesteş *-GAn* sıfat-fiil ekli ek-fiili yapısıdır.

Türkmen masallarının girişinde söylenen kalıp ifadeler, tekerlemeler *eken* kelimesiyle çekimlenmiş isim cümleleridir: *Bir bar eken, bir yok eken.* (Borcakov vd. 2000, s. 380; Kara, 2007, s. 284).

Türkmen Türkçesinde ek-fiil çekiminde kullanılan *eken* sözcüğü Türkiye Türkçesinde ekleşmiş şekillerine göre az kullanılan *idi, imiş, ise* şekilleri gibi, eklendiği kelimedenden ayrı yazılmaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK KİPLER

İ- ek-fiilinin gramerdeki diğer görevi, basit zamanlı kiplerin birleşik çekimini yapmaktır. Birleşik kipler Türkmen gramerlerinde *çilşirımlı formalar* “karışık kipler” adı altında geçmektedir.

Häzirki Zaman Türkmen Dili, Morfologiya adlı gramerde, Türkmen Türkçesinde şart ekini kabul etmeyen sıfat-fiil, zarf-fiil, gereklilik ekli bazı yapılar ile *-İp/-Up* ekli zarf-fiillerden sonra getirilen şart ekli “*bol-*” fiiliyle bazı birleşik kiplerin karşılandığı ifade

edilmiş (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 168) ve şu örnekler verilmiştir:

“İhlas bilen, zâhmet bilen, ılım-bilim bilen *almalı bolsa*, men siziň alcağınıza inanyaryn (Edebiyat ve Sungat). Doğrulukla, çalışmayla ve bilimle almalyysa (almacaksa), ben bunu sizin alcağınıza inanyorum.’ Goyunlary sag-aman oba *eltip bolsa*, biziň ulu iş bitirdigimiz bolardı (B. Seytäkov). ‘Koyunlary sağ salım köye götürürsek, bu bizim için büyük bir başarı olur.’”

Erdem’in çalışmasında Türkmen Türkçesinde birleşik kiplerin ek-fiilin şart çekiminde olduğu gibi i- fiilinin yüzey yapıdaki görünüşlerinden biri olan bol- yardımcı fiili aracılığıyla, perifrastik (dolaylı) olarak yapıldığı belirtilip şu birleşik kip çekimleri verilmiştir:

...Türkmen Türkçesinde i- fiilinin [-dl] çekimi ile **hikâye**, [-mlş] çekimi ve ayrıca Eski Türkçe er- fiilinden gelişen ‘eken’ sözü ile **riyayet**, [-sa] ekli bol- yardımcı fiiliyle kurulabilen **şart** çekimi vardır (Erdem, 2019, s. 110).

Hâzirkî Zaman Türkmen Dili adlı çalışmada, bildirme kategorisi (ek-fiil) yoluyla yapılan geçmiş zaman yapıları başlığında 17 birleşik çekim olduğu belirtilmiştir. Bunlar: 1) [-yar-dı] (alyardı), 2) [-ar-dı] (alardık), 3) [-sa ... -ardı] (aydan bolsaň ... giderdim), 4) [-cak-dı] (okacaktım), 5) [-malı-dı] (açmalıldım), 6) [-makçı-dı] (yazmakçıdım), 7) [-ıp-dı] (gelipdik), 8) [- an-dı] (işlândi, görendi), 9) [-sa-dı] (alsadım, girsedi), 10) [-yan-dı] (saklayandı), 11) [-an-mış] (değenmiş), 12) [-ıp-mış] (alıpmış), 13) [- an-dır] (gelendir), 14) [-ıp-dır] (alıpdır), 15) [-an eken] (alan eken), 16) [-ar eken] (alar eken), 17) [-malı eken] (gitmeli eken) (Azimov vd. 1960, s. 377-382).

Türkmen gramerlerinde hikâye birleşik çekimi “malum”, rivayet birleşik çekimi ise “namalum” öten zaman diye adlandırılmıştır. *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanlary* adlı çalışmanın “Geçmiş Zamanın Birleşik Kipleri” bölümünde, Türkmen Türkçesinde basit zamanların arkasından i- ek-fiilinin getirilmesiyle yapılan dört birleşik çekimin olduğu belirtilmektedir. Bu birleşik kipler şunlardır: 1. Mâlim dovamlı öten zaman, 2. Nâmâlim Dovamlı Öten Zaman, 3. Gelcek Öten Zaman, 4. Öñki Öten Zaman. (Çarıyarov, 1969, s. 276).

Örneklî Türkmençe Gramer’de ise beş birleşik kipe yer verilmiştir. Bu birleşik kipler şunlardır: 1. Belirli Devamlı Geçmiş Zaman ([-yardı, -yârdı]), 2. Belirsiz Devamlı Geçmiş Zaman ([-ardı]), 3. Niyet Bildiren Geçmiş Zaman ([-caktı]) 4. Şimdiki Zamanın Rivayeti ([-yarmış]) 5. Gelecek Zamanın Rivayeti ([-caktmış]). (Söyegov ve Ämazarov, 2017, s. 76-78).

Görüldüğü gibi, Türkmen gramerlerinde sadece bazı kiplerin hikâye ve rivayet çekimleri verilmektedir. Bunlar, şimdiki, geniş ve gelecek zamanın hikâye çekimleri ile şimdiki ve gelecek zamanın rivayet çekimleridir. Gramerlerde şart birleşik kiplerinin hikâye ve rivayet çekimi gibi doğrudan birleşik kipler içinde verilmediği, “bolsa” kelimesiyle teşkil edilen yapılardan ise –sA ekini doğrudan kabul etmeyen fiillerden sonra “bolsa” kelimesinin eklenmesiyle dolaylı olarak yapılan “karmaşık kipler” başlığında bahsedildiği görülmektedir. Oysa Erdem’in çalışmasında, Türkmen gramerlerinde mevcut hikâye ve rivayet birleşik çekimlerine, “bolsa” kelimesiyle yapılan sentaktik şart birleşik çekimleri de dâhil edilmiştir. Bu çalışmada yer alan birleşik kipler şunlardır:

1. Nämälim öten zamanıñ hekayası ([–ıpdı]), 2. Häzirki zamanıñ hekayası ([–yardı]), 3. Nämälim gelcek zamanıñ hekayası ([–ardı]), 4. Mälim gelcek zamanıñ hekayası ([–cakdı]), 5. Arzuwuñ hekayası ([–ayadı]), 6. Şertiñ hekayası ([–sadı]), 7. Hökmanlıgıñ hekayası ([–maldı]), 8. Hıyal şekiliniñ hekayası ([–makçıdı]), 9. Nämälim öten zamanıñ rovayatı ([–ıpmış]), 10. Häzirki zamanıñ rovayatı ([–yarmış]) veya [–yar eken]), 11. Nämälim gelcek zamanıñ rovayatı ([–armış]), 12. Mälim gelcek zamanıñ rovayatı ([–cakmış] veya [–cak eken]), 13. Arzuwuñ rovayatı ([–aymış]), 14. Hökmanlıgıñ rovayatı ([–malımış] veya [–malı eken]), 15. Hıyal şekiliniñ rovayatı ([–makçımış] veya [–makçı eken]), 16. Nämälim öten zamanıñ şerti ({–İp} + bolsa; {–mA:n} + bolsa, {–An} + bolsa; {–mAdık} + bolsa, {–yAn} + bolsa), 17. Häzirki zamanıñ şerti ({–yAr} + bolsa), 18. Nämälim gelcek zamanıñ şerti ({–Ar} + bolsa), 19. Mälim gelcek zamanıñ şerti ({–cAk} + bolsa; {–mAcAk} + bolsa), 20. Arzuwuñ şerti ([–aysa]), 21. Hökmanlıgıñ şerti ({–mAlı} + bolsa), 22. Hıyal şekiliniñ şerti ({–mAkçı} + bolsa). (Erdem, 2019, s. 110-111).

Yukarıda 12. sırada, “mälim gelcek zamanıñ rovayatı” maddesinde verilen *-cakmış* ve *-cak eken* çekimlerindeki *–mİş* ve *eken* şekillerinin birbirinin yerine kullanılabilir olması, Türkçede *–mİş* ve *–GAn* eklerinin işlevce denkliliğini göstermektedir.

Türkmen Türkçesinde birleşik kiplerin olumsuz ve soru çekimleri Türkiye Türkçesindeki gibidir. Birleşik çekimin olumsuzu *–mA*, soru şekli *–mI* ekiyle yapılmaktadır. Soru ekinin yuvarlak ünlü şekilleri yoktur. Çünkü Türkmen yazı dilinde dudak uyumu ikinci heceden sonra bozulmaktadır.

Türkmen gramerleri ve Türkmen Türkçesindeki birleşik kipler üzerine yapılmış çalışmalarda yer verilen şart birleşik çekimleri bu çalışmaya da alınmıştır.

Türkmen Türkçesindeki birleşik çekimler şunlardır:

Hikâye Birleşik Çekimi

Türkmen Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, basit çekimde kullanılan zaman eklerinden sonra, *-dl* ekinin getirilmesiyle yapılır: *bilipdik* “bilmiştik”, *durcaktım* “duracaktım”, *gelyardı* “geliyordu” vb.

Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak, ünlü ile bittiği hâlde gereklilik ve şart eki ile hikâye eki arasına, “y” yardımcı ünsüzü girmemektedir: *atmaladı*, *bermelidi*, *bilsedim*, *gelsedi* gibi.

Rivayet Birleşik Çekimi

Türkmen Türkçesinde rivayet birleşik çekimi iki şekilde yapılır. Birinci türü aşağıdaki cümlede görüldüğü gibi *-mİş* ekiyle yapılır:

Utamışlarda Eziz han diyen biri yığınçak düzüp, patışanıñ üstine çozmağa *tayınlanyamış* (Kerbabayev, 1955, s. 304). “Utamışlarda Aziz Han adlı biri etrafına adam toplayıp, padişahın üzerine saldırmaya hazırlanıyormuş.”

Rivayet birleşik çekimine *alpmışın* “almışmışım”, *oturanmış* “oturmuşmuş”, *söyyärmış* “seviyormüş” vb. şekilleri de örnek verilebilir.

Bazin, *Le Turkmène* isimli çalışmasında rivayet birleşik çekiminde kullanılan *-mİş* ekinin Türkmen Türkçesinde yaygın olmadığını, bu ekin Osmanlıcadan Türkmen Türkçesine geçmesi olabileceğini, *eken* kelimesinin ise Çağataycadan alındığını söylemektedir:

/+ø-miş/ (Osm. */+i-miş/*) ekiyle yapılmış rivayet kipi, yazı dilinde seyrek olarak görülüp Osmanlıcadan geçmiş olmalıdır. Bu ek halk ağzında yaygın olarak kullanılmayıp rivayet kipi, Çağataycadan (Özbekçeden) geldiği anlaşılan, *är-* fiilinden neşet eden diğer bir kiple, eski */-ken/* ekiyle fiilden yapılmış bir isim olan “*eken*” ile karşılanmaktadır (Bazin, 1988, s. 18).

Yukarıda görüldüğü gibi Bazin de, Çağatayca *eken* kelimesini Osmanlıcadaki *i-ken* zarf-fiil yapısıyla ilişkilendirmiştir ki bu, daha önce belirtildiği gibi yanlıştır. Çünkü Türkmen Türkçesindeki “*eken*” kelimesi iyelik ekleriyle çekimlenmektedir. Oysa zarf-fiil ekleri iyelik eki almazlar. Özbek Türkçesi ve Çağatay Türkçesindeki *ekenini* “olduğunu” gibi yapılar, buradaki *-ken* ekinin zarf-fiil eki olan *-ken* değil, *-GAN* sıfat-fiil ekinin bir varyantı olduğunu ispatlamaktadır. Bu çekimde Çağatay Türkçesinin etkisi oldukça açıktır. Çağatay sahasında *-miş* ekinin zamanla kaybolması ile *-GAN* sıfat-fiil ekinin onun yerini doldurması ve geçmiş zaman kipini karşılaması, normal

fiillerde olduğu gibi ek-fiilde de görülür. Değişim, -(i)ken zarf-fiilinin işlev değiştirmesinden değil, -GAn sıfat-fiil ekinin geçmiş zaman kipinde kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu kullanım, Çağataycadan neşet etmiş Türkmen Türkçesi gibi birçok lehçede açıkça görülmektedir.

Rivayet birleşik çekiminin ikinci türü *eken* veya *ekeni* sözcüğüyle yapılır. Bu çekim, basit kipteki zaman eklerinden herhangi birini almış fiilden sonra “eken” sözcüğü getirilerek yapılır. Bu çekimde şahıs ifadesi fiile değil “eken(i)” kelimesine getirilmektedir. Kara’nın çalışmasında *eken* sözcüğüyle yapılmış rivayet çekimine şu örnekler verilmiştir:

bilyär ekeniň “biliyormuşsunuz”, çağırcak ekenim “çağıracaktım”, okaman ekenim “okumamışsım”, turan eken “kalkıyormuş”, gitmeli ekeniňiz “gitmeliymişsiniz”, güler ekeni “gülermiş”, dokan ekeni “dokumuşmuş” (Kara, 2007, s. 275).

Şart Birleşik Çekimi

Yukarıda belirtildiği gibi şart birleşik çekiminin “bolsa” yardımcı fiiliyle yapılması, şart ekini doğrudan kabul etmeyen bazı eklerden kaynaklanmaktadır (Borcakov vd. 2000, s. 281). Baycanov ve Petcikova’ya göre, Türkmen Türkçesinde sıfat-fiillerden sonra “bolsa” kelimesinin eklenmesiyle, dolaylı şekilde, çeşitli birleşik kiplerin karşılanması sağlanmaktadır (2014, s. 253). Bu çalışmada sıfat-fiillerden sonra bol- yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılan şart birleşik çekimine şu örnekler verilmiştir:

Eger ahun *gelmedik bolsa*, olaryň iğenişiginiň gkylyk-gowga bilen gutarmagy ähtimaldy. “Eğer molla *gelmemişse*, onların tartışmasının kavgayla bitmesi ihtimali vardı.” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 253). Sen onuň dilni *bilmeýän bolsaň*, men saňa övredeyin. “Onun dilini bilmiyorsan, ben sana öğreteyim.” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 260). Adam oğlu *barmaz bolsa* ızından, / Munda diyip aldar sen malı, dünya hey! “İnsanoğlu gitmezse peşinden, “Burada!” deyip aldatır seni malıyla, dünya hey!” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 269).

Hanser *Türkmençe El Kitabı*’nda Türkmen Türkçesinde dolaylı şart bulunduğu belirtir şart birleşik çekimlerine şu örnekleri vermiştir:

Türkmenlerde dolaylı şart vardır. Bu dolaylı şart, ortaça ya da ad-eylem eki almış sözcüğe, şart çekim ekini almış “bolmak” eyleminin getirilmesiyle kurulur: *yazan bolsa, yazmakçı bolsa, yazmalı bolsa, yazıp bolsa, yazyan bolsa* (Hanser, 2003, s. 135-136).

Kara’nın çalışmasında bol- fiilinin yardımıyla yapılan şart birleşik kiplerinden yalnız geçmiş (-An bolsa) ve gelecek zamanın (-cAk

bolsa) şart çekimlerine yer verilmiş, ayrıca basit zamanın şart çekiminin anlamca geniş zamanın şartını da karşıladığı (*gelse* “gelse, gelirse”) belirtilmiştir (2012, s. 167-169).

Erdem’in yukarıda verilen birleşik kiplerle ilgili çalışmasında Türkmen Türkçesinde “bolsa” kelimesiyle yapılmış şart birleşik çekimlerinin hepsi yer almıştır. Bu birleşik kipler şunlardır: 1- Nämälim öten zamanın şerti ({-Ip} + bolsa; {-mA.n} + bolsa, {-An} + bolsa; {-mAdIk} + bolsa, {-yAn} + bolsa), 2. Hâzirki zamanın şerti ({-yAr} + bolsa), 3. Nämälim gelecek zamanın şerti ({-Ar} + bolsa), 4. Mälüm gelecek zamanın şerti ({-cAk} + bolsa; {-mAcAk} + bolsa), 5. Arzuvun şerti ([-aysa]), 6. Hökmanlığın şerti ({-mAlI} + bolsa), 7. Hıyal şeklinin şerti ({-mAkçI}+ bolsa) (2019, s. 110-111).

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE EK-FİİLİN FARKLI İŞLEVLERDE KULLANIMI

i- Ek-Fiilinin -(i-)dIk Yapısında Kullanımı

Türkmen Türkçesinde isimlere veya isim-fiil, sıfat-fiil veya kip eklerinden birini taşıyan fiillere, bugün düşmüş olan i- ek-fiili yardımıyla -dIK sıfat-fiili getirilerek oluşturulan -(i-)dIk yapısı, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bir yapıdır. Bu yapı diğer sıfat-fiil eklerinden sonra da gelebildiği ve aradaki i- ek-fiili de düştüğü için, iki sıfat-fiil ekinin art arda gelebilmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu yapıda -dIK sıfat-fiilinin düşen i- ek-fiiline getirildiği unutulmamalıdır. Örneğin:

“Inha şucagaz alan mısalmızdanam patışa hökümetiniñ dayhan nepagatı üçin hiçbir alada *etmeyändigi* görnüp durya. İşte bu misallerden, padişah hükümetinin çiftçilerin menfaatini hiç düşünmediği ortaya çıkıyor.” (Borcakov vd. 2000, s. 410).

Türkiye Türkçesinde bu yapının isimlerden sonra kullanımı, bir istisna hariç, yoktur. Bu yapıya edebî dilde arkaik bir unsur olarak, yalnız “ne idüğü belirsiz” deyiminde rastlanmaktadır ki bu kullanım da çok azalmıştır (Ergin, 1992, s. 336).

Türkmen Türkçesinde işlek olarak kullanılan -(i-)dIK yapısı Türkiye Türkçesinde *hasta olduğu, göstermiş olduğu* örneklerinde olduğu gibi, i- ek-fiilinin yerini bol- yardımcı fiilinin aldığı *ol-duK* yapısına bırakmıştır.

Bu yapıya “idük” şeklinde Eski Anadolu ile Osmanlı Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır:

Oğuz grubu yazı dillerinin bilinen ilk yazılı dönemi olan Eski Osmanlıcada imek fiilinin -dük sıfat-fiili ile oluşturduğu idük yapısına

bir hayli örnek bulmak mümkündür. Bu yapı ayrı kelime olarak idük şeklinde kullanılabildiği gibi, imek fiili düşürülerek -duk/-dük şeklinde de kullanılmıştır (Öztürk, 2004, s. 78).

Öztürk idük yapısıyla ilgili bu çalışmasında, *13. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'nde (C. III, 1967), 14-17. yüzyıllar arasında yazılmış eserlerde *idük* yapısının kullanıldığı 29 örnek bulunduğunu, ancak bu sözlüğe seçme usulüyle örnekler alındığı için aslında sayının daha çok olduğunu belirten bu dönem metinlerinden *idük* kullanımına ait yeni örnekler tespit etmiştir (2004, s. 78). Çalışmada, 17. yüzyılda *idük* yapısının kullanımının ana hatlarıyla bittiği ve arkaikleşmenin başladığı da belirtilmektedir (Öztürk, 2004, s. 79).

Türkmen Türkçesindeki -(i-)DİK yapısı, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerindeki *idük* yapısı gibi yalnız isimlere değil, isim-fiil, sıfat-fiil ve bazı kip ekleriyle geçici olarak isimleşmiş tabanlara da getirilebilmektedir:

/+ø-di+k/ (Eski Osmanlıca idük eki, Türkmencede Osmanlıcada olduğundan daha işlek olup, partisiplerle birleşerek Osmanlıcada kullanılmayan, fiillerden yapılmış birleşik isimler teşkil eder: öl-//yân+//ø-di+k+lär+i 'ölmüş oldukları' yapısı, /-yân/ partisip eki ve +ø-di+k ekile kurulmuştur (Bazin, 1988, s. 14).

Öztürk -DİK sıfat-fiilinin Türkmen Türkçesinde genellikle olumsuz fiillere getirildiğini, olumlu fiillerle kullanımının eski metinlerle sınırlı olduğu belirten şu örneği vermektedir:

Çandıbilde *besledigim* girat, gel! "Çahdıbil(Çamlıbel)'de besledigim Kirat, gel!" (Öztürk, 2004, s. 80)

Öztürk çalışmasında, Türkmen Türkçesinde -DİK ekinin asıl fiillerden sonra kullanımında geçmişe göre bir azalma görülürken, isimlerden sonra kullanımında bir artış görüldüğünü ifade etmektedir. Bu kullanım ile ilgili verilen örneklerden biri şudur: "Patışa: 'Hä, indi bildim, şol gocanıñ *kimdiğini*' diyip köşgüne gelipdir. 'Padişah, 'Evet, şimdi bildim o ihtiyarın kim olduğunu' deyip köşküne gelmiş.'" (Öztürk, 2004, s. 80).

Türkmen Türkçesinde isimlerden sonra yaygın olarak kullanılan bu yapının Türkiye Türkçesinde kaybolarak yerini yeni bir yapıya bırakmasının sebebi, Oğuz lehçelerinin ortak dönemindeki bazı ek veya yapıların, çağdaş Oğuz lehçelerinin bazılarında yaygınlaşması (koyulaşması), bazılarında kaybolması (körlenmesi) olabilir.

Dilâçar'ın *Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşma ve Körlenmesi* adlı çalışmasında, Oğuz

lehçelerinde henüz ayrışmaların olmadığı, müşterek dönem denen Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde geçen bazı yapıların günümüzdeki kullanımlarıyla karşılaştırılmasından hareketle “genel temayül, koyulaşma ve körleşme” (1960, s. 85) terimleriyle ifade ettiği bu görüş, Türk lehçelerindeki bazı fonetik durum, ek ve yapıların gelişme tarzını, farklı kullanımların sebeplerini açıklayabilir.

Dilâçar’a göre, Oğuzların ortak dönemi olan Eski Anadolu Türkçesindeki bazı kullanımlar, bazı Oğuz lehçelerinde zamanla kaybolmuş, bazılarında ise yaygınlaşmıştır:

... Bu misallerde görülen nitelikler, Oğuz lehçeleri birbirlerinden henüz kesin olarak ayrılmadan, hususiyile, Batı Oğuzca diyebileceğimiz alanda birer temayül halinde olup alanın gerek Anadolu gerek Azerbaycan bölgesinde mevcuttu. Zamanla Anadolu kısmında bunlar körlenmiş, Azerbaycan tarafında ise gelişerek orada koyulaşan Batı Oğuzcasının bir ayırtıcı niteliğini teşkil etmiştir. Bu eski temayüllerden bazıları, XV-XVIII. yüzyıllara kadar Doğu Oğuzca diyebileceğimiz Türkmencede, hatta Oğuzcanın sınırlarını aşarak, Orta Asya Türkçesinde de yaşamıştır (Dilâçar, 1960, s. 85).

Dilâçar’ın *körleşme-koyulaşma* şeklinde ifade ettiği bu durum, -(i-)dIK yapısı için geçerlidir. Eski Anadolu ve ilk dönem Osmanlı Türkçesi metinlerinde “idük” şeklinde kullanılan bu yapı 17. yüzyıldan sonra kaybolarak yerini ol-duK yapısına bırakırken (körleşme), Türkmen Türkçesinde kullanım alanını genişleterek isimlerin yanı sıra isim-fiil ve sıfat-fiillerle yapılmış geçici isimlere, hatta -mAll ve mAçI kipindeki fiillere de getirilmeye (koyulaşma) başlanmıştır.

-Dir Bildirme Ekinin “ve” Bağlacı İşlevinde Kullanımı

-Dir bildirme eki Türkmen Türkçesinde isim çekimi dışında “ve” bağlacı işlevinde de kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *isim + -dir + isim* yapısında kullanılan bu ek, bu lehçede “ve” bağlacı yerine kullanılan “hem” bağlacıyla aynı işlevdedir. Örneğin: *isimlerdir işlikler* “isimler ve fiiller” (Baycanov ve Petcikova, 2014, s. 229), *ertekidir matal* “masal ve bilmece” (İlker, 2003, s. 121), *kinodır kontsert* “sinema ve konser” (İlker, 2003, s. 121).

İlker, Oğuz grubundaki diğer lehçelerde bulunmayan bu ilginç kullanımın tarihî kaynağının Çağatay Türkçesindeki bir kullanım olduğu belirtmektedir. İlker’e göre bu kullanım, Eckmann’ın *Çağatayca El Kitabı*’nın “Edatlar” bölümündeki (1988, s. 144) *zâlimdürler ü kâtil* “zalim ve katildirler” bağlama grubunda geçen Arapça “u” bağlacının, Çağatay edebî dilinden gelişen Türkmen

Türkçesinde, bütün anlam yükünü “-Dir” bildirme eki üzerine bırakarak eriyip kaybolmasıyla ortaya çıkmıştır (İlker, 2003, s. 121).

Çağataycanın Türkmen Türkçesi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, -Dir ekinin bu işlevinin bu lehçeden alınmış olması kuvvetli bir ihtimaldir.

SONUÇ

Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde bulunan Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesi bazı farklı dil özelliklerine sahiptir. Bunlardan biri de ek-fiil, çekimi ve kullanıldığı yapı ve işlevler konusundadır.

Türkmen Türkçesinde isim çekiminde, Türkiye Türkçesi gibi, i-fiili (idi, imiş) ile -dir bildirme ekleri kullanılmaktadır. İki lehçe arasındaki ilk farklılık, -dir bildirme ekinin Türkiye Türkçesinde sadece ek-fiilin şimdiki zaman çekiminin 3. şahıslarında kullanılırken, Türkmen Türkçesinde bütün şahıslarda kullanılmasıdır.

İkinci farklılık ek-fiilin öğrenilen geçmiş zaman çekiminde -miş ekinden başka, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “eken” veya “ekeni” sözcüğünün de kullanılmasıdır.

Üçüncü farklılık -ka/-kâ ekinin gramerdeki yeri konusundadır. Bu ek -(i)ken zarf-fiilinin “n” ünsüzünü düşürmesiyle oluşmuştur. Yalnız tarz ve zaman zarfları yapan, geldiği kelimeyi yüklemleştirmeyen bu ek, Türkmen gramerlerinde ek-fiil eklerinden biri olarak geçmekte, zarf-fiil ekleri içinde zikredilmemektedir.

İki lehçe arasındaki başka bir kullanım farkı, ek-fiilin şart çekimi ile şart birleşik çekimleri konusundadır. Çünkü bu lehçede ek-fiilin şartı ve birleşik kiplerin şart çekimleri anlamca i- ek-fiili yerine yardımcı fiilinin kullanıldığı birleşik fiil yapısıyla karşılanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde ek-fiiller Türkiye Türkçesinden farklı yapı ve işlevde kullanılmaktadır.

İ- ek-fiilini bünyesinde bulunduran -(i-)dik yapısı Türkmen Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca'nın ilk dönemlerinde *idük* şeklinde karşımıza çıkan bu yapı, Türkiye Türkçesinde yerini, “ne idüğü belirsiz” deyimi hariç, *ol-duk* yapısına bırakmıştır. Yani bu yapı Türkiye Türkçesi arkaik bir kullanımdır. Bu yapı Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesindeki kullanımından farklı olarak Türkmen Türkçesinde isimlerin dışında isim-fiil ve sıfat-fiil ekleriyle yapılmış geçici isimlerle ve bazı kip eklerinden sonra da gelebilmektedir.

-Dir bildirme ekinin Türkmen Türkçesinde “ve” bağlacı işlevinde kullanılması da Türkiye Türkçesinden farklı bir kullanımdır. Türkmen Türkçesinde –Dir ekinin bu işlevde kullanımı Çağatayca kaynaklı olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Azimov, P., Hıdırov, M. N., Sopiye, G., Amansariyev, C., Sariyev, G. ve İbrayimov, A. (1960). *Häzirki zaman Türkmen dili*. Aşgabat.
- Azimov, P. Sopiye, G. ve Çöñnäyev, Y. (1974). *Türkmen dili*. Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı.
- Ballıyev, G. (1967). *Türkmen dilinde kem işlikler (XVII-XIX asır yazuv yadıgärlikleri esasında)*. Aşgabat: Kand. Dis..
- Baycanov, B. ve Petcikova, M. (Red.) (2014). *Häzirki zaman Türkmen dili morfologiya*. Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademisi Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Döwletmämmet Azadı Türkmen Milli Dünya Dilleri Enstitüsü.
- Bazin, L (1988). *Türkmençe* (Efrasiyap Gemalmaz, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını.
- Borcakov, A. vd. (2000). *Türkmen diliniñ grammatikası morfologiya*. Ankara: Ruh Yayınları.
- Çarıyarov, B. (1969). *Günorta-günbatır Türki dillerde işlik zamanları*. Aşgabat.
- Dilâçar, A. (1957). Türk lehçelerinin meydana gelişinde genel temayüllerin koyulaşması ve körlenmesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 5, 83-93.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı* (Günay Karaağaç, Çev.). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Erdem, M. (2019). Türkmen Türkçesinde istek eki temelinde kurulan katmerli birleşik kipler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 100-120.
- Ergin, M. (1992). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Esenmedova, A. (2010). *Häzirki zaman Türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiriyat Gulluğı.

- Hanser, O. (2003). *Türkmençe el kitabı* (Zühal Kargı Ölmez, Çev.). İstanbul.
- İlker, A. (2003). Türkmen Türkçesinde “-Dir” ekinin “ve” bağlacı işlevinde kullanılışı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15, 119-123.
- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Ahmet B. Ercilasun, Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları, 231- 290.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi grameri*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kerbabayev, B. (1955). *Aygıtlı ädim C. I. Aşgabat: Türkmen Dövlet Neşiryatı*.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayını.
- Özalan, U. (2014). Türk dilinin çağdaş diyalektlerinde cevheri ek fiil olarak +(B)o(L)-. *Türk, Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 3, 6-31.
- Öztürk, R. (2003). Eski Osmanlıcada ve Türkmencede "idük" yapısı. *İlmî Araştırmalar*. 16, 77-85.
- Söyegov, M. ve Ärnazarov, S. (2017). *Örneklî Türkmençe grameri: Türkmençe öğrenenler için*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

Makale Künyesi (Çeviri): Maşkaraoğlu, S. (Çev.) (2020). Tatar şairi Zölfet ve şiir sanatı: sık ormanda bülbül öter. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 194-209.

TATAR ŞAİRİ ZÖLFET VE ŞİİR SANATI: SIK ORMANDA BÜLBÜL ÖTER¹

Seher MAŞKARAOĞLU²

ÖZET

Çağdaş Tatar şiirinin önde gelen temsilcisi Zölfet (Dölfet Gosman oğlu Malikov) Sovyet dönemi özgürlük sıkıntlarına rağmen eserlerinde kullandığı cesur ve lirik dille çağdaş edebiyatta özel bir yer tutmaktadır. Altmış yaşında vefat eden şair, Abdullah Tukay adına konan Devlet ödülünün sahibidir ve 2007 yılında Tatar edebiyatına katkıları dolayısıyla devlet madalyasıyla ödüllendirilmiştir. Zölfet'in şiirleri her zaman geniş halk kitleleri tarafından sevilerek okunmuştur. Şair, "*İkê Urman Arasında*" kitabının girişinde yer alan "*Çıtırmanda Bilbil Sayrı...*" başlıklı ön sözünde şiir sanatı hakkındaki düşüncelerini okuyucularına açıklamıştır. Burada Tatar şiir sanatını savaş, kahramanlık ve propaganda şiiri olmaktan çıkarmayı amaçladığını belirterek şiiri "gönül sesini cihana ulaştırmak için bir araç" olarak gördüğünü söylemiştir. Bu çalışmada, Tatar şiirine büyük katkısı olan şair Zölfet'in hayatı ve edebi faaliyetleri hakkında kısa bilgi ve şairin şiir sanatı hakkındaki düşüncelerini açıkladığı "*Çıtırmanda Bilbil Sayrı...*" başlıklı yazısı yer alacaktır.

Anahtar kelimeler: Zölfet, Tatar şiiri, şiir sanatı.

TATAR POET ZÖLFET AND HIS POETICS: NIGHTINGALE SINGS IN THE DENSE FOREST

ABSTRACT

Zölfet, a prominent representative of contemporary Tatar poetry, occupies a special place in contemporary literature with the bold and lyrical language he used in his works despite the problems of freedom during the Soviet era. He is the recipient of the State Prize for the poet Abdullah Tukay, who passed away at the age of sixty, and was awarded a state medal in 2007 for his contribution to Tatar literature. Zölfet's poems have always been read and loved by the masses. The

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Öner danışmanlığında hazırlanıp 2012 yılında savunulan "Tatar Şairi Zölfet'in Şiirleri Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, Metin, Dizin)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. seher.maskaraoglu@kilis.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-2448-724X>

poet explained his thoughts about the art of poetry to his readers in his preliminary statement titled “Çıturmanda Bilbil Sayrıy” in the introduction of the book “İkê Urman Arasında”. He stated that Tatar aims to remove the art of poetry from war, heroism and propaganda and he said that he saw the poem as a means of conveying the heartfelt voice to the world. In this study, brief information about the life and literary activities of the poet Zölfet, who made a great contribution to Tatar poetry, and his commentary on the art of poetry “Çıturmanda Bilbil Sayrıy...” will take place.

Keywords: Zölfet, Tatar poetry, poetics.

YAŞAM ÖYKÜSÜ VE EDEBİ FAALİYETLERİ

Dölfet Malikov 3 Ocak 1947 tarihinde Tataristan ASSR'nin Möslim bölgesi Yaña Seyët köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelir. Ortaokulu tamamlayınca, 1965-1969 yıllarında Kazan Devlet Üniversitesi'nin Filoloji Fakültesi Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünde okur. 1969 yılında gazetecilik hizmetine “Çayan” dergisi yazı işleri idaresinde edebî memur olarak başlar, ardından Moskova'nın M. Gorkiy isimli edebiyat enstitüsünün iki yıllık yüksek edebî kurslarını tamamlayarak “Yeş Leninçi” gazetesinde yayıncı olur. 1983 yılından ömrünün son günlerine kadar “Çayan” dergisinde çalışır (Zölfet, 2007, s. 192).

Zölfet'in ilk şiirleri daha öğrencilik yıllarında ortaya çıkar. Şairin “Yazmışlar Yarında” isimli ilk kitabı 1971 yılında Hesen Tufan'ın giriş sözü ile yayımlanır. Edebî tenkit ilk yayınlarından itibaren şairin aydınlık karakterini, şiirlerinin olgun biçimini ve lirizmini belirler (Zölfet, 2007, s. 192).

Zölfet'in daha sonraki sanatı, çok sayıda poetik eseri, vatandaşlık ve lirik şiirleri, manzumeleri, baladları, “Utlı Bozlar”, “Adaşkan Bolt”, “İkê Urman Arası”, Yöregëmnë Bılbıl Çaktı” ve diğer kitaplarında toplanarak geniş halk kitleleri tarafından sevilip kabul edilir (Zölfet, 2007, s. 192).

1985 yılında Tataristan kitap neşriyatında şairin Rusça tercümeyle “Osenniye kostrı” isimli kitabı ve Moskova'nın “Sovremennik” neşriyatında 1988 yılında “Sozvezdiye Süyümbeki” adında kitabı basılır (Davutov, 1986, s. 193).

Dünya edebiyatı klasiklerinden W. Shakespeare ve F. Schiller'in piyesleri de Zölfet'in Tatarca çevirileriyle sahnelenir (Öner, 2008, s. 50).

Zölfet halkın gönlüne giren güzel türkülerin de yazarıdır. O, gerçekten halkın sevdiği bir şairdir. Tatar halkının kaderi, geçmiş,

bugünü ve geleceği edebiyatçının sanatında esas yeri almaktadır. Zölfet'in şiir sanatı milyonlarca okuyucusunu derinden etkileyip onların yüreğine girmiştir (Zölfet, 2007, s. 192).

Poetik düşünceyi yayararak göstermeye çalışmak, halka karışmak, temsilcilik, etkili ve orijinal tasvir gücü, düzenli ritim Zölfet'in tarzına has özellikleridir (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-19, 2001, s. 440).

BASILMIŞ KİTAPLARI

Yazmışlar Yarında: şigirler / kërş süz avt. H. Tufan. - Kazan: Tatar. kit. neşr., 1971.

Utlı Bozlar: şigirler. - Kazan: Tatar. kit. neşr., 1978.

Adaşkan Boltı: şigirler, poemalar, balladalar. - Kazan: Tatar. kit. neşr., 1990.

İkë Urman Arası: eşş, şigirler, cırlar, poemalar. Kazan: Tatar. kit. neşr., 1995.

Yöregëmne Bılbıl Çaktı: şigirler, poemalar. - Kazan: Ruhıyat, 1999.

Hoday Sulış: şigirler. - Kazan: Tatar. kit. neşr., 2007.

Osenııye kostrı: stihodvoreniya / per. s Tatar. M. Akçurına. - Kazan: Tatar kn. pzd-vo, 1985.

Sozvezdiye Süyümbike: stihi sovremennih Tatarskihpoetov. - M.: Sovremennik, 1988.

ŞİİRLERİNDEKİ BAŞLICA KONULAR

Tatar edebiyatında büyük yankılar uyandıran Zölfet, lirik şiirin öncülerindedir. Şiiri "hayat yolu"na benzeten şair, bu yolu Tatar tarihi, coğrafyası ve kimliği ile var etmiş, bunu yaparken "Her şiirin aslı samimiliktir" diyerek, şiiri salt belâğatin elinden kurtarmış, samimiliğiyle bezemiştir.

Zölfet'in şiiri kendi ifadesine göre "Gönül sesini cihana ulaştırmak için bir araç"tır. Bu yüzden bu sesi bulmak için sözün kendisine önem verir. Onun şiirleri Tatar şiir sanatını, "savaş şiiri", "kahramanlık şiiri", epik unsurlarla örülü propaganda şiiri olmaktan çıkarmayı amaçlar. 1995 basımı "İkë Urman Arası" başlıklı kitabının girişinde şiir sanatı hakkında söz ederken şiiri âdeta bir dua kabul etmektedir (Zölfet, 1995, s. 21).

Tatar halkını sadece kahraman bir halk olarak görmeyip kahramanlığının yanı sıra duygusallığının da farkında olan şair, şiirlerinde bu ikisinin sentezini yapar. Savaşları ve hatta savaşlarda yer alan atları, tarihsel olayları, bu tarihsel süreçteki sıradan insanları konu alan şair, bunun yanında bu sıradan insanların gündelik dertlerini de dile getirir. Tarihsel şahsiyetler, dervişler, evliyalar da onun şiirinde yerini alır. Şiirini yaşamın tam ortasında var eden Zölfet, doğadan da hiçbir zaman kopmaz.

Doğa onun şiirinde pastoral bir öge olmanın ötesinde, mecazların da hayat bulduğu bir yerdir: Bülbüller, kartallar, guguk kuşları bu şiirlerde metafor olarak kullanılır. Bu kelimelerin anlamları toplumsal zemine taşınır.

Şair gibi şiirin de beslendiği toprak bir zemin olduğunu düşünen Zölfet, bu zemine Tatar türkülerini, danslarını, şiirlerini, resimlerini yerleştirir. Şiirini kendi kimliğini var eden öğelerden besler. Bu söylemi şiirini söz yığını olmaktan kurtarır.

Zölfet, bir halkın çektiği acıları, yaşadığı zorlukları, öz kimliğini kaybetmeme çabasını içinde taşımaktadır. Şiiri adeta onun bu kederinin dışavurumudur. Dolayısıyla bunu olabildiğince derinden duyurmaya çalışır. Tarihin sadece anayasalardan değil, şiirlerden de okunması gerektiğini düşünen şair, bu nedenle tarihin bulanık aynasının ardındaki sırrı, okuyucuya aksettirmeye çalışır.

SIK ORMANDA BÜLBÜL ÖTER³

Benim yazdıklarımı az çok bilenler hatırlarlar belki “Tatar”, “Millet”, “Özgürlük” gibi sözleri değil meydanlara çıkıp bağırarak, kendi aramızda bile konuşmanın yasak olduğu günlerde ben “Çakırilmagan kunak - Tatardan da yamanrak...” (Çağrılmayan konuk - Tatardan daha da kötü) başlıklı bir şiir yazmıştım. Şiir akşamlarında olsun, şiir severlerle geçirilen görüşmelerde olsun, bu eserim salonda oturanlara bomba patlamış gibi güçlü etki ediyordu, onları ayılıp sıçratıveriyordu. Bugün ise kalem oynatabilen herhangi biri bu konu hakkında yazıyor. Fakat ne kadar üzücü ki bu gibi eserleri okumak da dinlemek de bugün nedense keyifsiz olmaya başladı. Niye böyle peki? Hikmet nerede? Faydalı olanı ne kadar yazsan da faydalı olmamak mı?

“Mehebbet” adındaki eserim de bu devirlerde denildiği gibi, gençliğimin şafağında yazılmıştı. O, ne hakkındaydı? Bu şekilde,

³ Metnin özgün künyesi: Zölfet (1995). Çıtırmanda Bılbıl Sayrıtı. *İkë Urman Arası*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 7-22.

sadece dışarıdan baksan ayıya teke tek karşı çıkacak derecede, onu bıçakla yıkabilecek kadar gayretli bir erkeğin, karşılıksız aşktan yıpranıp sonsuz azaplarını da içkiyle bile bastıramayınca çektiği acılar hakkındaydı. Dur! Sadece bu konuda mıymış ki? Öyleyse niçin bizim zihnimizde şekillenip tamamlanmış bir ifade ile söylersek, hayatta kendi yerini bulamamış bir “sarhoş” hakkındaki eser “üst düzey komünist ideallerin çiçek açtığı” bir devirde meşhur söz ustası Ayrat Arslanov’un repertuarından uzun yıllar boyunca düşmeden yaşaya geldi ve aynı zamanda, beni gösterişle suçlamayınız, dinleyiciler onu dinledi? (Aslında, devrin bir özelliği olarak, anmadan geçilmez, içkiye karşı mücadele başlayınca Ayrat ağabey o şiiri okumadı). Hatırlıyorum, şair Nebi Devli yıllık şiir hakkındaki bildirisinde, işte bu şiirimi de göz önünde tutup “Zölfet çağdaşlarının portrelerinden galeri kurar” demişti. Millet, neden şimdiye kadar ben bunlardan söz ediyorum?

Kendi hatıralarımı yenilemek için mi sadece? Gurur mu? Ya da ben buna bugün muhtaç mıyım? Hayır, hiç de öyle değil, zaman kaygısı benim genel olarak şiir hakkındaki düşüncelerimi kendinde bir tertibe koymaya itti, bugüne kadar çıkmaya yol bulamadan gönlümde sızlayıp duran sıkıntılarımı haykırmaya imkân verdi, hatta mecbur etti.

Söylemeye çalışayım bir...

Her asil şiirin kendi tarihi var.

Gönül tarihinden mahrum şair coğrafyadan, tarihten mahrum devlettir. Sınırları, bitki örtüsü, canlıları, atmosferi yani soluyacak nefesi de olmayan devlet... Onun üstünden zaman rüzgârı esmez. O, doğduğunda ölür. Onun gibi devlet olmaz, olamaz da...

Fakat ne yaparsın, işte böyle gönül tarihinden mahrum şiir sanatını hatırlatan dizeler sayısız.

Şiir, hayat yoludur. Anketlerde, otobiyografilerde ne kadar istersen, o kadar birbirini aldatırsın. Gerçek şair ise, çok istese de, başkalarını, özellikle kendini aldatamaz. Aldatacak hilesi varsa, o büyük yalan yutturmacı yani şiir derecesine çıkıp böylesine şiirlere benzer yazmayı bilen belâgatli yetenek sahibidir. Her şiirin aslı, samimiliktir. Doğru sestir. Doğru ezgidir.

Bizde iki türlü sapma var. Birisi şiir tatsız sözlerin daha şık, daha sert yankılanmasındadır diye inanmak. İkincisi şiir gücü, sözlerin mümkün olduğu kadar zavallı yankılanışında, ağlatmasında diye inanmak.

Peki, ocağın, ateşin gözüne girip bakmışlığın var mı? Kendin, kazıp bulduğun kaynak dibindeki kıpırdanıp duran aydınlık, serin kirpiklere dudak değdirip baktın mı? Yıldızların sessiz hareketinden başının döndüğü zamanlar oldu mu? Sabahki çiy tanesinin içinden sana sevdiğin yârin fırlayıp bakmadı mı?

Eğer gerçekten de benim söylediklerim senin tabiatında da varsa, oku dostum şiirini! Saklayıp durma! Senin şiir yazdığını ben zaten biliyorum. Gizlercesine yazsan da, bizim ortak sözüümüz var. Bazen şöyle de olur: Gelirler ve yüreğe girer gibi yapıp gözlerini dikerek derin manalı bakıp dururlar... Ve koynundan altın dolu kese çıkarmış gibi şöyle derler: “Güzel şiirlik tema vereyim ben sana! Yaz! Telifi ortak olur!”

– Ey, kardeş! diye zorlanıp oflarım ben bunun gibi zamanlarda. Kendi temalarımı yazıp bitirmek için de Tanrıdan sağlıklı ömür isterdim. Fakat gücüm yetmiyor. O ise inanmıyor.

Ama gönülde sızı kalır, insanoğlu ömrü boyunca söylemek isteyip de söyleyemeden ısrap çekince bana, şair insana müracaat etti herhâlde. Aslında, biz cihana işte şu sözleri, gönül seslerini ulaştırmak için doğmuşuzdur... Kadersiz şiir yok diyorlar. Sadece öyle miymiş? Tatarın büyüğü Gabelcabbar Kandaly⁴ olgusunu nereye koyuyorsunuz? Onun hayat yolunu âlimler de yaklaşık olarak bilir. Oysa şiirlerinden ben onun her soluğunu duyuyorum. Demokrat molla. İçindeki dışında olan ateşli, özgür ruhlu kişi. “Hayyamlığı” taşıp duruyor. Kişisel mutluluğu, elbette yok. Son eşi şairin kendinden kalan şiirlerini sağa sola dağıtıp israf ederek bitirmiş. Şiir sıkıntısından ölen bu kişinin kaderini anlatacak sözler var mı? Ne zahmet şu, şiir? Söylemeye çalışayım mı?

Şiir, bana kalsa, uçup duran cihan toz bulutundan aranarak bulunabilip olgun bir düzene konulan, hiçbir şeyin bozamayacağı ritme bağlanmış biricik ahenge boyun eğdirilmiş Mecusi, ateşli sözler yankısıdır.

Aslında, her şair bunu kendince anlatabilirdi. Gerçek şiiri var eden her harf tapınmaya layık. Daha insanoğlu yaşayışının sabahında pek çok sopayla baş yarmayı öğrenivermiş. Ama bu vahşiler arasında şafağın çizgi hâlinde sökmesine şaşırıp hayran olarak bakıp duran, şu

⁴ Gabelcabbar Kandaly, yeni devir Tatar nazımının en meşhur şairlerindenidir. Güçlü şiir yeteneği, eserlerinin sanatça nefis yapımı, dilinin sadeliği, kendi döneminin ciddi meselelerini aydınlanma fikri temelinde ele alması ile Tatar edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-19, 2001).

güzelliği anlatmaya çabalayanlar da olmuş şüphesiz! Tam da bu insan, insanlığın ilk şairidir... Ne oldu acaba sonra onlar? İlk söz, ilk ezgi, ilk suret, ilk fikir... Vallahi söyleyeyim, şunları sadece bir işitmek, görmek, duymak için bile ruhumu İblise satardım.

Ama bu büyük sırrı anlatmaya insanoğlunun gücü yetmez. Yazarlığı biz izafi isimle belirlemiştir, Allahü Teala. Bu Allah karşısında iman edermiş gibi şiir yazalım, sadece iman şartını değil, şiir şartını da bilelim, dünyadan imansız gitmekten korktuğumuz gibi şiirsiz gitmekten de korkalım! Kötü kişi hakkında “İmansız!” diyerek değil, “Şiirsiz!” diyerek hüküm çıkarmak gerekir... Bir baktığımda komik olarak algılandı da, bu değerinde düşünüp bakmak hiçbirimize zarar vermez. Allahü Teala eksiksiz ve sonsuz ritme razı olan Kaos değil miymiş? Dünyanın yüreği tam işte şu kesintisiz çarpıp nefes nefese kalarak duran Kaos muymuş peki? Görünce bu ahmağı, şiirin nasıl olduğunu anlatmaya çalışırım değil mi?

Dünyada bundan daha da manasız iş yoktur. Ama yine de kişi niye sözleri ezgiye yerleştiriyor peki? Basitçe: “Al!”, “Ver!” diye söylemek yetmemiş mi ki? Tabiat insanoğluna seslerin ve renklerin en olgun imkânına da yol açmış. Halk her zaman olgun söze saldırır. Duvarlardaki utanmaz yazılar, suretler, basit şiirler işte bu isteğin yorumu sonucu. Demek ki, bu tarafta Tanrı’ya kolay sözü, rengi, sesi eriştirir gibi kişiler kalmamış... Ya da onları işitmek istemezler. Kulaklarımızı İblis tıkamış.

İlginç bir fikir var: Dünyanın gerçek kişileri dâhiler, diğerleri gerçek kişi değil. Değildir. Asil şiir sanatından yüz çeviren toplumda suçlular çoğalır, yoksullar artar.

Bülbülün midesi hangi kısımlardan oluşur? Onun soluk alıp verdiren diyaframı nerede? Kim bilir nerelere kadar işitilen saf sesini ortaya çıkarın yerleri, sinir uçları nerede onun? Bilmiyorum ve bilmek de istemiyorum. Su kıyısındaki sabah söğüdünün dibine yat ve dinle... Fazlası gerekli değil. Fazlasını bilsem, sıradan biyolojik yapı olurum. Olur da, şiirin ne zaman yazılacağını tasarlasam, hiçbir yere de çıkmadan sadece evde otururdum. Ama şiiri nasıl yazmak gerektiğini de bilsem, Tukay’ı sessiz bırakacak şiirleri cilt yazıp atardım. Onun gibi şiirleri bilmem ve ben bununla mutluymum.

Tabiatın kendisini hiç kimsenin giremeyeceği şekilde kapatarak kilitleyip bıraktığı afetli bölgeye, seslerin dolaşmasına, cesurca atılıp ben yapayalnızım gidip gireyim. Sözle göz göze kalırım. Yakalanırım. Alın altına gelirim. Nihayet ben ona boyun eğdiririm, Kaos’tan alıveririm, sadece kendimin bildiği ezgiye sindiririm. Ömürlük düşmanım olan kudretli sözü kendimin ömürlük dostu ederim. En

sevilmeyen sorularım: “Şiir nasıl yazılır? En sevilen şiiriniz hangisi? Bu şiir ne hakkında?” Peki, öyleyse anlatınız bana: Tan nasıl gözüktür? En sevilen tanınız hangisi? Tan ne hakkında? Samimi söz yavaşça, göze bakarak söylenir.

Sevgi hakkında meydanlara çıkıp bağırmaızlar. Sıradan söz ne zaman şiire dönüşür? Bunu bana sürü güden dede basitçe anlattı. “Çakı, bıçak da değdirme! Elinle de dokunma! Ama işte bu çubuğun sapını kısalt!, dedi. Düşüne düşünce tamamen deliye dönmeye başladım, ah! Merhamet etmiş olsa gerek, dede kıpırdayarak gülüverdi ve:”

– Sırrı çok basit onun evlat, dedi. Tersini değil, tersten düşünmeyi öğren... Ve o senin uzun çubuk sapını benim daha kısa çubuk sapımın yanına koydu da:

– Tamam mı, kısaltıldı mı?, dedi.

Ama biz daima sap kısaltırız, diye, hep bükülüp balta vururuz.

Övünüp durduk: “Tatar şiir sanatı, asker şiiri! Bizim şiirimiz, savaşıların şiiri! Savaşçılar gerek!”. Ama Tatar geçmişinden gelen lanetli yazgısı hakkında içinden kederlenip bu şekilde diyerek sızlanmış:

Sık orman... Karanlık gece...
Güzel atlar gerek elbette geçmeye...
Devir zor... Yollar kapalı!
Eş dost gerek dünyada kalmaya...

Koloni kurucusunun çorap yerine koyup bastığı halkın yazgısı hakkında yazılması gerekli binlerce kitapta bulunur bu dört yol. Tatar tarihini anlatmak için bütün sözler aransa boş. Tatar şiir sanatı, lanetli kader sanatıdır. Gerisi, yalandır.

“Yollar kapalı!” bizim kaderimizin damgası işte bu. Bunu ilk kez kim, nerede söyledi acaba? Darbe vurulan halk işte bu türküye tutuna tutuna bugüne kadar gelivermiş. Bu türküyü unutan gençlerimiz neye tutunur? Başaklı yemliğe baş sokup homurdanmayı bırakan, yıldızlara göz atan her domuz, şair. Savaşa çağırarak, vahşilik. Savaş; saldırmak, öldürmek, tecavüz etmek, yıkmak, alay etmek, kırmak. Savaş, vahşilik işi. Onun maksadı, zafer. Zafer, iğrenilecek tören. Gerçek şiir duaya denktir. Onun diğer abdestsiz sözlerden farkı işte bundadır. Gerçek sözler şair diline tutulmayı bekleyip acı çeker. Dünyayı anlamaya değil anlatmaya çalışmak, şairin yok olması.

Şöhret, alkış için yazmak günah. Kendi şairlerini para için şiir yazmaya mecbur eden toplum iki kat fazla günahkâr. Çünkü o Tanrı'nın sadece kendisinin yarattığı kuluna verdiği nadir hediye, özelliği şahsi menfaatleri için kullanır. Tanrı sözünü yalvararak değil, satarak alır. Benim şiirimi okuyunca, kızla erkek öpüşüyorsa, hayatımın anlamı var demektir. Benim şiirimi okuduktan sonra biri diğerinin boğazını kesip kan akıtıyorsa ben cehennem parçasıyım.

Efkârlanınca, sözler şiire dönüşmeye başladı.

Kavurur ülkeyi sıcak rüzgâr
Bağırarak, uğuldayarak, yükselerek...
Çıkarım ateşten tenhalara.
Ben, karanlık bir bulut.

Başarır ve gider sıcak rüzgâr...
Bedduasız göğe bakarak:
– Alıştı elbette bu!,
Gitmese, işler harap...

Yine de ben yürürüm... Damla toplarım
Sarılp yağmak için
Son kez nemi bekleyen dudağa
Ayrılıp damlamak için!

Yürürüm başucunuzda
Açılmaz bir sır olup
Allah değil,
Resul değil,
Ben,

Karanlık bir bulut

(Karanlık Bulut)

Ve şimdi sadece söylediklerimi karalarken gözümün önüne dâhi Kul Gali'nin kaderi gelir.

...Ben eski dudakları öperim.
Yaşayışım! Köklerin derin!
Kan atışım

Sıcak dalga olur
Yükselir ebediyen donmuş yerden.

Katmanlara derin indikçe,
Göklere değer başım.

Tanrı'nın yaşadığı yükseklikten
Sevgili yeryüzü derin canını öperim.

Tan sızlıyor
Uzak köklerde.
Giyindiğim zırh
Gökyüzüm, tepem
...Son sefer öncesinde kılıç biliyorum.
Ve eski dudakları öpüyorum.

Bugünkü devir ise şaire kılıç tutturmuş, onun aydınlık hayallerinden parlayan başını Moabit'te⁵ kesmiş, Kolima'da⁶ çürütmüş. Fakat eski zamandaki bir büyük hükümdar hakkında şöyle bir iyi vaka korunup kalmış. Sözde, savaşa girmeden önce o şöyle bir ferman vermiş:

– Şairleri ve eşekleri ortada bırakınız! Onlar savaştan sonra gerekli olacak! Bunun tersi: Arap büyük savaşçılarından birisi savaş öncesi şöyle ferman vermiş:

– Bu sıcaakkanlı, hayali delikanlıları, şairleri sefere önce sokunuz! Diğer askerleri teşvik etsinler!

Gençliğimde, Musa Celil hakkında düşüncelere dalıp, şu şekilde yazmıştım:

...Savaşabilen bülbül o
Ve ötebilen kartal...

Bülbülünü savaş kartalı yerine düşman üstüne yürümeye mecbur eden ülkenin, halkın günahlarını kim çoğaltır?

Edebiyatımızın kanını kurutan bir kötü düşünce bugün de hâkimiyete ulaşabildiği için sadece “popüler” yazar olup keyif sefa süren beyefendileri himaye eder. O düşünce, “Halkçılık”. Halkın o vekili alıp satıp zengin olmuş, paradan bitlenmiş bir Tatar tiyatroya gelince ne yapıyordu? Kabarıp oturduktan sonra perde açılmayınca bu “halk vekili” kıpırdanmaya başlamış:

– Başlayacaksınız başlayın. Başlamayacaksınız, ne yapıyorsanız yapın, bırakır ve giderim!

⁵ İkinci Dünya Savaşı yıllarında Tatar şairi Musa Celil ve 12 arkadaşının tutuklu kaldığı Alman toplama kampı.

⁶ Stalin döneminde zorunlu çalışma kamplarına ev sahipliği yapan, Rus Uzak Doğu'sunda bulunan bir coğrafi ve tarihi bölgedir.

Ama oyun başlayınca büfeden “içki içip” giren de o:

– Gülesim geliyor! Artistler gelin buraya! Gıdıklayın beni!,
diyerek bütün tiyatroya bağırıp oturmuş.

Peki, halkçı oldum diye, bu oburun karnını gıdıklamak için mi
yazayım şimdi? Nice yıllar boyunca sanatımızı şu “Prokrust
yatağı”na⁷ dayandırıp diri tenine canına kıydık. Güçlü sanata layık
olması için halk kendi “Halk” derecesine çıkarılsın!

Sıbgat Hekim’in bir sözü aklımda kalmış: “Türkünün türkü
olması için üçtünün; şair, besteci, türkücünün birbiriyle mutlaka
kesişmesi gerek”. Yeryüzü, su, gökyüzü birliği değil mi peki bu?
Şiirin yıldızı gökyüzü olmak zorunda değil, kurbağalı sazlık olsa da
çok şükür, sadece canlı olarak görsen! Bana pek çok demeç
hazırlamak nasip oldu. İlk “oyun” bugün de göz önünde duruyor.
Demeç hazırlayıcı şairler kitaplarını, not defterlerini karıştıra karıştıra
“daha etkili” şiirler ararlar: “Bu salonda bu geçer, bu kulübe böylesi
de olur... Gerekli mi soylular için! Anlamayacaklar!”. Müzisyenler
ise halkı ağlatıp alkışlatanları, “Annem bağrım” teması etrafında
aramaya girerler. Böyle olunca zevkimizin aşıya
yuvarlanmasından kim suçlu? Bugünkü Tatar’ın fikir yürütüşü
mitingdeki megafon derecesine düşmüşken, bunun için kimin cevap
vermesi gerek? Bilmiyorum, ama bugünkü şiir sanatının, sonunda,
kendi yüksekliğinden bakarak yankılanmaya başlaması gerek. Eğilip
de, diz çöküp de değil! İştmiyorsan, anlamıyorsan, yalaktan başını
kaldırıp yükselerek bak! Semiz boynun uykudan kalkmak istemiyorsa
bundan sadece sen suçlusun kardeş! Bülbülün mutluluğu, ötmekte.
Onun faciası da ötmekte, bülbülün yüreğini kavurup yemek Roma
imparatorları için şöret, zenginlik, bolluk işareti olarak sanılmış.
Oysa bizim halkımız iki yürek olmadan, geleceğe sağlıklı, huzurlu
varamaz. Birinci yürek kahraman yüreği, ikinci yürek bülbül yüreği.
Ancak kirpinin mutluluğu, tenhada. Ceviz çalısı dibindeki sessiz
yerde.

Gençlik çağlarımda ben sağanak yağmur yağınca büyük dulavrat
otu yaprağı altına girip sık, yeşil yaprağa şap şup gelen damla
sıptıklarını dinlemeyi çok istedim.

⁷ Prokrust, Yunan mitolojisinde bir yolkesen, soyguncudur. Atina’ya giden
yollardaki seyyahları, yolcuları şirin dille kandırıp evine götürür. Evinde biri
kısa biri uzun iki demir yatağı vardır. Kandırdığı insanların kısa boylu olanlarını
uzun yatağa, uzun boylu olanlarını ise kısa yatağa bağlar. Kısa boylu olanlarını
mengene ile gererek, uzun boylu olanların fazlalıklarını keserek boylarını yatağa
uygun hâle getirir.

İnanıyorum, kendini fazla havalı gören şairler sabahleyin güneş ışıklarının buğusunun çıkardığı boşlukta yeşilliğin zorlana zorlana filiz vermesini duymuyorlardır da. Çünkü onların kulak frekans aralığı fazla yüksek. Şiir; bulutun, güneşin, toprağın karışımı, sıradan yeşillik. Bu yeşilliğe koyu çiy düşünce ayakların bembeyaz olup ağarınca kadar, saf, serin, parlayıp duran çiyleri sıçrata sıçrata koş ve koş! Ve de bunun keyfini sadece sözlerle başkalarına anlatıver. O serin çiy başkalarının da tabanını ısıtsın.

Müslümanlık yanlısı kişilerin ağız doldurarak küfredebilmesine şaşırıyorlar. Yumuşak, nazlı, hassas dil... Müslüman kişi hatta kendine sövüp saymayı da insanın başına gelmez gibi lirizme, manzum eserlere gizleyebilir. Elden ne gelir, hiç de söylenmezlerdi, devir buna layık. Söyleniyorsan, dilin de temiz kalsın, insanı üzüp bitirme, söylediğini de duygulara dalarak söyle. Buna çok benzer hâle Polonya'da rastladım. Polonyalılar sokakta kendileriyle konuşup gide gide, öfkesi gidince, tam da bize tanıdık "...Şah! Mat!"a geçerler.

Neden böyle? Birisi kendi dilini kirlilikten korumaya gayret ediyordur belki... Ancak sadece kendi dilini en üstün, en yüce olarak ispat etmeye gayret eden her milletin kaderi acıklı. Büyük eserler meydana getirmede sadece yetenekli dil yüce. İnsanlığın en büyük dâhisi, en önemli dil uzmanı ilk kez aya bakan da, hayran olduğundan "Ay!" diye şaşırıp kalmış. Bugüne kadar "ay" demişiz. Dünyanın insanoğlunun görmeye başladığı her nesnesine isim veren kişi, elbette, şair olmuştur. Şairlik olmasa, sevişmek, evlenmek, aile kurmak, üremek de olmazdı. Şiir, varlık bulmak, doğmaktır.

Bir mucizeyi akla getiriyorum şimdi. Suriye, Lübnan taraflarına seyahat için gurup topluyorlar. Gitmek istedim. Göndermeyeceklerini seziyorum. KGB ve SSCB Komünist Partisi Bölge Komitesi Kuruluna gittim. Onlar benim ilk saf, sade kitabımı karıştırıp şaşırıp kalırcasına hareketlerde bulundular.

– Ay yay yay! Giriş sözünü Hesên Tufan bizzat yazmış ha, yay!

(Hesên Tufan'ı dile almaları beni şüphelendirmek içindi aslında. Hayır, gençliğin kulağı iyi duymuyor...). Bir süre sonra şöyle dediler:

– Mayakovski kendi şiirleriyle SSSR'yi kurmaya yardım etti. Yevtuşenko Bratsk GES'i⁸ kurdu!

⁸ Yevgeni Yevtuşenko'nun SSCB'ye ışık sağlayan bir elektrik santralinin kurulduğu Sibirya simgesiyle Rusya tarihi boyunca bir sürgün yeri sayılan Sibirya simgesini karşılaştırdığı son derece coşkulu bir dizi şiirden oluşan yapıtının adı.

Fakat nerede senin böyle manzumelerin?

Kimlerle konuştuğumu tahmin etmeden şöyle cevap verdim:

– KAMAZ⁹ kurmaya gelen delikanlı ile kızı âşık edermiş, ben dört satırlık şiirimle de memnun olacağım. Demek ki, ben de büyük tesisi kurdum!

Çılgınlık!

Böylece ben kendim için yabancı ülkelere giden kapıları kilitledim. Açılmaz hâle getirip. “Bu yıllarda vuruldum, altın yıllarımı yaktılar!” diye sızlanmam değil bu. Saf edebiyatın yolunu şimdi pazar denilen gudubet daha da güçlü kapattı.

Hafızalarınızdaysa, Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand ile bizim Gorbaçev’in ilgi çekici konuşmasını televizyondan göstermişlerdi. Zavallı doğru dürüst dinlememişiz. Gorbaçev fazla böbürlenip şöyle dedi:

– Biz pazar ilişkilerini yürüttük!

Mitterrand mütevazı bir şekilde söyledi:

– Fakat biz planlı ekonomi hakkında ümitleniyoruz...

Pazar ekonomisini kılavuz eden büyük ülkeler insanlığa layık iş veremedi. Satılık sözlerden şiir yazılmaz.

Fakat bizim edebiyatımızı da hizmetçi olmayı öğretip hazırladılar. Hizmetçiye sahip gerek. Ama kanatlı ata, düldüle sahip olmakla onun kanatlarını kırıp, boyunluk giydirecek, sırtına eyer bırakacak. Dal kuru bozkırda üremez. Sonsuz kumlukta ceviz ağacı büyümez.

İmparatorluk kendisi kadar büyük edebiyat veremiyor. Bir ceviz ağacında çok özel yirmi gövde yetişir. Geri kalanı, yeni çalıya ayrılır. Diğer büyüyen çalıda ceviz olmaz. Milletler, annemiz tabiatın çeşitli ağaçları, ayrı ayrı çalıları.

Bunu hiçbir Miçurin¹⁰ de değiştiremez. Sağ kavak ağacı hışırda. İhlamur ağacı, âşıklar gibi naz edip sessizce konuşur. Meşe ağacı tarihin kendi gibi derinden, yerin yüreğinden gürlür. Çalılar çok ses çıkararak ufuk tarafına atılır.

⁹ Rusya'nın otomobil üreticisi, Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun en büyük ağır kamyon, traktör, dizel motor ve parçaları üreten işletmesi.

¹⁰ İvan Miçurin. Rus tarım uzmanı. Mendel'in kalıtım yasalarına karşı çıkarak, kalıtsal özelliklerin belirlenmesinde çevrenin etkisine ve kazanılmış özelliklerin aktarımına ağırlık tayan bir kuram geliştirmiştir.

Sadece yazılan şiirlerimizi, resimlerimizi, türkülerimizi, danslarımızı alıp bakınız. Kafkas halkı sıcak kaya taşına basıp tabanı pişip ütülenmiş gibi, uça uça dans eder. Başkurt ufuğun tarafına çıkar gibi olup atılır. Mari kendisinin sık ormanında yosun çileği toplamış gibi ayaklarıyla yere vurur. Fakat Tatar dansında büyük zafer karşısındaki korkaklık var. Çekinerek, uçar uçmaz, duyar duymaz dans eder.

İnancım tam, özgür Bulgar¹¹ halkı böyle dans etmemiştir!

Fakat bugünkü danslarımıza bakıldığında sızlanırım, kulluk dansları...

Aslında, aynı “Sık orman”daki gibi için için sızlanma sesi değil mi ki bu? Sadece sanat adamları özgür olan halk gerçek manasıyla özgür olabilir. “Derin” fikirler çok olur, özgür fikir gereklidir.

Ne zaman türkü söyleyesi gelir? Elbette, baharda dağın tepesine çıkıp yüksekten dünyaya göz atunca! Tanrı'nın kendisine yaklaşma alameti mi ki bu? Düşen her söz de alçalır... Jeolojik derinlik de bizim halk türkülerine özgü. “Madenci türküsü”, ne alamettir, hiçbir halkta da yok böylesi. Tatar işçilerinin kaderi... Onlar türkülerindeki ironiyi, kederli mizahı, üzüntü ve özlemi hangi eserlerde bulabilirdi acaba? Şerif Kemal'de vardır sadece...

Tatar şiirinin kaderi işte bu derin maden ocağında en diplere düşüp kök salmış. Moskova'da benimle birlikte okuyan Rus nesir yazarı Pletnev, ömür boyu maden işçisi, şöyle deyip ofladı:

– Zulfat, kardeşim! Bizim orada, yer altında, kör fare gibi kazdığımız boşlukta sırtlarımıza kimler binip atlamış! Kömür madeninde benim Tatar ile Rus'tan başka gördüğüm yok!

İşte sana “Maden ezgisi”, işçilik, “Sık Orman”... Tok ülkelerin tok şiir sanatına katılmak bize uygun değil. Aç gibi davranan tok hâli bize anlaşılmaz. Dünya'da Puşkin'in “Yevgeni”, Tukay'ın “Patates Şarkısı” var.

Gerçek şiir geçirmeden değil, “Of, Allah!”tan başlar. O, acı kader.

¹¹ İdil Bulgarları 7-10. yüzyılları arasında ortaya çıkan bir Türk topluluğudur. Büyük Bulgarya Hanlığı'nın Hazarlar tarafından dağıtılıp, Ön Bulgarlar halkının bölünmesinden sonra meydana gelmiş ve 13. yüzyıla kadar toplu hâlde kalmışlardır.

Doğulan yerin büyüklerin ismine dair olması herkesin de gönlüne hoş gelir. Gerçi bırakıp gitmiş olsa da, “Bu yoldan o geçmiş!” deyip gururlanırız. Bu, her yerde böyle. Fakat büyük şair Marina Tsvetayeva'nın Tataristan'a ait günleri hakkında acıyıp sızlanıp titrercesine söylemek mümkün. Bu günler, Shakespeare kalemine layık trajedinin ruh üşüten sonu. Hayır, bu facia için Tataristan'ın da halkımızın da damla kadar suçu yok. Büyük şaire ömrünce dünya boyunca altını üstüne getirip gezdiren kader cevval ve belalı bu şahıs için Alabuga'nın تنها ülkesinde ilmik hazırlamış. Onun sanatı, içinde kuş öten sözlere dönüşen facialı müzik. Onu anlamak için, duymak için sadece dünyanın gündelik ölçütlerinde kalmak yetmez.

Vahşilikten çıkıp Tanrı'ya yüz çeviren cemiyette insanoğulları bunun gibi yüksek sanatın değerini bilmeye başladı. İşte bu çağda şiir sanatının asıl saati çalacak. Sadece ne yazık ki bizde şimdiye kadar olan şiir sanatı endişesi değil... Aslında, yeryüzünün koynundaki altın parçalarının hiçbir yere acelesi yok. Onların rengi solmuyor ama değeri artıyor.

Tanrı'nın izniyle Marina Tsvetayeva'nın kabrine taş koymak nasip oldu bana. Onun kaybolduktan sonra bulunan kabri üstünde kaderler hakkında çok uzun süre düşünüp durdum.

Yürek sızısı satılmaz. Onun fiyatı yok. İnsanoğullarının parlamentosuz kabul ettiği tek anayasası, şiir sanatı. Tarihin şirli varyantını öğrenmek, öğrenmeyi istemek felaketleri getirir.

Kardeşliğin kalp atışı, şiir. Lev Tolstoy'un kabri yanındaki ağaçtan dökülen yaprakları Möslim'in Yana Seyit köyü yanından akan sessiz sel çukuruna, Korgıldı'ya alıp boşalttım. Kalanları Tukay kabrine götürüp bıraktım. Lermontov toprağını annemin kabrine serptim. Kopernik'in doğum yerine Tukay toprağını ekledim. Kendimin bu Mecusiliğinden gönlüm hoşlandı.

“Bismillah, deyip başladım bu şiirin başlarına” şiirler işte böyle başladı. Şiir sanatı, dua. Şiir sanatı, doğrudan doğruya Allahü Teala'ya müracaat.

Şiir güçlünün elinde kırbaç olacağına, biçarenin kırpiğinde damla olsun. Siyasetçiler, eğer namusları varsa, şairlerin şiirlerinden program yapınlar, kanun yazınlar. Gerçek şiir sadece oyun ya da koyun (kucak) değil. Şiir, nazlı beşik de, düşman atının sırtına koyulan eyer de. Gönül sık ormanından kopup ayrılan yaban şiirimi birinin aklına inanıp göğüs doldurup okuyabilir miyim? Fakat çok okuyası gelir, dinletesi gelir. Şiir, sık ormandan yankılanan bülbül sesi. Çok gerekli değil. Onun ne zaman öttüğünü bil de tandaki çimenliğe sırtüstü yatıp

bin yıl yaşamış meşe ağacına başını koyup sabahki pembe bulutlara baka baka dinle de dinle...

Şiir yazmak için gönlün taşarak dolması, son damlanın taşması gerek. Mordva tarafındaki Ruzayevka istasyonundan uzakta olmayan bir köyde Şerif Kamal'ın doğduğu köy Peşle'de yaşanan bir olay uzun yıllar boyunca hep içimi sızlatıp durdu.

Şairi kader durmadan izlemiş. Uzun yıllar geçse de sürüp giderek, karşısına çıkıp dururmuş. Şiir, kader.

Sözümü bitirirken, size şiirler okutalım gelir. Sadece şair hakkında değil o. O, şair kaderi, şiir kaderi hakkında. Yazılma tarihi, şiirlerin özünde.

1992

KAYNAKÇA¹²

Başlangıçtan günümüze Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi C. XIX (2001). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Davutov, R. N. (1986). *Sovet Tatarstanı yazuvçıları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Maşkaraoğlu, S. (2012). *Tatar şairi Zölfet'in şiirleri üzerine bir dil incelemesi (giriş, metin, dizin)*. Basılmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Öner, M. (2008). Tatar şiir okumaları: Zölfet ve "yolunu kaybeden bulut". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 26, 49-59.

Zölfet (1995). *İkê urman arası. êssê, şığırlar, cırlar, poemalar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Zölfet (2007). Dölfet Gosman ulı Malikov. *Kazan Utları*. 6, 192.

¹² Bu bölümdeki kaynaklar, eseri Türkçeye aktarana aittir.

Makale Künyesi (Tanıtma): Yılmaz, E. (2020). *Haluk Gökalp / Osmanlıca*. [Osmanlıca adlı kitap tanıtımı]. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 210-216.

HALUK GÖKALP/ OSMANLICA

Elif YILMAZ¹

Türk Edebiyatının tarihi gelişiminde, Arapça ve Farsçanın kuvvetli tesiri ile yaklaşık altı yüzyıl devam eden ve “Osmanlıca / Osmanlı Türkçesi” şeklinde isimlendirilen bir medeniyet dili oluşmuştur. Namık Kemal’in meşhur deyişiyle “Küçük bir aşiretten çıkmış cihangirâne bir devlet olan Osmanlı”nın dili -Osmanlıca- ile ilgili bugüne kadar pek çok bilimsel çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bildiri, makale ya da kitap olarak hazırlanan çalışmalarda Osmanlı Türkçesinin öğretilmesinde temel olan ve öğrenilmesinde zorluk yaşanan konular ele alınmış ve Osmanlıca sahasının gelişimine katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

Osmanlıca sahasında var olan değerli çalışmaların yanı sıra son dönemlerdeki çalışmalardan biri de Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı alanında çalışmalarını devam ettiren Prof. Dr. Haluk Gökalp’in 2018 yılında yayımladığı “Osmanlıca” adlı kitabıdır. Yazar, çalışmasının “Ön Söz”ünde, Osmanlıca alanında geçmişte hazırlanan birbirinden değerli çalışmaların varlığından bahsetmekle birlikte Türk Dili ve Edebiyatı bölümü müfredatına tam anlamıyla uyan bir kitaba ihtiyaç duyulduğuna da dikkat çekmektedir. Araştırmacı, çalışmasının Osmanlıca ile ilgili eksikliklerin giderilmesi için kaleme alındığını şu sözlerle ifade etmiştir.

Gerek öğrenci gerekse öğretim üyesi sıfatıyla yirmi yıldır öğrenmeye ve öğretmeye gayret ettiğim Osmanlıca’nın her yıl yeni bir yönünü keşfetmenin mutluluğunu yaşıyorum. Sevgili öğrencilerimin ve yayınevimin isteği üzerine yıllardır Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı ve Türkçe bölümlerinde yürüttüğüm Osmanlıca derslerim sırasında kazandığım tecrübe ışığında öğrencilerimizin ihtiyaçlarını dikkate alarak bir Osmanlıca kitabı yazmaya karar verdim. Birbirinden değerli Osmanlıca kitapları bulunmasına rağmen Osmanlıca kitabı yazma kararında birinci etken Türk Dili ve Edebiyat bölümü “müfredatımıza” tam anlamıyla uyan bir kitaba duyulan ihtiyaçtır (Gökalp, 2018, s. xiv).

¹ Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. elif.elf.47@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2429-6072>

Araştırmacının “Osmanlıca” adlı kitabının ilk baskısı Şubat 2018’de yapılmıştır. Çalışma, Karahan Kitabevi Yayınları’ndan çıkan ve 780 sayfadan oluşan oldukça hacimli bir kaynaktır. Eser, çalışmanın yöntemine dair bilgilerin sunulduğu ön söz, yirmi altı ana bölüm, kendisini geliştirmek isteyen öğrenciler için on beş “Ek” bölüm, yirmi okunmuş metin, otuz sekiz metin, on sekiz basma ve yazma metinler bölümü ile kaynağadan oluşmaktadır.

Kitabın bölümleri ve bölümlerin içerikleri aşağıda verilmiştir:

Eserin ilk iki bölümünü, “Alfabe” (Gökalp, 2018, s. 1-4) ve “Harflerin Bitişmesi” (Gökalp, 2018, s. 5-16) üniteleri oluşturmuştur. Bu ünitelerde yazar, Osmanlı Türkçesinin yazımında kullanılan alfabe ve Farsların dillerindeki bazı seslerin ifade edilmesi için yeni seslerin eklendiğini anlatıp benzer seslerin ayırt edilmesi için tablo hazırlamıştır. Harflerin bitişirilmesinde bazı değişikliklerin ortaya çıktığına değinmiştir.

Üç ve dördüncü bölümde, “Türkçe ve Alıntı Sözcüklerin Yazımı” (Gökalp, 2018, s. 17-22) ile “Alıntı Sözcükleri Türkçe Sözcüklerden Ayırt Etme” (Gökalp, 2018, s. 23-26) başlıkları işlenmiştir. Türkçe sözcükleri alıntı sözcüklerden ayırt etme hususunda kurallar bu bölümlerde verilmiştir. Türkçe sözcüklerle birlikte Arapça ve Farsça sözcüklere sıklıkla yer verilmiştir. Her üç dilden de sözcüklerin bulunmasından dolayı harflerin Türkçe sözcüklerin yazımında farklı, alıntı sözcüklerin yazımında farklı kullanıldığına dikkat çekilmiştir.

Türkçe ünlü harfler yönü ile zengin bir dildir. Arapça ise ünsüz harfler yönü ile zengindir. Türkçede uzun ünlü bulunmaz iken Arapça ve Farsçada kısa ünlülerin yanı sıra uzun ünlüler de mevcuttur. Türkçedeki ünlü harflerin yazımı kalıplaşmamıştır. Arapçada ise dört harf birden fazla ünlüyü karşılamaktadır. Bu sebeplerden dolayı Türkçe ve alıntı sözcüklerin yazımında farklı kurallar uygulanmaktadır. Yazar, Türkçe ve alıntı sözcüklerdeki farklılıkları açıklamak için beşinci ve altıncı bölümü “Türkçe Sözcüklerde Ünlülerin Yazımı” (Gökalp, 2018, s. 27-34) ile “Türkçe Sözcüklerde Kalınlık -İncelik Ayrımı” (Gökalp, 2018, s. 35-40) konularına ayırmıştır.

Yedi ve sekizinci bölümü oluşturan “Alıntı Sözcüklerde Ünlüler” (Gökalp, 2018, s. 41-46) ile “Yardımcı İşaretler” (Gökalp, 2018, s. 47-52) örneklerle açıklanmıştır. “Yardımcı İşaretler” bölümü, üstün (fetha), esre (kesre), ötre (damme), cezm, tenvin ve şedde alt başlıklarına ayrılarak ele alınmıştır. Şedde konusunda diğer kaynak kitaplarda belli başlı örnekler tekrar edilmiştir. Gökalp ise şedde ile ilgili örneklerin tamamına yer vermiştir.

Nazal n (Genizsi n) Türkçeye özgü bir sestir. Nazal n (Genizsi n), harfinin Arap alfabesinde “kef” harfi ile de yazılabilmesi okuma esnasında öğrenenlere zorluk çıkarmaktadır. Bu durumda yaşanan karışıklığın nasıl giderileceğini anlatmak için yazar dokuzuncu bölümde “Nazal n (Genizsi n)” (Gökalp, 2018, s. 53-56) başlığına yer vermiştir. Onuncu ünite “Türkçe Ekler” (Gökalp, 2018, s. 57-66) konusuna ayrılmıştır.

Arapçaya özgü olan ayın ve hemze konuları on bir ve on ikinci bölümde “Aydın Harfli Sözcükler” (Gökalp, 2018, s. 67-76) ile “Hemze” (Gökalp, 2018, s. 77-82) başlıkları altında ayrıntılı olarak işlenmiştir. Arapçaya özgü olan bu iki harfin sözcük başında, sözcük içinde ve sözcük sonundaki şekilleri verilerek örneklerle zenginleştirilmiştir. Ayın ve hemze ile ilgili örnekler mevcut Osmanlıca kaynaklardaki örnekler ile sınırlandırılmamıştır. Yazar, konu ile ilgili örneklerin tamamına yer vermiştir.

On üçüncü bölümde “İmlada Özel Durumlar” konusuna değinilmektedir (Gökalp, 2018, s. 83-88). Konu kapsamında “Vav-ı Ma’düle” ve “Elif-i Maksûre” ye ayrıntılı şekilde yer verilmiştir. “Vav-ı Ma’düle” konusundan itibaren araştırmacı alıntı sözcükleri sözlük anlamları ile birlikte vermiştir. Kullanılan örneklerin sözlük anlamları sayesinde öğrenenlerin sözcük dağarcığının geliştirilmesi yazar tarafından hedeflenmiştir.

Son on üç bölümde sırası ile “Sayılar, Günler, Aylar” (Gökalp, 2018, s. 89-94), “Arapça ve Farsça Tamlamalara Giriş” (Gökalp, 2018, s. 95-104), “Farsça Sözcüklerde Çokluk” (Gökalp, 2018, s. 105-110), “Arapça Sözcüklerde Çokluk” (Gökalp, 2018, s. 111-122), “Halklılaştırma” (Gökalp, 2018, s. 123-132), “Farsça Fiiller” (Gökalp, 2018, s. 133-146), “Farsça Fiilden Türemiş İsimler ve Sıfatlar” (Gökalp, 2018, s. 147-156), “Farsça Birleşik Sözcükler” (Gökalp, 2018, s. 157-174), “Atıf Terkipleri” (Gökalp, 2018, s. 175- 182), “İsimden Türemiş İsimler ve Sıfatlar” (Gökalp, 2018, s. 183-216), “Farsça Edatlar ve Zarflar” (Gökalp, 2018, s. 217-224), “Farsça İsim Tamlamaları” (Gökalp, 2018, s. 225-242) konuları ele alınmıştır. Arapça ve Farsça tamlama çeşitlerinin tamamından söz edilecek örnekendirilmiştir.

Halklılaştırma sorunu Arapça ve Farsça sözcüklerdeki yabancı seslerin Türkçeye uyarlanması sonucunda karşımıza çıkmıştır. Halklılaştırma ile Arapça ve Farsça sözcüklerin orijinal imlasına bağlı kalmaya çalışılmışsa da Türkçenin etkisi ile değişimler yaşanmıştır. Halklılaştırma ünitesini alt başlıklara ayıran yazar, konuya açıklık getirmiştir. Konu ile ilgili örneklerin fazlalığından dolayı EK-6

bölümünü “Halklaştırılmış Sözcüklerin Lügatçesi” ne (Gökalp, 2018, s. 297-310) ayırmıştır.

Eser, “Okunmuş Metinler” (Gökalp, 2018, s. 419-530), “Metinler” (Gökalp, 2018, s. 531-756), “Basma ve Yazma Metinler” (Gökalp, 2018, s. 757- 776) ve “Kaynakça” (Gökalp, 2018, s. 777) bölümleriyle tamamlanmıştır.

Çalışmanın örneklemini oluşturan metinler Türk ve Dünya Edebiyatı’nın farklı dönemlerinden seçilmiştir. Eserde yer alan “Okunmuş Metinler” (Gökalp, 2018, s. 419-530) kısmında çoğunlukla şiir örnekleri verilmiştir. Metinler (Gökalp, 2018, s. 531-756) bölümünde ise Batı Edebiyatı’nın yanı sıra Türk Edebiyatı’nın çeşitli dönemlerinden (Tanzimat, Servet-i Fünûn...) seçme örnekler bulunmaktadır. Çalışmada yer alan metinler, edebiyatımızın önem arz eden eserleri olması bakımından değerlidir. Bundan dolayı araştırmacılar diğer kaynaklarda gördüklerinin dışında farklı örneklerle de karşılaşmaktadır. Son olarak “Basma ve Yazma Metinler” (Gökalp, 2018, s. 757- 776) kısmında ise yazar, genellikle dîvân ve mesnevileri kullanmıştır.

Prof. Dr. Haluk Gökalp, “Osmanlıca” adlı çalışmasında yirmi tane okunmuş metin, otuz sekiz tane metin ve on sekiz tane basma ve yazma metin olmak üzere toplam yetmiş altı metine yer vermiştir. Metinler içerisinde %50 oranı ile en fazla okunmamış metin yer almaktadır. Yazar, okunmamış metinler ile öğrencilerin transkripsiyonlu okuma yapmalarına katkıda bulunmuştur.

Gökalp’in “Osmanlıca” kitabını incelerken Osmanlıca sahasında önem arz eden çalışmalardan bazıları kullanılmış ve bu çalışmalar ile “Osmanlıca” adlı eserin arasındaki farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. “Osmanlıca” adlı eser ile karşılaştırılan çalışmalar şunlardır:

Osmanlı Türkçesi Okuma Kitabı (7. bas.).

Osmanlı Türkçesi Kılavuzu (12. bas.).

Osmanlıca Dersleri (46. bas.).

Osmanlı Türkçesi Metinleri II (17. bas.).

Osmanlı Büyük El Sözlüğü Türkçesi (1. bas.).

Sonuç olarak Prof. Dr. Haluk Gökalp’in “Osmanlıca” kitabı, Osmanlıca ile ilgili incelediğimiz kaynaklardan şu yönleri ile ayrılmaktadır:

- Çalışmada konu bütünlüğü yazar tarafından gözetilerek kitabın ilk yarısı birinci yarıyıl için diğer yarısı ise ikinci yarıyıl için hazırlanmıştır. Böylelikle eserin ilk yarısı ile Osmanlıcadaki temel

unsurlar işlenmiştir. Diğer yarısında ise Farsça ve Arapça unsurlar gerekli olduğu kadar ele alınmıştır.

- Yazar, ilk üniteden itibaren konuların öğrenimi için araştırmacıların nasıl yol izlemesi gerektiğini anlatmıştır. Böylece örgün eğitimde olmayan araştırmacıların da öğrenmesini kolaylaştırmıştır.

- Kitapta anlatılan konuların pekiştirilebilmesi için her ünite sonunda “Uygulama” başlığı altında ödevler verilmiştir. Uygulama ödevlerini yapan öğrencilerin gelişimi dersi veren öğretim üyesi tarafından takip edilebilmekte ve öğretim üyelerinin işlerini kolaylaştırıcı niteliktedir.

- Osmanlıca, yıllar boyunca Arapça ve Farsçanın güçlü tesiri altında kalmıştır. Osmanlıca, Arapça ve Farsçanın etkisi ile geniş söz dağarcığına ulaşmış ve bu nedenle Osmanlıca öğreniminde sözlük bilgisi önem kazanmıştır. Yazar da bu gaye ile on üçüncü üniteden itibaren konu ile ilgili tüm örnek kelimelerin sözlük anlamlarına yer vermiş ve öğrencilerin söz dağarcığına katkıda bulunmuştur.

- Ünitelerde yer alan örnek kelimeler kendi içerisinde tablolar hâlinde verilmiş ve bu sayede yazar alışlagelmış anlatımların dışına çıkmıştır.

- Konuların pekiştirilmesi için kullanılan kelimeler ilgili konu başlığı altında alfabetik olarak sıralanmıştır. Eser, bu özelliği ile sözlük mahiyetindedir.

- Osmanlıcanın temel konularından biri olan “Halklaştırma” sorunu diğer kaynaklarda yeterince ele alınmayarak ihmal edilen bir konu olmuştur. Yazar, “Halklaştırma” ünitesi ile amacına yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur. Araştırmacı “Halklaştırılmış Sözcüklerin Lügatçesi” bölümünde ise Arapça, Farsça ve Batı kökenli sözcüklerin yer aldığı bir liste ile konunun kapsamını genişletmiştir.

- Eski Türk Edebiyatı sahasında çalışan ve kendini geliştirmek isteyen öğrenciler için on beş “Ek” bölümü yazılmıştır. “Ek” bölümlerindeki lügatçelerde Osmanlıca metinlerde karşımıza çıkma ihtimali yüksek olan çok sayıda sözcüğe anlamları ile yer verilmiştir. “Klasik Türk Şiirinde Sık Kullanılan Sözcükler” adlı ek bölümü yazan araştırmacı, bu bölüm ile öğrencilerin sözcük dağarcığını geliştirip Eski Türk Edebiyatı sahasına da hazırlık yapmalarını sağlamıştır.

- İncelediğimiz Osmanlıca kitaplarında “Nazal n (Genizsi n)” ve “Ayın” ile ilgili belli başlı ve tekrar eden örnekler bulunmaktadır. Ancak Prof. Dr. Haluk Gökalp “Osmanlıca” adlı eserinde Nazal n (Genizsi n) ile ilgili tarama sözlüğünde yer alan bütün örnekler yer vermiştir. Ayın konusu için de Osmanlıca metinlerde karşılaşılabilecek muhtemel örnek kelimelerin tamamı yazar tarafından kullanılmıştır.

- Eserde toplam yetmiş altı örnek metne yer verilmiştir. İlk olarak okunmuş metinlere yer veren yazar, öğrencilerin öz denetim yapmasını sağlamaya çalışmıştır.

- Okuma metinleri farklı yazar ve şairlerin eserleri ile çeşitlendirilmiş olup metinler kolaydan zora doğru bir sıra gözetilerek verilmiştir. Metinlerin kolaydan zora doğru sıra gözetilerek verilmesi araştırmacının eserinde titiz davrandığını ve öğrenenlere kolaylık sağlamak adına hiçbir ayrıntıyı ihmal etmediğinin göstergesidir.

- Konu anlatımında yer alan eski harfli örneklerin imlasında farklı yazı stilleri kullanılmıştır. Farklı yazı stilleri ile araştırmacıların el yazması eserlere alışmasına katkıda bulunulmuştur.

- Metinlerin eski harfli biçimleri fotoğraflama yöntemi ile değil bizzat el yordamı ile yazar tarafından yazıya geçirilmiştir.

Osmanlıca öğreniminin dilbilgisi kapsamında açıklanmaya çalışıldığı bu eserin, Osmanlıca öğrenmek ve öğretmek isteyen araştırmacıların başvurabileceği kaynak kitap olması hedeflenmiştir. Yazarın çalışması ile Türk Dili ve Edebiyatı bölümü müfredatına tam anlamıyla uygun bir kitaba duyulan ihtiyaç karşılanmıştır. Çalışma, ders kitabı mahiyetinde olmakla birlikte Eski Türk Edebiyatı ana bilim dalında çalışan öğrencilere de katkı sağlayacak değerli bir eserdir. Eser, Osmanlıca öğretiminde izlenen yöntemler bakımından yapılacak çalışmalara yol gösterici niteliktedir.

KAYNAKÇA

Aksoyak, İ. H. (2011). *Osmanlı Türkçesi okuma kitabı* (7. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.

Develi, H. (2012). *Osmanlı Türkçesi kılavuzu* (12. bs.). İstanbul: Kesit Yayınları.

Ergin, M. (2004). *Osmanlıca dersleri* (46. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gökalp, H. (2018). *Osmanlıca* (1. bs.). Adana: Karahan Kitabevi.

- Timurtaş, F. (2015). *Osmanlı Türkçesi metinleri II* (17. bs.). İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Tulum, M. (2013). *Osmanlı büyük el sözlüğü Türkçesi* (1. bs.). İstanbul: Kapı Yayınları.

Makale Künyesi (Tanıtma): Yüceol Özezen, M. (2020). *Alan Barnard / Tarinöncesinde Dil*. [Tarihöncesinde Dil adlı kitap tanıtımı]. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 217-228.

ALAN BARNARD / TARİHÖNCESİNDE DİL

Muna YÜCEOL ÖZEZEN¹

Bu kitap², Edinburgh Üniversitesi Güney Afrika antropolojisi profesörü Alan Barnard'ın *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (Çeviren: Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013) ve *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Çeviren: Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014) başlıklı çalışmalarıyla başlattığı dizinin üçüncü kitabıdır ve dizinin son halkasıdır. Kendisini bir sosyal antropolog olarak tanıtan ve kariyerinin uzun bir bölümünü bir Güney Afrika avcı-toplayıcı toplumu olan Naro (Nharo veya Naron) halkı üzerine yapan araştırmacı, Namibya Cumhuriyeti Onursal Elçisi'dir.

Bu tanıtım yazısında kitapla ilgili değerlendirmeler üç aşamada yapılmıştır: Kitabı Türkiye'de, Türkçe olarak yayımlayan yayıneviyle (Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi) ilgili değerlendirmeler, çeviriyle ilgili değerlendirmeler ve kitabın içeriğiyle ilgili değerlendirmeler. Çok az söze gerek duyduğundan ilk ikisiyle başlamak yerinde olur:

Yayıneviyle ilgili değerlendirmem, bu kitabı Türk okuyula buluşturduğu için teşekkürden öteye gidemez. Ancak şu soruyu sormadan geçmek de pek doğru olmayacak: Kitabın Türkiye'deki baskısında kullanılan kapak resmi ile özgün biçimindeki kapak resmi³ birbirinden farklıdır. Özgün metindeki kapak resmi "ilkel" insanlarla ilgili bir simülasyondur ve kitapta bu simülasyonun kime ait olduğu bilgisi yer almamaktadır. Çeviri metinde yer alan kapak resmi, Arjantin'de bulunan Cerro Colorado mağarasındaki bir kaya resmi ve 1992'de keşfedilmiştir. Çeviri metinde de kapak resmiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Acaba bu iki kapak resmi arasındaki farklılığın nedeni okur olarak bize yansımayan telif sorunları mıdır, yoksa özgün baskıdaki kapak resmi, Türkiye ortamında çok tartışma

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. mozezen@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1880-2143>

² Eserin özgün künyesi şöyledir: Barnard, A. (2016). *Language in Prehistory*, Cambridge: Cambridge University Press.

³ bkz. EKLER

götürecek olması bakımından mı değiştirilmiştir? Başlık ve kapak bir kitap için her şey demek değilse de, okurda yarattığı ilk izlenim yönüyle çok şeydir. Buna göre, yayınevi bu ilk izlenim sonucunda doğacak tartışmalardan mı çekinmiştir? Yoksa bu tercihte herhangi bir özel bir amaç yok mudur? Kitapta yayınevinin bu tercihiyle ilgili herhangi bir açıklaması bulunmadığından bütün olasılıkların doğruluk derecesi eşit görünmektedir.

Çeviriyle ilgili değerlendirmem de esasında genel olarak çevirmen Mehmet Doğan'a teşekkürden ibaret olabilir. Doğan, şu ana kadar pekçok önemli ve zorlu kitabı Türkçeye çevirdi. Bu da onlardan biri. Kendisinin bu kitaptaki çevirisini değerlendirebilecek bir İngilizce yetkinliğim yok. Ama kitabı neredeyse bir çırpıda okuyabilmiş ve genel olarak “Acaba burada ne demek isteniyor?” diye bir cümleyi tekrar tekrar okumak zorunda kalmamış olmamı, çeviride “maksadın hasıl olduğu” biçiminde yorumlayabilirim. Tanıtımını Doğan’ın bu çevirisi üzerinden yaptım. “Bir kitabı özgün dili üzerinden okumak gerek.” diyenleri şimdilik duymazdan geliyorum ve aslında her çevirinin yeni bir üretim olduğu gerçeğini aklımda tutarak çevirinin hâla çok önemli bir etkinlik olduğuna ilişkin inancımı sürdürüyorum. Buna rağmen, Doğan’ın örneğin, “Günümüzde konuşan kimsenin hayatta olmadığı, uygun şekilde kayda geçirilmiş bir Kalahari dilini (...)” (s. 60), ifadesini ben olsam, “Günümüzde artık herhangi bir konuşuru kalmamış ve uygun şekilde kayda geçirilmiş bir Kalahari dilini (...)” biçiminde çevirirdim, demekten kendimi alamıyorum. Ama bu tür cümlelerin sayısı çok az ve metnin okunması sırasındaki akıcılığa asla hâlel getirmiyor. Son olarak Doğan’ın kuram ve hipotez adlarının ilk harflerini büyük yazmasını (özgün metinde nasıl yazılmış olurlarsa olsunlar), “olmasa da olur” kabilinden tercih edeceğimi de belirtmek isterim.

Kitapla ilgili değerlendirmelerime gelince: Barnard, kitabın *Önsöz* bölümünde, bu üçüncü kitabın aslında yukarıda sözü geçen *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (bu kavram bir başka sosyal antropolog Claude Lévi-Strauss’a aittir) başlıklı ikinci kitabın *“Dilin Çiçeklenmesi”* bölümünün genişletilmiş hâli olduğunu belirtmektedir (Buradan da anlaşıldığı üzere kitabın önsöz bölümü de yazarın kendisine aittir.). Bilim insanlarının tarihöncesi dilleri inceleyemediklerini, tarihöncesindeki dillerin günümüzde küçük avcı-toplayıcı topluluklarının dillerine mi yoksa çobanlıkla ve tarımla geçiren halkların dillerine mi daha fazla benzediğini tespit edemediklerini ifade eden araştırmacıya göre, şu anda elden gelen tek şey, tarihöncesi dil hakkında bilebileceklerimizi anlamaya çalışmak, bu dilin nasıl evrimleştiğini, neden evrimleştiğini ve son görünümünü nasıl edindiğini belirlemektir.

Kitapta Önsöz bölümünü takip eden 8 ana bölüm (1- *Giriş*, 2- *Popülasyon Çeşitliliği ve Dil Çeşitliliği*, 3- *Tarihöncesinde İnsanlar Ne Yapıyordu*, 4- *Tarihöncesinde İnsanlar Nasıl Düşünüyordu*, 5- *Gündelik Anlatılar*, 6- *Mitolojik Anlatılar*, 7- *Cinsel Seçilim ve Dil Evrimi*, 8- *Sonuçlar ve Gelecek İçin Düşünceler*) vardır. Özgün metinde de, çeviri metinde de *Çindekiler* bölümü, yalnızca bu 8 ana bölümle ve *Sözlükçe*, *Kaynakça* ve *Dizin* bölümleriyle ilgili sayfa bilgisi vermektedir. Kitaptaki bütün alt başlıklar göz önünde bulundurulduğunda ise aşağıdaki gibi bir *Çindekiler* bölümü ortaya çıkmaktadır ki bu görünüm, kitabın neleri içerdiği, neleri tartışma konusu yaptığıyla ilgili okuyucuya biraz daha ayrıntı sunmaktadır:

- 1- *Giriş*
Dilin Başlangıcı
Tarihöncesine Dönelim
Bilimdeki En Zorlu Sorun mu?
Bugünün Sorunları
Dilbilgisinin Kökeni
Birkaç Kuram
- 2- *Popülasyon Çeşitliliği ve Dil Çeşitliliği*
Avcı-Toplayıcı Etnoğrafyası
İşaretleşmek ve Konuşmak
Dilden Öncesi
Afrika'dan Yayılma
Amerika Kıtalarına Yerleşilmesi
- 3- *Tarihöncesinde İnsanlar Ne Yapıyordu*
Avcı-Toplayıcı Toplum: On Sekizinci Yüzyıl İcadı mı?
Homo sapiens'in Genetik ve Kültürel Evrimi
Etnoğrafya Arası
Kuramsal Sapma: Chomsky'e Karşı Foucault
Gerçekliğe Dönüş
- 4- *Tarihöncesinde İnsanlar Nasıl Düşünüyordu*
İnsan Öncesi'' Davranış Örnekleri Olarak Hayvanlar
O Hâlde Hayvan Dilbilgisi Söz Konusu mu?
Denisovalılar, Neandertaller ve Homo sapiens
Antropologlar Nasıl Düşünüyor?
Biyolojik İhtiyaçlar ve Kültürel Karşılıklar
Ekolojik ve Kültürel Modeller
Kültürün İtirazı
Ters Masifaya Karşı Optimal Yiyecek Arama
- 5- *Gündelik Anlatılar*
Dil ve Düşünce
Ritüelin Önemi
Öğünler, Filizler, Yapraklar

- Başlangıçta Diller Vardı
Norm Olarak Çokdillilik
Başka Değişim ve Çokdillilik Örnekleri
Dilsel Görelilik Hipotezi
İşaret Keyfi Değil mi?*
- 6- *Mitolojik Anlatılar
Mitin Anlamı
Mitoloji Düşüncesi
Seechelt Miti Üzerine Düşünceler
Danslı İbadet mi?
Mit Kuramları ve Dilin Amacı
Vatoz ve Güney Rüzgârı
Nihayet, Jungcu Arketipler
O Zamanlar Dil Vardı*
- 7- *Cinsel Seçim ve Dil Evrimi
Neandertallerle Sevişmekten Şefkate: Dilsel Seçim mi?
Kuramsal Kökenler: Zihne Dönüş
Kalahari Kökleri
Tarihöncesi Teknolojileri*
- 8- *Sonuçlar ve Gelecek İçin Düşünceler
Sosyal Antropoloji ve Dilin Ortaya Çıkışı
Antropoloji ve Çelişki
Antropoloji Bilimleri Yeniden Birleşecek mi?
O Hâlde Ne Öğrendik?
Özetleyelim*

Bu ana ve alt bölüm başlıklarından insanın ve dolayısıyla da dilin kökeni sorununun birbirinden bağımsız tartışma ve değerlendirmelerle ele alındığı anlamına gelmemektedir⁴. Tam tersine hemen hemen her ana ve alt bölümde soruların, bunlarla ilgili olası cevapların, değerlendirmelerin ve yorumların zaman zaman tekrarlandığı dikkati çekmektedir. Buna göre yazar, tartışma ve değerlendirmeleri sarmal bir görünümde okuyucuya sunuyor: *İnsan* ama kime *İnsan* diyelim, yalnızca konuşabilenler mi *İnsan*'dır? İyi ama kimdi bu ilk konuşanlar? Neandertaller konuşabiliyor muydu? *Dil* ama *dil*'den neyi anlıyoruz, jestlerle ve işaretlerle ve konuşmaksızın anlaşmak da *dil* midir? Dil yalnızca iletişim kurmak için mi vardır, öyle ise iletişim kuran hayvanları veya insanın diğer iletişim yollarını nereye oturtmak gerekir? Yoksa dil bilgi üretmek, bilgi aktarmak, mitleri ve mecazları yaratmak için mi vardır, kısacası dil “kültür” yani “biriktirilen bilgi”

⁴ Bu bu soruların genellikle birbirinden ayırlanamaması, antropoloji ve dilbilimi birlikte hareket etmeye zorlamaktadır. Zaten dilbilimsel antropoloji disiplini de bu zorunluluğun sonucunda ortaya çıkmıştır.

ve “öğrenilen davranış” mıdır? İnsan gruplar hâlinde yaşamasaydı yine de dili üretir miydi? Başka bir deyişle, dil aslında toplumsal örgütlenmenin ve işbirliğinin mi bir ürünüdür? İlk-dil, kök-dil, çekirdek-dil var mıydı, varsa bu kök-dili bugün kimlerde bulabiliriz? Günümüzde hâla var olmaya devam eden avcı-toplayıcılar ilk dil için model olabilirler mi? Avcı-toplayıcı gruplar (ki sayıları ortalama 25’tir, R. Dunbar’a göre en fazla 150) neden çokdilliydiler ve hâlihazırda neden çokdilliler? Dil bir *içgüdü* müdür? Chomsky ve Pinker dilin biyolojik bir olgu olduğu konusunda haklılar mı (yoksa değiller mi, yoksa dili daha çok kültürel bir olgu olarak gören Evans ve Tomasello mu haklılar veya yoksa biyolojiyle kültürü birleştiren Bickerton mı haklı)? *İnsan* diliyle birlikte yavaş yavaş mı, ani bir biçimde mi yoksa hem ani hem aşamalı bir biçimde evrimleşti? Dil tam bir bir evrimin mi yoksa basitçe bir *İnsan* türünde, hatta bir insanda tesadüfen yaşanan bir mutasyonun mu (FoxP2 mutasyonunun) ürünüdür? Başlangıçta tek bir dil mi vardı? *Dil aileleri* mi yoksa aynı coğrafyayı paylaşan farklı grupların dillerinin birbirine zamanla benzemeye başlamasıyla ortaya çıkan *dil birliği* mi demek daha doğru olur? İlk-dil ve ilkellerin dili basit miydi yoksa karmaşık mıydı? Günümüz çağdaş toplumlarının dili giderek basitleşti mi (en azından semantik olarak ve dilbilgisel kategoriler bakımından)? Başlangıçta yalnızca sözcük mü / isim mi vardı? İyi ama cümleler nasıl ve ne zaman ortaya çıktı? Dilin ortaya çıkmasında akrabalık ilişkileri mi, cinsel seçim mi (hikâye anlatabilen bir eş daha hayırlı bir kismet midir) yoksa tesadüfler mi etkili? Mit, din ve müzik insanın ve dilinin evriminin neresinde? *İnsan* türü veya türleri dünyaya nasıl yayıldılar? Antropoloji disiplini bütün bu sorular karşısında bir bütünlük arz ediyor mu gibi sorular ve bu konulardaki değerlendirmeler her sayfada okuyucunun karşısına çıkıyor, hem de geniş bir literatürle. Ancak hemen belirtmek gerekir ki sorular öylesine önemli, cevapları ve olasılıkları düşünmek öylesine keyifli ki tekrarlar okuyucuyu yormuyor hatta bir gereksinime dönüşüyor.

Bununla birlikte, Barnard, kitabın son bölümünde geniş literatür bilgisini bir kenara bırakıyor, kendi görüşlerini daha çok öne çıkararak bizimle sonuçlarını ve gerekçeli önerilerini paylaşıyor ve bu son bölümdeki *O Hâlde Ne Öğrendik* ve *Özetleyelim* alt başlıklarıyla okuyucunun anlamasını beklediği şeyleri özetliyor. Genel hatlarıyla şöyle diyor Barnard:

O Hâlde Ne Öğrendik (s. 163-166)

Dilin nasıl, ne zaman doğduğunu tam olarak biliyor muyuz? Hayır, tam olarak bilmiyoruz. Fakat atalarımız ve Neandertaller kesinlikle buna meyilliydiler. FoxP2 mutasyonu bunlardan biridir.

Ama insan dilini yalnızca bu mutasyonla açıklamak olanaksız. Diğer mutasyonlar henüz keşfedilmedi. Dilbilgisinin icadı muhtemelen hızlıydı; gruplar birbirine temas ettikçe, gruplar arası evlilikler arttıkça, diller evrimleşip birbirine karıştıkça dilbilgisi kategorileri de tekrar tekrar değişip yenilendi. Peki bu ne zaman ortaya çıktı? Muhtemelen simgesel düşünceyle. Ama ritüelin, müziğin, sanatın yaratılmasıyla birlikte gelişti, mitolojide ve başka anlatı biçimlerinde tepe noktasına ulaştı. Bu en erken 130.000 yıl önce gerçekleşti, tam oluşum ise 74.000 yıl önce meydana geldi. Bu insanların Afrika'dan bütün dünyaya yayılmalarından hemen önce oldu. Bu tarihler, Chomsky'nin kafasındaki 100.000-60.000 yıl tarihlemesinden erkendir. *Homo sapiens* gibi muhtemelen *Homo neanderthalensis* de konuşabiliyordu, *Homo heidelbergensis*'in ve *Homo denisova*'nın da konuşuyor olması muhtemeldir. Yani iletişimin sese dökülmesi bundan 350.000 yıl öncesinden de başlamış olabilir. Ama bu diller yine muhtemeldir ki modern insanın konuştuğu dillere benzer diller değildi.

İlk-dil neydi? Bilmiyoruz. Zaten bu soru baştan yanlış. Diller neredeyse en başta harmanlanmış bir görünümdeydi. Kıırma bir dil icat edilir, bu çocukların dili olur, hızla kıırma anadile dönüşür, yayılır, evrimleşir, yeniden harmanlanır. Dillerin dilbilgisel karmaşıklığı elde etmesi yavaş olabilir, hızlı olabilir, ama süreklidir. Bir ilk-dil var idiyse bile buna çok kısa zamanda başka diller eşlik etmiştir. İkel avcı-toplayıcı gruplarda çokdillilik bir normdu. *Homo neanderthalensis*'in beyni *Homo sapiens*'ten büyüktü, bu bakımdan muhtemelen onlar da çokdilliydi (Bu noktada beyin hacminin, esasında insan olmada veya “doğal insan dili” denilen sentaktik dili üretmede birincil bir parametre olmadığını hatırlamak yerinde olacaktır. Esasında hiçbir parametre doğal insan dilini açıklamaya tek başına yetmiyor. Burada yine Barnard'a kulak vermek gerek: “Gerçek genellikle arada bir yeredir.”)

Toplum hangi biçime kavuştu? Avcı-toplayıcılar göçebe değilseler de hareketlidirler, mevsimden mevsime yer değiştirirler. Avcı-toplayıcılar her kıtadalar, ama dilin güney ya da doğu Afrika'da doğmuş olması ihtimali yüksek. İlk avcı-toplayıcılar, günümüz avcı-toplayıcıları gibi çok çeşitli sebzeler ve et yiyorlardı. Alet yapıyorlardı. İşaretliyor ve konuşuyorlardı. Becerikliydiler, yaratıcıydılar, ama kaynakları biriktirmek yerine boş zaman biriktirmeyi tercih ediyorlardı. Paylaşıyorlardı, hediye alıp veriyorlardı, mallarını borç olarak verebiliyorlardı. Bütün bunlar iletişimi gerektirir. Mitler, hikâyeler anlatıyorlardı, bunların doğruluğuna bakmıyorlardı, uydurup uydurup yeniden anlatıyorlardı. Hele bu bayağı üstün bir dil becerisi gerektirir. Bu dil becerisi

başlangıçta nasıldı? İnsanın kendi kendisiyle konuştuğu bir iç-dil (i-dil) mi, başkalarıyla iletişim kurduğu bir dış-dil (d-dil) mi? İnsanlar anneleriyle iletişim kurmaya başlar başlamaz bir d-dil edinir. Böylece düşünme yetisi de edinir (Barnard burada dilin düşünmeden önce var olduğunu ima ediyor. Ama öncesinde bu konudaki fikrini açıkça ortaya koymuştu: “Dil aracılığıyla düşünüyoruz ve işin bu yanını anlamamız şart.” (s. 28).).

Barnard, *O Hâlde Ne Öğrendik* bölümünü bitirirken okuyucuyu gene kitabı ilk eline aldığı noktaya götürüyor ve özetle şöyle diyor (s. 165-166): Dilin kökenine ilişkin doğru soruları soruyor muyuz? Neredeyse, her araştırmacının dilin nasıl ve ne zaman doğduğuyla ilgili bir kuramı var. Kuramlar çok ve çoğu zaman birbirine karşıt. Ama şu söylenebilir: Dil tek seferde ortaya çıkmadı, önce bir kök-dil oluştu, sonra sözcükler kullanıldı, söz düşünceye dönüştü, dil evrimleşti, dilbilgisi karmaşıklaştı, kırma diller ortaya çıktı, dağılıp gitti, sonra tekrar tam dillere dönüştü. Bu süreç hep yaşandı, hâla yaşanıyor. Dilin kökeninin tarihöncesine dayandığı kesin? Ama ne zaman? İşte bu “başlangıç noktası” sorunu, neredeyse bilinemez bir zorluk taşıyor.

Özetleyelim (s. 166-168)

1- Dil evrenselleri var, dolayısıyla dil modern insanlar dünyaya yayılmadan önce ortaya çıktı. Türemiz Avustralya’ya göç ettiğinde zaten bir dilleri vardı (Kitap boyunca Avustralya’ya yerleşilen tarih olarak 65.000 yıl öncesi tahmini paylaşılıyor. Ama ne hikmetse, bu grubun dünyanın geri kalanıyla bağı son birkaç yüzyıl öncesine kadar kopuk kalmış.). Değişik kıtalara yayılmada dilden yararlanılmıştır.

2- *Homo sapiens sapiens* doğu veya güney Afrika’da çoğaldı ve buradan yayıldı, hem de diliyle birlikte. Yayılmaya başladığında zaten bir dili vardı.

3- Bir zamanlar dünyada bugüne oranla çok daha fazla dil vardı. Kırma dillerin kırma anadile, ardından karmaşıklaşmış dile dönüştüğüne sonra da basitleştigiğine yönelik elde bolca kanıt var.

4- Biz bugün genel olarak tekdilliyiz, okuma yazma biliyoruz ve büyük gruplar hâlinde yaşıyoruz. Atalarımız ise avcı-toplayıcıydı, çokdilliydiler, sözlü bir kültürleri vardı ve küçük gruplar hâlinde yaşıyorlardı. Gruplar arasında evlilikler oluyordu. Böylece gruplar birbirlerine hem genlerini hem dillerini aktarıyorlardı.

5- Maddi kültürün gelişmesi ve simgesel kültür birikiminin yeni kuşaklara aktarılmasıyla birlikte teknolojik karmaşıklık da arttı.

Eski Taş Çağı yerini Orta Taş Çağı'na o da yerini Yeni Taş Çağı'na bıraktı (Bu Barnard'ın özet bölümündeki makro bakışının bir ürünüdür. Yoksa kendisi kitap boyunca, örneğin, dünyada bir coğrafyada Orta Taş Çağı'na girilirken bir coğrafyada daha uzun binyıllar Eski Taş Çağı'nın yaşanabildiğini de söylüyor.). Dil Orta Taş Çağı'nın belki başında ama en geç sonunda oluşmuştur.

6- Mitoloji insanın yerleştiği her yerde var, hatta çoğunlukla ortak. Mitlerin dolambaçlı ve “olağanüstü” yanı insan olmanın bir parçası. İnsanlar mitler aracılığıyla düşündü ve düşünme işini Orta Taş Çağı'nda simgesel kültürü yaratmasıyla yaptı. Mit, simgecilik, sanat, din ve daha birçok şey dili yaratmıştır (Bence bunlar hem dili yaratmıştır hem de dilin ürünleridir. Başka bir deyişle, hem sebep hem sonuçturlar.).

Barnard'a göre mitoloji dilin kökeni arayışlarında iyi bir başlangıç noktasıdır ve mitoloji ve sosyal antropoloji alanı birbirlerinden katkı alırlar (Kendisinin, bu yüzden olsa gerek, kitap boyunca 25 göndermeyle, en çok gönderme yaptığı kişi C. Lévi-Strauss.). Acaba avcı-toplayıcılarda daha “gerçekçi” hikâyeler mitolojiden önce mi gelirdi, sorusu cevaplanamıyor. Ama bugünkü avcı-toplayıcı grupların bazılarında (örneğin Naro halkında) iki tür anlatı arasında fark yoktur (Ben de nedense, mitlerin “gerçekçi” hikâyelerin öncülü oldukları düşüncesindeyim. Konunun uzmanı olmayınca ahkam kesmek kolay!).

Dilin evrimi için 4 kilit: *mutasyon*, *çokdillilik*, *mit* (cinsel seçim mite dahil edilebilir) ve *göç*. Bazıları buna beşincisini ekliyor: *farkındalık*.

Avcı-toplayıcılar başlangıçta peşin getiri ekonomisine sahiptiler: Önceden plan yapmıyorlar, hemen tüketiyorlar ve biriktirmiyorlardı. Sonradan vadeli ekonomiye geçtiler: Plan yaptılar, biriktirdiler, başka türlü de düşünebildiler. Aslında vadeli getiri ekonomisi daha çok tarıma geçen insan gruplarının bir tercihiydi. Yani insanlar (hatta bundan önce hayvanlar) son 10-11.000 yıl öncesine kadar büyük oranda peşin getiriye dayalı olarak yaşadılar. Bugün hiçbir insan grubunda temsil edilmiyorlar. Hatta günümüzün avcı-toplayıcıları bile artık biriktiriyor, plan yapıyor. O hâlde, dili üreten insanlar bizim gibi değillerdi veya bize dönüşmeye başlarken dili ürettiler. Dilin oluşumu bisiklet sürmeye (Barnard, T. Ingold'un bu görüşünü S. Pinker'in örümcek ağı örneklemesine karşıt olarak savunuyor) benzer: Ne tamamen içgüdüdür, ne de tamamen icattır [sonradan öğrenmedir], ikisinden de birşeyler barındırır (Barnard bu son yargısıyla, okuyucunun cevabını çok merak ettiği bu soruyu neredeyse cevapsız bırakıyor, adeta hevesini kursağında bırakıyor. Ama bu “arada”lık,

bilimsel sorumluluktan kaynaklanıyor. Dil çok soyut bir şey ve şimdilik “arada” olmak iyidir.)

Kitap, ana bölümlerden sonra gelen bir *Sözlükçe* bölümüyle, son derece zengin bir *Kaynakça* bölümüyle devam etmiş ve kavram ve kişi adlarının yer aldığı bir *Dizin* bölümüyle tamamlanmıştır. Araştırmacı *Sözlükçe* bölümünü şöyle gerekçelendirmiştir: “(...) bu sözlükçe kendi başına da okumaya uygundur, bu anlamda, dilin yaratılma amaçlarından birine hizmet ettiğini düşünüyorum: yaratıcı düşüncüyü olanaklı kılmak, yaratıcı düşünce sürecini kolaylaştırmak.” (s. 13). *Dizin* bölümü ise başka birçok bakımlardan olduğu gibi dil kuramları bakımından da yararlı, ancak kitapda adı geçen bütün kuramlar, hatta bunların çoğu *Dizin*'de yok. Barnard, dilcilerin genel olarak dilin kökeni gibi zorlu bir soruyu bir kenara bırakıp daha çok yapı çözümlemelerine ve teknik konulara odaklanmalarını çok anlamlı bulmadığını ima ediyor (s. 26). Kitabın dil kuramları ve varsayımlarının genel çerçevesi geniş. Bu çerçeve şöyle (Bir dilci olarak bu kuramların özellikle ilgimi çekmesi, sanırım anlaşılır bir durum):

Ağaç Bitiştirme Dilbilgisi (s. 26), Ahlakî Duygular Kuramı (s. 25), Anlatı Kuramı (s. 75), Avlanma Kuramı (s. 75), Bağimsal Dilbilgisi (s. 26), Baş-Sürümlü Öbek Yapısı Dilbilgisi (s. 26), Dilbilgileşme Kuramı (s. 99), Dil Değişimi Hipotezi (s. 113), Dilsel Görelilik Hipotezi (s. 115), Evrensel Dilbilgisi Kuramı (s. 26, 102, 160, 173, 175), Genelleşmiş Öbek Yapısı Dilbilgisi (s. 26), İlkeler ve Parametreler Kuramı (s. 26), İşlev Kayması Kuramı (s. 75), Jest Kuramı (s. 80), Jest Modeli (s. 17), Kategorik Dilbilgisi (s. 26), Kemer Dolgusu Kuramı (s. 75), Memetik Kuramı (s. 75), Müzikal Hipotez (s. 17), Sapir-Worf[çu Yaklaşım] (s. 17, 18, 25, 112, 115, 145, 160, 161, 186), Sözlüksel-İşlevsel Dilbilgisi (s. 26), Sözlük Modeli (s. 17), Standart Kuram (s. 26), Taklitçilik Modeli (s. 17), Tomasello[nun Bilişsel Yaklaşımı] (s. 30), Yetinmeci Çizgi (s. 26), Yiyecek Arama Kuramı (s. 75, 95), Yönetim ve Bağlama Kuramı (s. 26).

Bunlar açık adlandırmalarla ortaya çıkan çerçeve. Örtük göndermeler ve imalarla çerçeve daha da genişliyor: J. Locke, J. G. Herder, J. J. Rousseau, W. Von Humboldt, A. Wray, D. Bickerton, T. Ingold, S. Mithen, S. Pinker, S. Levinson, M. Foucault, R. Englefield, V. Evans, G. S. Kirk, J. L. Desselles, M. Müller, M. Edwardes, G. Miller ve diğerleri.

İnsan dili kuşkusuz yalnız dilbilimcilerin değil, bütün sosyal bilimcilerin (tarihçilerin, antropologların, etnologların, psikologların, sosyologların, arkeologların vb.), hatta yer yer doğa bilimlerinin

(biyologların, etologların, nörologların, genetikçilerin vb.) ve matematikçilerin bile ilgisini çeken bir konudur (Zaten Barnard de kitabı boyunca neredeyse bütün bu alanlardan literatür paylaşıyor bizimle.). Ancak, dilin nasıl oluştuğu veya nasıl doğduğu (ilki konuya evrimsel, ikincisi rasyonel bir bakışla bakmak demektir), bütün dillerin atası olabilecek bir veya birkaç kök-dilin (çekirdek-dilin) olup olmadığı gibi köklü soruların dilbilimcilerden çok diğer alanların uzmanlarının ilgisini çekiyor olması ve dilbilimcilerin “dile gelmiş” olana odaklanıp enerjilerini ve zamanlarını daha çok yapısal çözümlemelere ayırması dikkate değerdir. Dilbilimcilerin bu ağırlıklı tercihleri, insan diline yönelik bu en büyük ve en zor soruları başka alanların uzmanlarına bırakmaları, aslında sorunun çoğunlukla görmezden gelinmesi biçiminde yorumlanabilir. Son yıllarda özellikle Caner Kerimoğlu'nun yaptığı çalışmalar (özellikle *Dilin Kökeni Arayışları* yazı dizisi, yakında basılacakları bilgisini aldığımız *Neandertaller Konuşur muydu?* ve *Dilin Evrimi / Evrimin Dili* kitapları gibi) bir kenara bırakılacak olursa, bu ilgisizliğin Türkiye’de çok daha ileri boyutta olduğu tahmin edilecektir. Çünkü bu, daha sorulduğu ilk andan itibaren, başka birçok disiplinden veriye gereksinim duyulan, daha önemlisi araştırmacının bütün değer yargılarından ve anlam dünyasından bağımsız olarak ele alınması gereken, çoğu zaman araştırmacının düşünce evreninde köklü değişimlere neden olan (“köklü değişimleri sağlayan” mı demeli?) bir sorundur. Alan Barnard kitabında tam da bunu yapmış ve verilerin kendi düşünce dünyasında yaratabileceği bütün köklü değişimlere açık ve hazır bir tavır takınmıştır. Böylece kendisi, çok çeşitli bilimsel disiplinlerden elde ettiği veriyle, son derece nesnel bir biçimde tarihöncesindeki dil üzerine gerçekçi ve akılcı varsayımlar öne sürmüştür. Ona göre, avcı-toplayıcılar düşünsel açıdan modern insan kadar gelişkindirler, nasıl iletişim kurarlarsa kursunlar modern insanlığın büyük bölümüyle aynı çizgide düşünmüşlerdir ve *sapiens*'e gelmeden çok çok önce bütün *Homo* türlerinde bir dil biçimi vardır. Ona göre, günümüz dillerinin üstünlük yarışları bir yana, tarım toplumlarının veya elektronik toplumların dilleri bile bir avcı-toplayıcı halkın dilinden üstün değildir.

Barnard, sıklıkla dilin onunla oyunlar oynayarak değiştiğini, dil oyunlarını da en çok çocukların yaptığını vurguluyor (s. 153). Bu durum okuma-bilmeyen toplumlarda daha yaygın. Ben kişisel olarak bu süreçte çocuklardan çok gençlerin etkili olduğunu düşünüyorum: Büyüklere farklı algılıyorlar, farklı düşünüyorlar, bu yüzden de “bozuyorlar”, yaratıyorlar, yeniden üretiyorlar. Tam bu noktada, Türkoloji dünyasında, hatta dil uzmanı olmayan kişiler arasında (Nedense ülkemizde dil üzerine konuşmak için dil uzmanı olmaya gerek yokmuş gibi bir algı var. Deyim yerindeyse, dil, “ağız olanın

konuştuğu”, kendinde konuşma hakkı gördüğü bir alan.) sık sık duyduğumuz “Gençler dili bozuyor.” sitemini hatırlamak ve çocukları ve gençleri, dilbilgisi bir yana, imlaya sıkıştırmanın onların bu yaratıcılık süreçlerini nasıl etkilediğine kafa yormak gerekiyor. Kastettiğim, doğal bir seyirle dil yasalarının işlediği ve aşında kaçınılmaz olan değişimlerdir, dil yasalarından çok dildışı yasaların işlediği ve doğal sınırları aşan değişimler değil. İtibar kavramının merkezinde Osmanlı döneminde önce Arapçanın sonra Fransızcanın, günümüzde ise İngilizcenin oturtulmasında dil yasalarından çok toplumbilim ve ruhbilim yasalarının işlediği çok açıktır. Tabii dilin toplumdan ve bireyin ruhundan tamamen bağımsız olup olmadığı konusu ayrıca tartışmaya değerdir.

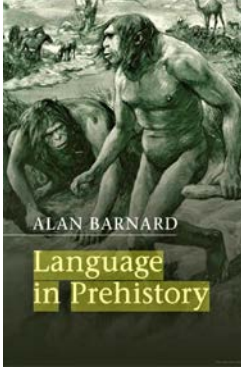
Dilin kökeni tartışmasına tekrar dönersek: Ben bir okur ve bir dilci olarak, insan evrimi gözümüzün önünde gerçekleşmediğinden, bu evrim zamansal olarak çok derinlere gittiğinden, en başarılı rekonstrüksiyon bile bizi en fazla 8.000 yıl öncesine götürdüğünden (s. 142) ve dil araştırmalarında arkeolojide olduğu gibi radyokarbon bir tarihleme yapamadığımızdan, düşünmeye, tahmin etmeye, varsayımlar üretmeye devam etmenin kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum. Ama bu süreçte gözlemlenebilme gücünün yüzünden onun “verili” bir şey olduğunu düşünmek (rasyonalist dilbilimci A. N. Chomsky yaklaşımı) veya bir içgüdü olduğunu savunmak (ruhbilimci S. Pinker yaklaşımı) yerine, onun bilişsel olarak gözlemlenebileceği (evrimci antropolog M. Tomasello yaklaşımı), otomatik olarak ve zahmetsizce ortaya çıkan bir şey olmadığı (bilişsel dilbilimci V. Evans’ın yaklaşımı) ve çevreyle etkileşimimizin bir ürünü olduğu (ruhbilimci B. F. Skinner yaklaşımı) motivasyonuna sahibim. Şimdilik! Öyle görünüyor ki dili anlamak için gidecek daha çok yolumuz var. Alan Barnard bu süreçte çok iyi bir yol arkadaşı değil yalnızca, çok da iyi bir kılavuz.

KAYNAKÇA

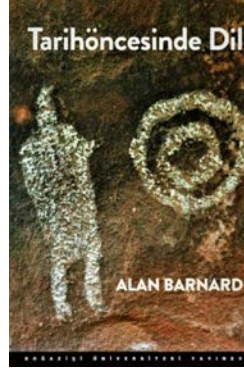
Barnard, A. (2019). *Tarihöncesinde dil* (Mehmet Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

EKLER

Özgün Kapak

Çeviri Kapağı

Makale Künyesi (Tanıtma): Çelik, Z. (2020). *Abdurrahman Özkan, Ufuk Deniz Aşçı, Mustafa Toker / Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. [Türkiye Türkçesi Söz Dizimi adlı kitap tanıtımı]. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 5 (1), 229-232.

ABDURRAHMAN ÖZKAN, UFUK DENİZ AŞÇI, MUSTAFA TOKER / TÜRKİYE TÜRKÇESİ SÖZ DİZİMİ

Zehra ÇELİK¹

Türkiye Türkçesi ile ilgili son dönemde modern bakış açısıyla bilimsel çalışmalar yapılmakta ve farklı yaklaşımların sergilendiği gramer sorunlarına çözüm bulma çabaları devam etmektedir. Söz diziminde görtüş / kabul birliğinin sağlanamadığı konularda bu alanın gelişimine katkıda bulunma amacıyla Prof. Dr. Abdurrahman Özkan, Prof. Dr. Ufuk Deniz Aşçı ve Doç. Dr. Mustafa Toker'in birlikte hazırladıkları *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi* kitabının ilk baskısı Ekim 2015'te, ikinci baskısı ise Ekim 2016'da Palet Yayınları tarafından yapılmıştır.

Prof. Dr. Abdurrahman Özkan kitabın editörlüğünü yapmış ve "Ön Söz" bölümünde Türkçede cümle yapısının dünyanın en gelişmiş dillerinde bile nadir görülür ölçüde değişken olduğunu, cümlede öğelerin yerlerinin değiştirilerek farklı yargılar ifade edilebildiğini dile getirmiştir. Ayrıca bu değişkenlik kimi araştırmacılarca Türkçede cümle yapısının oturmamış olmasıyla açıklansa da aslında işin özünü Türkçenin ifade gücünün zenginliği olduğu Özkan tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

"Türkçeyi tam olarak özümsememiş bir araştırmacı bu zenginliği göremez ve cümlenin neden bu şekilde değişken olabildiğini açıklayamaz, yanlış düşer. Bu nedenledir ki Türkçenin söz dizimiyle alakalı çalışmalar, dil bilgisinin diğer alt dallarıyla ilgili çalışmalara nazaran azdır." (Özkan vd. 2016, s. 9)

Türkiye Türkçesi Söz Dizimi adlı eser oluşturulurken konu ile ilgili bütün kitaplara ve makalelere ulaşılmaya gayret edilmiş, yararlanılan açıklamalar satır arası referanslarla gösterilmiş, yazarlara ait ek açıklamalar ve gerekli görülen başka araştırmacılara ait farklı yorumlar dipnotlarda verilmiştir.

¹ Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. deryabulut5633@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6339-7194>

Eserde söz dizimi ile ilgili yapılar, bu yapıların cümledeki görevleri ve yerleri, öğelerin özellikleri, nasıl kullanıldıkları ve neyi ifade ettikleri, cümlenin anlamı, anlamı değiştiren özellikler önce açıklanıp sonra da edebî eserlerden verilen örneklerle kuvvetlendirilmiştir. Bir konu ile ilgili farklı özellikler alt başlıklarla detaylı bir şekilde açıklanmış ve her konu için bol miktarda örneğe yer verilmiştir. Türkçe yayınlarda söz dizimi ile ilgili terim kargaşasından kaçınmak amacıyla yaygın, kabul görmüş terimler tercih edilmiştir.

Türkiye Türkçesi Söz Dizimi'nin ikinci baskısı 2016'da Palet Yayınlarından çıkmış ve eser 234 sayfadan oluşmuştur. Eser, çalışma ile ilgili bilginin verildiği “Ön Söz”, söz diziminin tanımının yapıldığı ve bu konuyla ilgili doyurucu bilgilerin verildiği “Söz Dizimi”, “Cümle ve Cümle Öğeleri”, “Kelime Grupları”, “Kısaltma Grupları”, “Cümle Çeşitleri”, “Cümle Tahlilleri”, “Kısaltmalar ve Teranlar Eserler”, “Kaynaklar” olmak üzere farklı bölümlerden oluşmaktadır.

Çalışmada verilen konu örnekleri altmış sekiz edebî eserden alınmıştır. Örnek cümleler, ağırlıklı olarak Cumhuriyet Dönemi metinleri olmak üzere, Millî Edebiyat Dönemi dâhil farklı dönemlere ait eserlerden seçilmiştir.

“Söz Dizimi” adlı bölümde yazarlar söz dizimini “cümlede yer alan kelime gruplarının yapılarını, görevlerini, kelimelerin ve öğelerin birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını, cümle ve cümle öğelerinin oluşumlarını ve özelliklerini, cümle çeşitlerini inceleyen dil bilgisi dalı” (Özkan vd. 2016, s. 11) şeklinde tanımlamış, söz diziminin hem yargısız anlatım hem de yargılı anlatım biçimlerini incelediğini dile getirmişlerdir. Burada ayrıca ses bilimi, söz dizimi ve anlam biliminin dili anlatım yönünden işlevsel hâle getiren üç temel bileşen olarak açıklandığı görülmektedir. Söz diziminin üretici, ses bilimi ve anlam biliminin ise yorumlayıcı olduğu ve bu üç temel bileşenin dilin yapısını oluşturduğu ifade edilmektedir (Özkan vd. 2016, s. 11).

Eserin birinci bölümünü “Cümle ve Cümle Öğeleri” (Özkan vd. 2016, s. 12-45) oluşturur. Cümle ve cümle öğeleri ile ilgili genel özelliklerin verildiği bu bölüm “yüklem”, “özne”, “nesne”, “yer tamlayıcısı”, “zarf (zarf tümleci)”, “cümle dışı öğeler” olmak üzere altı başlıkta incelenmiştir. Öğelerin her biri örneklerle beraber açıklayıcı bir üslupla ifade edilmiştir. Her bir örneğin yanına alıntı yapılan eserin kısaltması verilmiş, vurgulanmak istenen kısımlar koyu renkle gösterilmiştir. “Cümle Öğeleri” bölümünde cümlenin en temel öğelerinin yüklem ve özne olduğu belirtilmiştir.

Eserin ikinci bölümünü “Kelime Grupları” (Özkan vd. 2016, s. 45-125) oluşturur. Kelime grupları ile ilgili genel özelliklerin verildiği bu bölümde “isim tamlaması”, “sıfat tamlaması”, “tekrar grubu”, “özel isim grubu”, “birleşik fiil”, “filimsi grupları (sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, isim-fiil grubu)”, “edat grubu”, “ünlem grubu”, “bağlama grubu”, “unvan grubu”, “sayı grubu”, “kısaltma grupları (isnat grubu, yükleme grubu, yönelme grubu, bulunma grubu, uzaklaşma grubu, vasıta grubu, eşitlik grubu, ilgi grubu, kısaltma yapılar)” olmak üzere toplam yirmi dört kelime grubu ele alınmıştır.

Çalışmada “isim tamlaması” türü “belirtili isim tamlaması” ve “belirtisiz isim tamlaması” olmak üzere iki türde incelenmiştir. Bazı kaynaklarda belirtili isim tamlaması ve belirtisiz isim tamlamasının dışında zincirleme isim tamlaması ve takısız isim tamlaması terimlerine de rastlanıldığı belirtilmiştir. Zincirleme isim tamlaması olarak nitelendirilen tamlama en az iki isim tamlamasından oluşmuştur. İçerisinde birden fazla isim tamlaması bulunduran isim tamlamasının zincirleme isim tamlaması olarak isimlendirilmesinin gereksiz olduğu ifade edilmiştir. Tamlayanın ekli veya ekiz olmasına göre isim tamlamasını isimlendirmenin daha doğru olduğu açıklanmıştır. Yazarlar, “takısız (eksiz) isim tamlaması” olarak değerlendirilen türün aslında “sıfat tamlaması” olduğunu belirtmişlerdir (Özkan vd. 2016, s. 54). Ayrıca eserin bu bölümünde isim tamlamalarındaki bozulmalardan da bahsedilmiştir. Bu bozulmaların belirtisiz isim tamlamalarındaki iyelik ekinin düşürülmesinden ya da iyelik eki düşürüldükten sonra tamlayan ile tamlanan unsurlarının yer değiştirmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir: “*Halkbank < Halk Bankası, Kanal D < D Kanalı*” Bu şekildeki kullanışların tamamen yabancı tesirlerden kaynaklandığı dile getirilmiştir (Özkan vd. 2016, s. 60).

“Kelime Grupları” bölümündeki diğer bir başlık da “özel isim grubu” dur (Özkan vd. 2016, s. 73). Pek çok söz dizimi kitabında “birleşik isim grubu” adıyla yer alan bu kavram “*asıl özel isim grubu*” ve “*sonradan özel isim grubuna dönüştürülen yapılar*” olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır.

Eserin üçüncü bölümünü “Cümle Çeşitleri” (Özkan vd. 2016, s. 125-150) oluşturur. Cümleler “yapısına göre cümleler”, “yüklemin türüne göre cümleler”, “yüklemin yerine göre cümleler”, “anlamına göre cümleler” olarak dört alt başlıkta incelenmiştir. Çalışmada yapısına göre cümleler “basit cümle”, “birleşik cümle”, “sıralı cümleler” olmak üzere üç alt başlıkta incelenmiştir. Birleşik cümle “şarhlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, ki’li birleşik cümle” olmak üzere üç, sıralı cümleler “bağımlı sıralı cümle, bağımsız sıralı cümle”

olmak üzere iki alt başlıkta incelenmiştir. Yüklem türüne göre cümleler “fiil cümlesi ve isim cümlesi” olmak üzere iki alt başlıkta incelenirken, yüklem yerine göre cümleler “kurallı cümle ve devrik cümle”, anlamına göre cümleler de “olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümlesi” şeklinde incelenip açıklanmıştır. Yapısına göre cümleler ve bu konudaki tartışmalar kitapta detaylı bir şekilde dile getirilmiştir.

Eserin dördüncü bölümünü “Cümle Tahlilleri” (Özkan vd. 2016, s. 151-220) oluşturur. Farklı yazarlardan seçilen elli dört cümlenin tahlili yapılmıştır. Örneklerin onu manzum, kırk dördü mensur eserlerden alınmıştır. Tahlil örneklerinde önce cümle verilmiş, cümlenin hangi edebî eserden alındığı belirtilmiştir. Ardından eğik çizgiler ile cümle, öğelerine ayrılmış, daha sonra cümlelerde yer alan bütün kelime grupları tespit edilip çözümlenmeler yapılmıştır. Cümlelerin çeşitlerine göre tahlilinin yapılmamış olması bu bölümde göze çarpan bir durumdur.

Eserin beşinci bölümünü “Kısaltmalar ve Taranan Eserler” (Özkan vd. 2016, s. 221-225) oluşturur. Bu bölüm “terim kısaltmaları”, “taranan kaynaklar ve kısaltmaları”, “metinlerin alındığı eserler” olmak üzere üç alt başlıkta değerlendirilmiştir. Eserde kullanılan terimlerin kısaltmaları, eser oluşturulurken taranan kaynaklar ve kaynakların kısaltmaları bu bölümde verilmiştir.

Eserin son bölümünü “Kaynaklar” (Özkan vd. 2016, s. 227-234) oluşturur. Bu bölüm “kitaplar”, “makaleler”, “terim sözlükleri ve yazım kılavuzları” başlıklarından oluşmaktadır. Kaynaklar bölümünde eserde yararlanılan kırk kitap ismi ve konu etrafında yayımlanmış otuz sekiz makale ve dokuz terim sözlüğü sıralanmıştır.

Eserde Türkiye Türkçesi söz dizimi kuralları yorumlanarak anlaşılır bir dille açıklanmaya çalışılmıştır. Örneklerle ve örnek tahlillerle alana kılavuzluk yapabilmesi için hazırlanan bu eser, söz dizimi alanındaki çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandıran önemli bir akademik eser unvanını taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Özkan, A., Aşçı, U. D. ve Toker, M. (2016). *Türkiye Türkçesi söz dizimi* (2. bs.). Palet Yayınları.

